

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658

Af Ebbe Gert Rasmussen

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 3. BIND

RØNNE 1967
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

2. oplag
Fotografisk genoptryk
Tryk: Hakon Holm, Rønne

ISBN 87 87042 12 6

I kommission hos William Dams boghandel, Rønne

»ehuru detta landet är ymnogt af allehanda godhet
tingh, så är störste parthen af folchet ther emoth
till deras humeur mehta rude, inculta ingenia och
illpartige, såsom alle Insulanj gemeenligen hållas
före att wara.«

(Rannsakning 1658 17/5.)

INDHOLD

FORORD	9
I. INDLEDNING	11
<i>A. Forholdet mellem Danmark-Norge og Sverige til og med freden i København 1660</i>	11
<i>B. Hensigt</i>	22
<i>C. Kildemateriale</i>	23
<i>D. Litteratur</i>	31
II. ANALYSE	36
<i>A. Det svenske Styre</i>	36
1. Den svenske overtagelse af Bornholm	36
a. Bornholms afståelse	36
b. Udnævnelse af svenske embedsmænd	38
c. Situationen på Bornholm omkring afståelsen	44
d. Den svenske ankomst	47
e. Det svenske styres etablering	47
Undersøgelsen af de bornholmske forhold	48
Hyldingen	51
2. Baggrunden for det svenske styre	54
a. Printzensköld	54
b. Garnisonen	55
c. Den militære udrustning	57
d. Hammershus	58
3. Det svenske styre	60
a. De militære forhold	61
Fodfolk	63
Rytteri	72
Matroser	74
b. De skatte- og afgiftsmæssige forhold	77
Gersdorffs rettigheder	79
Garnisonens underhold	82
Udnævnelsen af bogholder	83
Landgildeafgifterne	86
Kongsskatten	92
Tolden	94
Printzenskölds underhold	95

Munderingskontributionen	97
Salpeterafgiften	100
Den ekstraordinære skat	101
c. Retsforhold	103
Sagen mod Henrik Lock og Kirsten Nielsdatter	104
d. Kirkelige forhold	105
Præstegårdsbranden i Rø	105
Præsteskitter i Østerlars	106
<i>B. Den bornholmske opstand</i>	107
1. Baggrunden for opstanden	107
a. Stemningen i befolkningen	107
b. Printzensköld	110
c. Garnisonen	110
d. Den militære udrustning	111
e. Hammershus	112
2. Opstanden	112
a. Sammensværgelsen	114
b. Ledelsen	117
c. Begivenhederne den 8. og 9. december	118
d. De bornholmske forhold efter den 10. december	126
Organisationen af forholdene på Bornholm	126
Sendefærden til København	127
Den svenske baggrund	129
Den svenske undsætnings ankomst til Bornholm	131
Den dansk-nederlandske flådes ankomst	134
Behandlingen af svenskerne	135
III. SAMMENFATNING	137
IV. VURDERING	140
Den bornholmske opstands betydning	140
De vigtigste forkortelser	143
Noter	144
Utrykte kilder	178
Trykte kilder	180
Fremstillinger	180

FORORD

Det arbejde, der hermed foreligger, har sin egen historie: Oprindelig udformet som historisk speciale som et led i Sproglig-Historisk Skoleembeds-eksamen ved Københavns Universitet er det i første række frugten af mine studier over emnet i årene 1963–64. Allerede under dette arbejde med den egentlige specialeafhandling blev der lejlighed for mig til at foretage selvstændige studier i svenske og danske arkiver, et arbejde, der siden for så vidt er blevet fortsat, som det under disse arkivundersøgelser indsamlede materiale både i afskrifter og fotografiske gengivelser fremdeles er blevet dels grundigere gransket, dels yderligere forøget. En lejlighed til udgivelse bød sig, da redaktøren af Bornholmske Samlinger, adjunkt Carl H. Kibsgaard, rettede en forespørgsel herom til mig. Som et første resultat af dette udvidede arbejde foreligger altså nu en første del omfattende selve undersøgelsen af begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658, hvilken – i overensstemmelse med redaktionens tanker – vil blive efterfulgt af en senere del i form af et egentligt tekstbind indeholdende det vigtigste, fortrinsvis svenske, kildemateriale, som danner rygraden i denne undersøgelse, og som for størstedelen udgøres af hidtil utrykte kilder.

På dette sted vil jeg gerne bringe en tak til embedsmændene i de af mig besøgte svenske og danske arkiver, biblioteker og øvrige institutioner. Navnlig gælder dette landsarkivar Alf Erlandsson, som udviste særdeles stor imødekommenhed og hjælpsomhed under mit ophold ved Landsarkivet i Lund. Ligeledes må jeg her takke Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot, Det kongelige Bibliotek og det svenske Nationalmuseum for beredvillighed med hensyn til tilvejebringelse af illustrationsmaterialet, som det vil fremgå af de enkelte billedtekster. Endvidere skal rettes en tak til den svenske Femte Maj-Fonden i Göteborg for pekuniær understøttelse til studierejsen i Sverige 1964, og til Bornholms historiske Samfund for støtte i form af udgivelsen.

Til slut bringes en særlig tak til min gode ven, adjkt. cand. mag Peter Chr. Sørensen, min kollega, adjkt. Kibsgaard, og civilingeniør J. Klindt-Jensen for kritisk gennemsyn af manuskriptet samt i øvrigt for gode råd og megen opmuntring i arbejdet.

Hasle, 1967 den 12. august.

Ebbe Gert Rasmussen.

I. INDLEDNING

A. FORHOLDET MELLEM DANMARK-NORGE OG SVERIGE TIL OG MED FREDEN I KØBENHAVN 1660

Siden det endelige ophør af Kalmarunionen 1523 havde forholdet mellem Danmark-Norge og Sverige – samtidig med at det til stadighed prægedes af modstridende interesser – gennemløbet dybtgående ændringer. Fra ved periodens begyndelse at stå som den førende magt i Norden var Danmark i årene omkring Trediveårskrigen første tid inde i en udvikling, der nærmest betegnede begyndelsen til en nedgangstid. I samme tidsrum var imidlertid Sverige inde i en udpræget fremgangsperiode. Krigene de to stater imellem – Den nordiske Syvårskrig (1563–70), Kalkmarkrigen (1611–13) og Torstenssonkrigen (1643–45) – viste den foregåede forskydning i staternes indbyrdes magtforhold.

Brömsebrofreden 1645 medførte for Danmark, ved afståelsen af Gotland og Øsel, at Bornholm – der dog kun på et hængende hår forblev dansk – og Bleking nu udgjorde rigets grænser mod øst, hinsides hvilke ikke længere fandtes støttepunkter for den danske flåde. Endvidere medførte pantsættelsen af Halland på 30 år, at forbindelsen med Norge blev vanskeliggjort, og endelig betød tabet af Jemtland og Herjedalen en svækkelse af Norge.

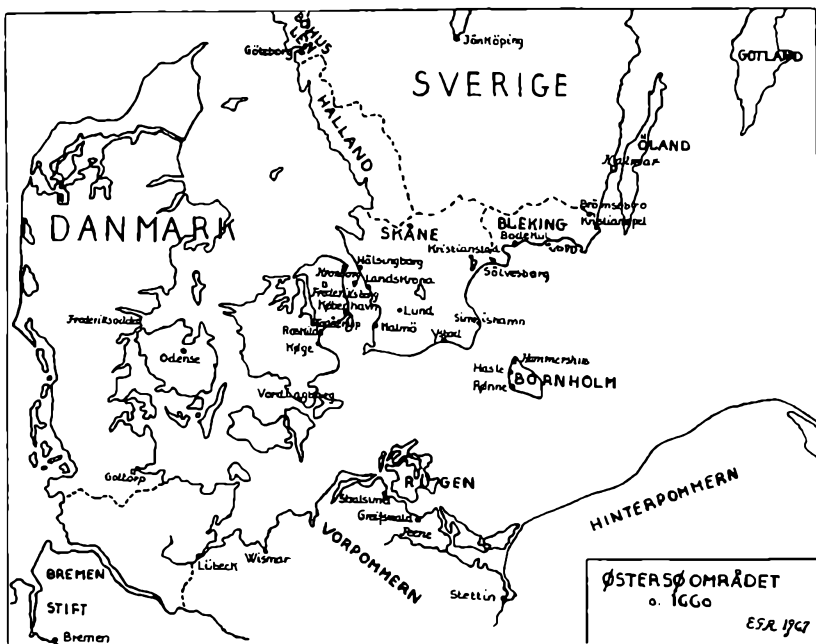
Samtidig var Sveriges stilling blevet tilsvarende styrket. Mod nord og vest kunne det føle sig sikrere over for muligheden af et angreb fra Norge. I Østersøområdet var dets forbindelser med de hinsides havet erobrede områder – Estland med Narva (1595), Østkarelen og Ingermanland (1617), Riga (1617) og Livland (1629) – blevet væsentligt underbygget. Fra Brömseåen til og med Düna beherskede Sverige nu alle vigtigere kyststrækninger og øer. Dets deltagelse i Trediveårskrigen udbyggede yderligere dette herredømme. Ved Den westfalske Fred 1648 opnåede det således besiddelsen af Vorpommern og Wismar samt stifterne Bremen og Verden.

Denne udvikling måtte i Danmark føles som en omklamring. Tronskiftet 1648 medførte her ingen afgørende kursændring i udenrigspolitikken. For Frederik III (1648–70) som for Christian IV var modsætningsforholdet til Sverige det faste punkt. Dette blev under ham måske yderligere skærpet ved personlig bitterhed over af svenskerne at være blevet berøvet sine bispedømmer, Bremen og Verden, hvori han var blevet indsat af faderen. Endelig næredes den antisvenske følelse antagelig også ved de klager over forholdene i Halland, som nåede ned til Danmark.

Dog gennemførtes inden for denne ramme en nyorientering mod vest. Sveriges stigende magt gjorde også i Nederland et stærkt indtryk. Særlig den svenske toldpolitik over for den af nederlænderne dominerede østersøskibsfart virkede her frastødende. Efter tidligere forgæves tilnærmelser fra dansk side lykkedes det at få i stand et dansk-nederlandsk traktatsystem, hvori også indgik forsvarstraktaten af 1649, der gensidigt skulle sikre de kontraherende parter i tilfælde af angreb på en af dem. Hermed var Danmarks sikkerhed blevet øget ved at få en af Europas stærkeste sømagter i ryggen. Ganske vist medførte dette, at Danmark en tid inddroges i Handelskrigen 1652–54 mellem England og Nederland, dog Westminsterfreden, hvori Danmark optoges, hindrede en mod det vendt nærmere forbindelse mellem England og Sverige.

Tronskiftet 1654 i Sverige betød for Danmark, at det fra nu af fik en langt farligere nabo end tidligere. Karl X Gustav (1654–60) tænkte på baggrund af sin uddannelse i Trediveårskrigens felttog først og fremmest i militære baner. Tilmed var han en tilhænger af fuldendelsen af den hidtil førte svenske udenrigspolitik ved planer om udbygning af det svenske herredømme gennem erobringer langs den sydlige østersøkyst at opnå at beherske flodmundingerne og her afkræve handelen toldafgifter. Hertil kom, at Sverige samme år etablerede en for Danmark farlig forbindelse ved dettes sydgrænse, idet den mod uafhængighed mod Danmark stræbende hertug Friedrich III af Holstein-Gottorp bortgiftede sin datter, Hedvig Eleonora, til Karl Gustav.

Skønt opmærksomheden i Sverige en tid koncentreredes om indenrigske problemer, foregik dog også alvorlige drøftelser om et

Østersøområdet o. 1660. Kortet gengiver de vigtigste af de i teksten forekommende geografiske navne og viser, hvorledes den svenske magtposition omgav Bornholm på næsten alle sider, da opstanden udbrød her 1658 dec.

angreb på Danmark. Imidlertid opgaves disse planer. Den dansk-nederlandske forbundstraktat havde herved vist sin nytte. Hertil kom endvidere Sveriges interesser i det af indre splid svækkede Polen, da 1654 kosakkerne gjorde oprør, og samtidig den russiske czar gik til angreb, medens den polske vasal Friedrich Wilhelm af Brandenburg lurede på lejlighed til løsrivelse af sit lensområde. Blandt andet for at hindre russerne i at trænge frem til Østersøen og gennembryde den svenske kystbarriere, samt for at afrunde denne ved erobring af områderne omkring Wisla, indledte Karl Gustav 1655 fjendtlighederne mod Polen. Felttoget var i begyndelsen karakteriseret ved en række dygtigt og heldigt gennemførte svenske sejre.

Samtidig ændrede den svenske konge til en vis grad sin taktik over for Danmark ved fremsættelsen af den gamle tanke om et svensk-dansk forbund til værn om Østersøens frihed. I efteråret

indledtes forhandlinger herom i København, hvor man fra dansk side dog fastholdt det standpunkt, at det nye forbund ikke måtte være til skade for de i forvejen eksisterende, herunder altså alliance-traktaten med Nederland.

Et vendepunkt indtrådte 1656. En polsk folkerejsning tvang den svenske krigsførelse i defensiven, medens det med Sverige allierede Brandenburs holdning prægedes af usikkerhed. Samtidig sluttede russerne fred med Polen for endelig i sommerens løb at gribe til militære indfald i det svenske Ingermanland. Også kejser Ferdinand III indtog en mere polskvenlig holdning. Endelig medførte den svenske belejring af og efterfølgende toldopkrævning ved Danzig en spændt situation i forholdet til Nederland. Ganske vist overvandt denne krise ved forhandling mellem denne stat og Sverige, ligesom den endnu forenede svensk-brandenburgske krigsførelse i løbet af sommeren resulterede i sejren ved Warszawa. Men den svenske stilling var fortsat vanskelig.

Denne udvikling var med opmærksomhed blevet iagttaget i Danmark. Under indtryk af de stigende svenske vanskeligheder dæmrede hos Frederik III og hans omgivelser tanken om, at det gunstige øjeblik til en heldig revanchekrig med Sverige måske var kommet. Medens rustninger iværksattes – kulminerende i stændermødet 1657 februar i Odense, der gav bevillinger til krigens førelse – søgtes udadtil diplomatisk kontakt med modstanderne af den svenske politik. Resultatet var dog magert. Den nederlandske traktat måtte man se bort fra, da der nu var tale om en angrebskrig, hvilken Generalstaterne ikke var forpligtet til at støtte. Således var det også først efter krigens begyndelse, at Danmark undertegnede en række forbundstraktater med udenlandske magter: i juli med Polen, i oktober med Brandenburg og endelig 1658 januar med Østerrig. Men da var situationen både politisk og militært ganske ændret.

Allerede fra Odensemødet drev Danmark mod krigen. Da man af det hvervede og udskrevne mandskab fik rejst en større militærstyrke, meldte sig snart også et finansielt krav med hensyn til dens anvendelse. Ifølge forfatningen, hvorefter den formelle afgørelse om krig og fred lå hos konge og rigsråd i forening, forespurgte Frederik III i april rådet om dets syn på en eventuel krig. Under

Frederik III. Oliemaleri, Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg.

indtryk af en vis folkestemning indvilligede dette. 1657 1. juni undertegnede Frederik III krigserklæringen til Sverige.

Krigen kom ikke helt uventet for den svenske konge og hans nærmeste rådgivere. Siden 1656 havde man i ret vid udstrækning gennemført forsvarsforanstaltninger også i hjemlandet. Foreløbig indtog Karl Gustav en afventende holdning, der dog ændredes, da han 1657 maj i Polen modtog meddelelser, der kunne tyde på et forestående fredsbrud i forholdet til Danmark. Kort efter tog han sin beslutning. Under de påfølgende angrebsforberedelser, der også omfattede en livlig diplomatisk virksomhed – forhandlinger først og fremmest med England og Frankrig i forsøg på at opnå alliancer eller i det mindste diplomatisk og finansiell støtte til krigen, hvilke fortsattes krigen igennem – modtog han omkring midten af juni den danske krigserklæring.

I slutningen af juni indledte Karl Gustav fra Bromberg sin march mod Danmark. Ankommet til Stettin afsluttede han den 10. juli overenskomsten med den tidligere danske rigshofmester Corfitz Ulfeldt, hvorved kongen mod løfte om at virke for Ulfeldts sag i Danmark knyttede denne til sig som geheimeråd. Sidst i juli over-skredes grænsen til Holstein. Under hovedstyrkens rast i nærheden af Hamburg benyttedes de sidste dage af måneden til tilbageerobring af det tidligere af danske tropper besatte Bremen. I midten af august opholdt Karl Gustav sig på Gottorp, hvilket besøg også benyttedes til forhandlinger om forbund, der førte frem til alliancetraktaten i september. Den fortsatte krigsførelse var – bortset fra efterårets fremgange i de skånske landskaber og til søs – uheldig for Danmark. I oktober faldt Frederiksodde, og i slutningen af januar og begyndelsen af februar 1658 gennemførte Karl Gustav sin march over de islagte fravande fra Jylland til Sjælland.

Efter tabet af Fyn opgav den danske regering modstanden. Under pres fra Frankrig og England var Frederik III nu blevet stemt for separat fredsforhandling. Disse stater havde fra begyndelsen været modstandere af krigen, først og fremmest fordi de nødigt så Sverige optaget og eventuelt svækket heraf og hellere ønskede de svenske våben vendt mod det habsburgske og katolske Østerrig – Frankrig var fortsat i krig med den spanske gren af dette dynasti, ligesom

Cromwell gav udtryk for tanken om de protestantiske magters fælles optræden over for de katolske – standpunkter, der også senere skulle få dem til at gribe ind i den nordiske politik. Den 3. februar udnævntes rigsråderne, rigshofmester Joachim Gersdorff og Christen Skeel, til forhandlere fra dansk side. På deres rejse fra København mod fjenden traf disse og den dem ledsagende engelske mægler den 10. februar nord for Vordingborg den svenske konge i spidsen for hæren. Efter den følgende dags svenske rådslagninger i denne by, hvorunder fuldmagt udstedtes for de to forhandlere, Corfitz Ulfeldt og Sten Bielke, fortsatte Karl Gustav – under de allerede igangværende fredsforhandlinger – sin fremrykning: den 15. februar ankom han via Køge til Torslundemagle.

Forhandlingerne, der fandt sted under mægling af sir Philip Meadowe, engelsk gesandt hos den danske konge, og chevalier Hugues de Terlon, fransk udsending hos den svenske konge, foregik tre forskellige steder – samtidig med at Frederik III uden om Gersdorff og Skeel søgte personlig kontakt med Karl Gustav, dog uden nævneværdige resultater. Efter den 11.–13. februar i Vordingborg at have fremlagt forslag til fredsbetingelser mødtes forhandlerne med mæglerne til drøftelser i Høje Taastrup. Her førtes den 16.–18. februar de egentlige forhandlinger på grundlag af det svenske fredsforslag, under hvis gennemgang de danske forhandlere måtte give efter i de fleste spørgsmål. Den 18. februar undertegnedes i Taastrup præliminæroverenskomsten. Udarbejdelsen af den endelige fredstraktat foregik de følgende dage i Roskilde, hvor den 27. februar undertegnelsen fandt sted.

For Danmark medførte Roskildefreden en yderligere svækkelse. Ved afståelsen af Skaane, Halland og Bleking var betydelige landområder gået tabt, hvorved Øresund nu betegnede rigets østgrænse. Samtidig afstodes Bornholm, den sidste besiddelse i Østersøen. Alt dette betød også, at Danmarks militære muligheder over for Sverige var blevet væsentligt mindskede. Afståelsen af Trondhjems Len og Bohuslen uddybede denne forringede stilling.

Sverige derimod fremstod efter freden afgjort som den førende magt i Norden. Ved at komme i besiddelse af de gamle danske og norske landskaber var først og fremmest dets militære sikkerhed

vokset betydeligt, såvel med hensyn til at få Øresund som grænsefarvand som ved fjernelsen af den eventuelle trussel ved det hidtil så sårbare område ved Götaelven. Dertil havde det fået herredømmet over en række havne øst for Øresund, der både var isfrie en større del af året, end dem, man hidtil havde været henvist til, og som samtidig betød en sikring af forbindelserne med Østersøbesiddelserne. Endelig var Sverige i kraft af sin nyvundne stilling ved Øresund kommet i besiddelse af en faktisk medbestemmelsesret over indløbet til Østersøen.

En afspænding mellem Danmark og Sverige fulgte ikke efter fredsslutningen. Frederiksborgmødet den 3.-5. marts, hvor Karl Gustav efter Frederik III's opfordringer ganske vist indvilligede i en personlig sammenkomst, var betegnende herfor. Umiddelbart herefter forlod den svenske konge Danmark og rejste via de nyerhvervede skånske landsdele til Göteborg for her for rigets stænder at redegøre for sine felttog og med rigsrådet overveje den fremtidige udenrigspolitik. I begyndelsen af juni forlod han atter Sverige for at slutte sig til sin hær.

I den mellemliggende tid viste der sig i forholdet mellem de to nordiske stater vanskeligheder med at få Roskildefreden ført ud i livet. En række forhandlinger i København med udgangspunkt i fredsforhandlingerne afslørede vidtgående interessemodsatninger. For det første, fordi selve fredstraktaten indeholdt en række uklare punkter. Hertil kom de mellem danske og holsteinske forhandlere om hertugens krav førte underhandlinger, der først førte til danske indrømmelser efter svensk pres. Under de hermed sideløbende forhandlinger om det udskudte spørgsmål om en nærmere dansk-svensk alliance ville danskerne endelig ikke opgive forbundstraktaten af 1649 med Nederland.

Samtidig forløb den politiske udvikling ude i Europa ugunstigt for Sverige. Dets regnskab med Brandenburg, Østerrig, Polen – siden februar forenede i en alliance imod det – og Rusland var endnu uafklaret. Umuligheden for Karl Gustav af at opnå virksom støtte fra England og Frankrig til et opgør med Østerrig, og af en krig i Polen og Brandenburg over for udsigten til en konflikt med Nederland føjede sig til de ringe udsigter til i disse egne at få

Karl X Gustav. Oliemaleri af Bourdon o. 1653. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum.

hæren – hvoraf en stor del endnu stod på dansk jord – forsørget. På denne baggrund besluttede Karl Gustav sig i juli til en ny krig med Danmark. I de første dage af august indskibedes tropperne i Kiel, og – uden forudgående krigserklæring – landsattes den 7. august hæren i Korsør, samtidig med at en anden svensk flåde lagde sig udfor København.

Trods dette overraskelsesangreb trak krigen i langdrag. Ganske vist faldt hurtigt det meste af Sjælland i svenskernes magt, men de svenske planer om en øjeblikkelig storm på København opgaves. Til den bestemte danske forsvarsvilje kom også reaktionen fra de med Danmark forbundne stater. Medens Friedrich Wilhelm med en forenet brandenburgsk–polsk–østerrigsk hær i september rykkede ind i Holstein og i den følgende tid rensede det meste af Jylland for svenske tropper, blev i Nederland i henhold til forsvarstraktaten af 1649 udrustet en undsætningsflåde, som den 29. oktober efter en heftig kamp ved indløbet til Øresund ankom til København. I begyndelsen af december afkastedes det svenske herredømme fra Trondhjem og Bornholm. Ganske vist bevirkede den mislykkede storm på København 1659 10.–11. februar, at Møen, Langeland og Lolland-Falster erobrede af svenskerne i et forsøg på at stoppe tilførslerne til den danske hovedstad, men fra dansk side evnedes nu med forbundsfællernes bistand en udvidet krigsførelse. I november generobrede Fyn. At virkningerne både militært og politisk af dette samarbejde blev begrænsede, lå i andre end rent militære omstændigheder.

Allerede på et tidligt tidspunkt af krigen havde de europæiske stormagters interesser ført disse til at gribe ind i denne som i den foregående nordiske konflikt. Under et diplomatisk pres fra Frankrig og England – siden 1659 januar forenede i en garantitraktat, der blandt andet gik ud på at arbejde for og garantere freden på den nordiske krigsskueplads og til den ende at søge at formå Nederland til at afstå fra yderligere hjælp til Danmark – gav nederlænderne efter. Den 11. maj undertegnede de tre stater en traktat, den såkaldte Haagerkoncert, hvorefter de i enighed skulle arbejde for en forligelse af de nordiske konger på grundlag af Roskildefreden med visse ændringer. Denne politik fortsattes af England og Nederland

ved undertegnelsen af yderligere to såkaldte Haagerkoncerter i juli. Endelig betød undertegnelsen i oktober af Pyrenærfreden mellem Frankrig og Spanien, at førstnævnte stat atter med styrke kunne varetage sine interesser i Norden.

Hertil kom også de foruden nederlænderne øvrige danske forbundsfællers holdning. I løbet af efteråret var således blevet påbegyndt fredsunderhandlinger mellem Sverige og Polen. Efter en afbrydelse genoptoges disse 1660 januar på fransk initiativ, hvortil nu også kejseren og kurfyrsten sluttede sig. Senere på året resulterede disse forhandlinger i freden i Oliva.

På baggrund af denne udvikling – og indadtil af stigende krigstræthed, og for Sveriges vedkommende desuden af Karl Gustavs pludselige død 1660 februar i Göteborg – begyndte i marts uden for København fredsforhandlingerne mellem de nordiske stater, på svensk side ved Sten Bielke og overstatholderen i Stockholm, Scherhing Rosenhane, og på dansk ved rigsråderne Oluf Parsberg, Axel Urup og Peder Reetz under mægling af repræsentanter for stormagterne. Men først i slutningen af april, da Hannibal Sehested, som under krigen havde opholdt sig som »neutral« person i den svenske lejr foran den danske hovedstad, af Frederik III antoges som hans repræsentant ved forhandlingerne, kom der for alvor fremgang i disse. Endelig den 27. maj undertegnedes fredstraktaten. Krigsårenes regnskab var hermed gjort op.

Københavnsfreden, der var blevet tilvejebragt på grundlag af Roskildefreden, medførte ikke afgørende ændringer i Norden. Sverige bevarede således den førende stilling, idet fredstraktaten, ligesom Olivafreden, bekræftede væsentlige tidligere vundne resultater. Som følge heraf vedblev Danmark at være en andenrangsstat. Ganske vist genvandtes Trondhjems Len og Bornholm, sidstnævnte dog først efter endnu mange og vanskelige forhandlinger dette og det følgende år, først i Stockholm, siden i Malmö, hvorved fastsattes, at overdragelsen skete mod erstatning til den svenske krone af adelig skånsk jordegods, som den danske konge måtte tilforhandle sig. Men de øvrige skånske landskaber var tabt. Senere langvarige og blodige dansk-svenske krige har som bekendt i denne henseende ikke kunnet omstøde løsningen af 1658–60.¹

B. HENSIGT

I det følgende skal forsøges foretaget en analyse af begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. Dette vil med andre ord sige en undersøgelse af det svenske styre på Bornholm i tidsrummet fra denne øs afståelse sammen med de øvrige skånske landsdele fra Danmark til Sverige ved Roskildefreden i slutningen af februar det nævnte år til dets sammenbrud ved bornholmernes opstand i begyndelsen af december samme år, selve begivenhedsforløbet under opstanden og baggrunden herfor samt endelig forholdene på øen i tiden fra opstanden og indtil ankomsten og etableringen af det nye danske styre 1659 januar.

Som opgaven her kort er blevet skitseret, er det nødvendigt at give denne en nøjere afgrænsning. Der skal således her ikke gives en udtømmende udredning af alle de forskellige sider af såvel det svenske styre som opstanden. Derimod vil nogle enkelte, i denne forbindelse særlig interessante spørgsmål i det følgende blive underkastet en nærmere undersøgelse og vurdering: Hvorledes Bornholm blev indordnet i det svenske rige. Med hvilken reaktion bornholmerne modtog det nye svenske styre. Hvilken karakter og dybde dette nye styre, eller rettere sagt visse sider deraf, havde, da det var blevet etableret. Hvorledes udviklingen af den bornholmske opstand var, og senere hvilket omfang den fik. Alt dette er i denne sammenhæng de vigtigste problemer, som her skal søges undersøgt og bedømt, så vidt det bevarede kildemateriale tillader.

Hovedtrækkene i både det svenske styre af Bornholm og den bornholmske opstands historie har længe, som det i øvrigt vil fremgå af det følgende, været kendt ikke mindst takket være en til tider meget intensiv lokalhistorisk forskning. Hermed være ikke sagt, at disse spørgsmål i den grad har været underkastet tilbundsgående undersøgelser, således at der ikke længere er huller i vor viden om disse begivenheder. Allerede på et forholdsvis tidligt stadium af nærværende undersøgelse blev det for undertegnede klart, at man, om en sådan analyse af alle de nævnte problemer skulle være blot nogenlunde tilbundsgående og tilfredsstillende, måtte ty til et studium af det i svenske arkiver beroende, ikke uvæsentlige, utrykte

kildemateriale. I dette øjemed søgte og opnåede undertegnede da den fornødne pengemæssige understøttelse af den svenske Femte Máj-Fonden i Göteborg til at foretage denne undersøgelse. Resultatet af disse studier i Stockholm og Lund skal således fremlægges i det følgende, så vidt tiden har tilladt en kritisk bearbejdelse af det herunder samlede kildemateriale. Nogle nye synspunkter skulle på denne baggrund kunne fremsættes.

C. KILDEmateriale

Af det bevarede samtidige kildemateriale til belysning af det svenske styre af og opstanden på Bornholm 1658 er det svenske dominerende. Dette gælder udfra såvel en kvantitativ som en kvalitativ betragtning. Betegnende er det også, at dette materiale først og fremmest giver oplysning om det svenske styre på øen, medens det i mindre grad siger noget om den bornholmske opstand. Det vil derfor være naturligt først nærmere at omtale dette. Herunder som senere under omtalen af det danske materiale skal for overskuelighedens skyld den ikke altid metodisk logiske sontring mellem levn og beretninger følges.

Blandt levnene skal i første række nævnes brevene med bilag fra den svenske slots- og lensfoged på Hammershus, oberstløjtnant Johan Printzensköld, til henholdsvis Karl X Gustav² og generalguvernøren over Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm, feltmarskal Gustav Otto Stenbock.³ Disse breve, hvoraf i dag kendes vistnok 22, foreligger alle som originale dokumenter. Der er dog ikke tale om egenhændige skrivelser fra Printzensköld selv, men de er alle, når man ser bort fra en enkelt undtagelse, skrevet med sirlige og rolige skriverhænder, hvoraf to forskellige optræder. Disse breve er for det første den primære kilde til vor viden om de spørgsmål, der beskæftigede det svenske styre på Bornholm – rapporter om hvilket de nærmest er at opfatte som – til visse tildragelser endda førstehåndskilden, idet deres indhold ofte hviler på et selvsyn. For det andet giver de et indtryk af forfatteren selv. De udtrykker fortrinsvis kendsgerninger og er i almindelighed nøgterne og velunderrettede. Typisk for disse breve er imidlertid også de

mange, til tider uvæsentlige, detaljer, gentagelser og omstændelige forklaringer.

Til disse breve med mere som hovedkilden til det svenske styre følger sig en lang række andre levn, som ganske vist til tider er primære kilder til visse spørgsmål også om forholdene på Bornholm, men som på den anden side ikke altid er førstehåndskilder hertil. Som Printzenskölds breve udtrykker også de først og fremmest kendsgerninger, selv om deres meddelelser om bornholmske forhold er få og spredte. En tendens kan til tider være mere udpræget. Om hele dette materiale gælder det stort set, at det af den tidligere forskning af disse begivenheder for væsentlige deles vedkommende ikke tidligere synes at være blevet udnyttet. Det drejer sig således om skrivelser med bilag til og fra forskellige personer, som inden for Sveriges daværende civile og militære forvaltning indtog vigtige og fremskudte stillinger.

Af disse levn skal først og fremmest nævnes breve med mere fra den såkaldte skånske kommission,¹ som efter Roskildefreden ned-sattes med den opgave at ordne forholdene i de til Sverige afståede skånske landsdele, desuden breve fra generalguvernør Stenbock,⁵ endvidere breve med videre fra den kongelige sekretær Gustav Hansson Taubenfeldt,⁶ ligeledes breve fra generalløjtnant Bernhard Müller von der Lühnen i Pommern,⁷ alle til Karl X Gustav. En særdeles vigtig kilde er også riksregistratur,⁸ kopibøgerne over udgåede skrivelser af forskellig art fra den svenske konges kancelli. Sluttelig kan også anføres enkelte breve fra lensmanden i Kalmar, Carl Filip von Sack,⁹ og generalguvernementskæmneren Johan Forsman¹⁰ til Stenbock, fra Taubenfelt til kommandanten i Landskrona, Gynter Rosenschantz,¹¹ samt endelig indkomne skrivelser til den »skånske« kommission.¹²

Af berettende kilder foreligger fra svensk side blot tre. Det karakteristiske ved dem er, at de for det første så godt som udelukkende beskæftiger sig med den bornholmske opstand, og at det for det andet drejer sig om indbyrdes beslægtede beretninger.

Den første er et brev fra Taubenfelt, dateret Malmö 1659 17. februar, til Karl X Gustav.¹³ I dette brev, der foreligger i original, gengiver sekretæren en beretning om oprøret, som er blevet

ham fortalt af tre fra dansk fangenskab undvegne, ikke navngivne, svenskere, en i Ystad hjemmehørende styrmand, der tidligere havde ført et fartøj med udkommanderede ryttere som undsætning for Printzensköld, en af disse ryttere og en soldat af garnisonen på Hammershus, hvilke er kommet tilbage fra Bornholm fastelavssøndag. Beretningen er stort set, hvor den kan kontrolleres ved hjælp af andet, uafhængigt materiale, velunderrettet. En bornholmerfjendtlig tendens er dog undertiden ret fremtrædende. Denne beretning har af historieforskningen hidtil været betragtet som den primære svenske kilde til opstanden, om end dens viden er andenhånds. Det følgende synes imidlertid at vise, at en anden vurdering end denne må lægges an.

Den anden beretning er formelt forfattet af Jens Fribunde, en – som det fremgår af både denne og den følgende beretning med mere – i Ystad hjemmehørende styrmand på den galiot, som 3. juledag gik til Bornholm med rytteri, Bent Karlsen Brun, en løjtnants tjener og Johan Finde, en soldat.¹⁴ Reelt er det dog førstnævntes fortælling, der meddeles. Beretningen foreligger desværre kun i afskrift, men, som det synes ud fra både ydre og indre kriterier, troværdig. En sammenligning med Taubenfelts førnævnte brev viser stort set den samme gengivelse af opstandsbegebenhederne, eller med andre ord denne beretning identificerer efter alt

Christenbock den 22. April
1658

Jens Fribunde
Styrmand på Galioten

Johan Printzensköld

Johan Printzenskölds underskrift af brev fra Printzensköld til Stenbock 1658 24/4 (egenh.). Skånska Landsarkivet, Lund.

at dømme de af sekretæren benyttede hjemmelsmænd. Afvigelserne med hensyn til gengivelsen af kendsgerningerne er ikke større end dem, der kan tilskrives hukommelse og forskellige tilblivelses-situationer. Beretningen er uheldigvis udateret, men er i hvert fald blevet til efter fastelavnssøndag, hvilken dato nævnes som dagen for deres ankomst fra Bornholm. Formodentlig skal den dog placeres noget senere, muligvis under deres ophold hos Karl X Gustav, til hvem Taubenfelt straks sendte dem videre. Beretningens opbygning omkring undsætningens tilfangetagelse af bornholmerne og dernæst den forud herfor stedfundne opstand synes at kunne tyde på, at disse mænd her giver en beskrivelse af de momenter, der set fra svensk side måtte forekomme særlig dunkle. Denne beretning, hvis fortælle-måde i øvrigt er uhyre jævn på det for en borger i Ystad på denne tid naturligt danske, ikke svenske, sprog, forekommer i det hele taget mere nøgtern end Taubenfelts gengivelse.

Den tredje beretning er formelt forfattet af Peder Danielsson, skipper på den svenske bøjert, og dateret Rønne 1659 11. januar.¹⁵ Den foreligger vistnok i original. Danielsson synes dog blot at have prentet sine forbogstaver og sit karemærke til underskrift. I hvert fald er denne beretning betydelig kortere end de to foregående, idet den kun beskæftiger sig med undsætningens tilfangetagelse. Hensigten hermed er uvis, men visse træk som dens nuværende arkivering, vedlagt Fribundes beretning, den tidligere affattelse end denne og det tydelige sammenfald med hensyn til synspunkter i de to versioner synes at pege på, at Danielssons beretning er tænkt enten som en almindelig gengivelse af de uventede hændelser eller måske snarere som en attest på styrmandens forklaring, affattet allerede før flugten. Tilstedeværelsen af flere overensstemmende træk kan både skyldes det faktum, at de to mænd oplevede de samme tildragelser, og den mulighed at Fribunde kan have benyttet Daniels-sons udsagn som støtte for sin egen, senere fremstilling. At også denne beretning bærer et tydeligt præg af dansk sprog, kan skyldes, at styrmanden muligvis har haft indflydelse på selve udformningen. Dette vanskelige problem kan ikke med sikkerhed afgøres.

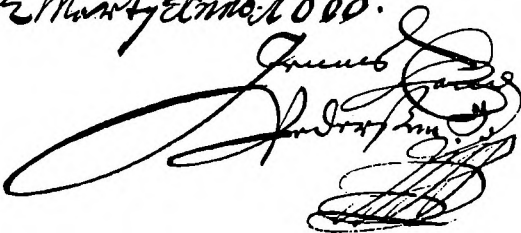
De to sidstnævnte beretninger synes ikke tidligere at være blevet benyttet af dansk historisk forskning, og hvad i hvert fald Fribundes

angår, vistnok blot én gang af den svenske historievidenskab, dog som en Taubenfelts gengivelse underordnet kilde.¹⁶ Konklusionen af ovennævnte må imidlertid være, at vi i Fribundes og Danielsens beretninger har de primære svenske kilder, der hviler på et førstehåndskendskab til tilfangetagelsen af undsætningen, til opstanden muligvis blot et andethåndskendskab, hvorfor disse kilder følgelig bør lægges til grund i det følgende. Taubenfelts beretning er af den grund ikke ganske betydningsløs. Hvor den ikke påviseligt bygger på den nævnte førstehåndsversion er den stadig primær, men hvor den gør det følgelig sekundær, med i hvert fald anden- og til tider muligvis endda trediehåndsviden.

Sidst, men ikke mindst er disse beretninger betydningsfulde, da de ikke alene giver en vis baggrund for og belyser selve begivenhederne på Bornholm, men også yder et væsentligt bidrag til belysningen af det mere vanskeligt definerbare tilsvarende danske materiale.

Over for det svenske foreligger et mere uensartet og ofte magert dansk kildemateriale. Betegnende er, at det i højere grad end det svenske ensidigt beskæftiger sig med spørgsmål vedrørende den bornholmske opstand.

Først og fremmest er de bevarede danske levn meget spredte og fåtallige. Kancelliets kopibøger og konceptsamlinger omhandler stort set først Bornholm efter opstanden. Fra denne tid findes således blandt skrivelser vedrørende den til København afsendte deputationens virksomhed og angående det nye danske styres indretning

Römer Jernis Måltjettner i 660.

Jens Pedersen Kofoeds underskrift, bilag 1660 12/3 (egenh.) til Hammershus Lensregnskab 1660–61. Rigsarkivet.

på øen noget materiale, der kaster en smule lys også tilbage på forholdene inden for den bornholmske opstandsbevægelse, først og fremmest den originale liste over de fremtrædende oprørsdeltagere, forfattet af Hasles borgmester Peder Olsen.¹⁷ Fra lensregnskaberne haves ligeledes for alvor først materiale fra denne tid, hvor regnskabsposter og -bilag¹⁸ navnlig belyser opstandens efterdønninger, således behandlingen af de tilfangetagne svenskere. Bortset fra forekomsten af en på tysk affattet liste over en del genstande, der af svenskerne blev ført fra Simblegård til slottet, dateret Rønne 1659 17. oktober,¹⁹ hvilken ikke tidligere synes at have været udnyttet af historieforskningen, forekommer ingen yderligere danske levn af betydning bevarede.

Af berettende kilder foreligger et noget fyldigere materiale. Det karakteristiske ved det i modsætning til levnene er, at beretningerne beskæftiger sig med forholdene på Bornholm også under det svenske styre. Mærkbare vanskeligheder fremtræder imidlertid her for det første, når det for nogle af disse kilders vedkommende drejer sig om at fastslå deres forfatterskab, og for det andet fordi en tydelig tendens kan forekomme.

En kortfattet beretning haves i den såkaldte Baggegårdsbibel,²⁰ en gammel bornholmsk familiebibel. På et par ubeskrevne sider mellem teksten til Det gamle og Det nye Testamente er indført nogle få, utvivlsomt samtidige, håndskrevne meddelelser, fortrinsvis om familieanliggender. Den sidste af disse optegnelser er en kort notits om begivenhederne omkring drabet på Printzensköld i Rønne. Ophavsmanden kalder sig Jørgen Bonde og er efter alt at dømme rådmanden af samme navn i Nexø. Hensigten hermed er formodentlig blot at forstå som en støtte for forfatterens egen hukommelse. I hvert fald giver notitsen indtryk af at være velunderrettet og nøgtern.

En noget bredere anlagt beretning er »Fortegnelse Paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget«,²¹ en række historiske optegnelser om bornholmske forhold fra 1602 til 1687. Antagelig er den dog først samtidig fra begyndelsen af 1650'erne, hvor meddelelserne nu ikke alene bliver fyldigere, men også stort set følger i kronologisk orden. Beretningen foreligger desværre i en noget

senere afskrift, hvad angår meddelelserne frem til 1658 8. december, fra hvilken datos optegnelse om drabet på Printzensköld ligeledes er bevaret en stærkt medtaget original. Forfatteren hertil kendes beklageligvis ikke, men efter visse meddelelser at dømme har han været hjemmehørende i Østre Herred, sandsynligvis i enten Østermarie sogn eller Svaneke købstad. Formålet med disse optegnelser er ikke ganske klart, formodentlig drejer det sig om en kortfattet dagbog. I alle tilfælde forekommer beretningen i det store og hele velunderrettet og nøgtern.

Trods de kongelige påbud 1645–46 om førelse af kirkebøger er desværre, hvad Bornholm angår, ingen sådanne bevarede fra denne periode. Dog findes en »kort Extract af de ældste Kirkebøger, som her ved Aakirke er at finde« for årene 1648–82,²² muligvis foretaget af Thue Larsen, sognepræst her 1687–1705. Man har altså herigennem et uddrag af de samtidige kirkebogsmeddelelser. Den oprindelige forfatters navn er uheldigvis ikke oplyst, men flere træk synes at pege på, at Rasmus Pedersen Ravn, forfatter til i hvert fald den følgende beretning, er ophavsmand også hertil. Under alle omstændigheder er notitserne stort set velunderrettede og fri for tendens.

En vigtig beretning er også »Chronica Borringiacæ eller Bornholms historiske Beskrivelse fra første Insulens Bebyggelse indtil Aar 1671« etc.²³ af Rasmus Pedersen Ravn (1602–78), fra 1654 til sin død sognedegn ved Aakirke. Det originale manuskript er desværre ikke bevaret, derimod afskrifter fra tiden omkring og efter 1700. Hensigten med beskrivelsen har været at give eftertiden i almindelighed og Christian V, til hvem den er dediceret, i særdeleshed en fremstilling ikke alene af øens historie fra de tidligste tider frem til Ravns egen tid, men også i bredeste forstand af forholdene på Bornholm på dette tidspunkt. Skønt beskrivelsen først har været afsluttet knap en snes år efter det svenske styre og opstanden 1658, levede Ravn herunder på øen og er altså samtidig. Krøniken er i mange ting en primær kilde til bornholmske forhold i det 17. århundrede, undertiden også et førstehåndsvidne, idet en del af stoffet, således først og fremmest det topografiske, hviler på et selvsyn. Endvidere bygger Ravn i udpræget grad på den kirkebog, som han

formodentlig selv har ført. For 1658 er også uddraget meddelelser fra »Borringholms Manifest«, et nu tabt forsvarsskrift for den bornholmske opstand, der af deputationen i København overleveredes til den danske konge. Selv om Ravn altså er en velunderrettet kilde, bør han med hensyn til disse begivenheder anvendes med kritik, idet hans fremstilling her samtidig bærer præg af en ret tydelig svenskfjendtlig tendens.

Som den sidste danske beretning skal her nævnes den såkaldte Kofoedske Relation.²⁴ I den skikkelse, hvori den foreligger i dag – desværre kun i en lang række fra hverandre ikke meget varierende, senere afskrifter med uvis proveniens, hvorefter den vistnok ældste efter alt at dømme antagelig stammer fra det 18. århundredes første halvdel – kan den i strengeste forstand ikke betegnes som samtidig. I sit indhold bærer den alligevel utvivlsomt på en samtidig tradition. Beretningen er uheldigvis udateret, men kan i sin oprindelige form tidligst have foreligget i foråret 1659, idet den udtrykkelig nævner Peder Olsen, Niels Gumløse og Aage Svendsen i de stillinger, hvortil de først udnævntes under og efter deputationens ophold i København. Dens affattelsessted kendes heller ikke med sikkerhed, dog synes det almindelige kendskab til lokale forhold, ligesom visse tilsyneladende bornholmske ord og udtryksmåder at pege på Bornholm som det sandsynligste. Dertil kommer, at afskrifterne ikke er ganske enige i spørgsmålet om forfatterskabet, men flere af dem, og heriblandt den formodede ældste, angiver J. Kofoed eller Jens Kofoed som ophavsmanden. Den i flere af disse afskrifter gennemførte 1. personsform, og at en bestemt stillingtagen gør sig gældende i dem alle: koncentrationen om Jens Kofoeds dels under opstandsdagene, dels under erobringen af den svenske undsætning, samt endelig at beretningen afsluttes med meddelelsen om ankomsten til øen af Kofoeds afløser som kommandant på Hammershus, hvorefter hans rolle stort set var udspillet, synes at støtte denne påstand. Endelig er kildens hensigt ikke helt klar, men man står antagelig her over for en noget senere, men dog i det store og hele samtidig, beskrivelse af den rolle, forfatteren spillede under og i den nærmeste tid efter opstanden. Om dette i form af enten en art dagbog til privat brug eller, hvad formodentlig snarere

er tilfældet, en militær rapport, eventuelt til den danske konge, der netop i denne beretning omtales i meget underdanige vendinger, kan ikke med bestemthed afgøres. Men godtages et forfatterskab, som går tilbage til Kofoed selv, bliver ikke alene den uhyre jævne fortællelemåde og det beskedne ordvalg, men også fraværelsen af visse træk, hvor Kofoed ikke selv var forgrundsfiguren, mere forklarlige. Trods alle disse mærkbare vanskeligheder er denne beretning den primære danske kilde til opstandens historie, muligvis også med førstehåndsviden. Skønt den overvejende omtaler kendsgerninger, indeholder den, for så vidt som Kofoed stadig optræder i første række, ligesom den gentagne understregning af det danske over for det svenske, en tydelig tendens. Ikke desto mindre er den, hvor den kan kontrolleres ved hjælp af primære svenske beretninger, stort set pålidelig og bidrager altså selv til belysningen af også disse øjenvidneberetninger.

D. LITTERATUR

Begivenhederne på Bornholm 1658 er et overfladisk behandlet område i den videnskabelige historiske litteratur. Hverken i Danmark eller i Sverige har faghistorikere gjort disse begivenheder til genstand for et samlet skriftligt arbejde. Bortset fra et par sparsomme undtagelser er spørgsmålene kun blevet flygtigt berørt i oversigtsfremstillinger.

Ret hurtigt synes et slør at have sænket sig over begivenhederne. Hvor disse i den følgende tids både danske og svenske historieskrivning overhovedet findes omtalt, afspejles den forskellige betydning, som man fra henholdsvis dansk og svensk side naturligt måtte tillægge dem: på den ene side som et ikke ubetydeligt lysglimt i en for landet mørk tid, på den anden som et forbigående moment i stormagtstidens historie. Fælles for de to nationers historieskrivning er imidlertid en tendens til at forbigå det svenske styre, personificeret i Printzenskölds sagnagtige herskerskikkelse, til fordel for den bornholmske opstand, der på denne måde antager voldsomt overdrevne dimensioner. Således giver historieskrivere som Samuel Pufendorf²⁵ fra svensk og Vitus Bering²⁶ samt Erik Pontoppidan²⁷ fra dansk

side drastiske beskrivelser, hvori blandt andet indgår en omfattende nedslagting af svenskere på øen. Senere mærkes dog hos Ludvig Holberg,²⁸ der har fortjenesten af som den første at have benyttet »Den kofoedske Relation«, som han lod trykke som dokumentation for sin fremstilling, i Danmark og Sven Lagerbring²⁹ i Sverige ikke alene en større kritisk holdning over for tidligere fremstillinger, men også en mere sober anvendelse af det af dem kendte kilde-materiale.

Fremkomsten af den moderne historiske kildekritik kom også på dette område til at virke skelsættende. Først for alvor siden udviklingen og anvendelsen af denne nye form for kildeprøvelse kan man her tale om en egentlig forskning, der først og fremmest har resulteret i fremdragelse af meget tidligere upåagtet kildemateriale.

Det første bidrag af betydning fremkom fra svensk side. 1888 offentliggjorde L. Berger i *Historisk Tidskrift* en kort artikel om drabet på Printzensköld og opstanden på Bornholm 1658.³⁰ Vistnok for første gang er her benyttet de da trykte breve med bilag fra Printzensköld til henholdsvis Karl X Gustav og generalguvernør Stenbock, ligesom riksregistratur til dels synes anvendt. Berger har her fortjenesten af som den første og hidtil vistnok eneste at have fremdraget Jens Fribundes utrykte beretning. Af danske kilder har han benyttet de gennem danske historieskrivere da kendte. Men forfatteren har imidlertid ikke evnet helt at frigøre sig fra forgængernes fremstillinger. En virkelig gennemført kritisk prøve af de af en bestemt opfattelse farvede berettende kilder er kun i ringe grad forsøgt. Endelig har han ikke søgt nærmere at bestemme Fribundes beretning, idet han hverken giver sig i kast med en mere indgående omtale eller en vurdering af dens ophav og indhold, men benytter den som en Taubenfelts beretning underordnet kilde. Resultatet er således blevet en noget overfladisk og tendentiøs fremstilling.

Det store fremskridt kom imidlertid inden for dansk historisk forskning. 1894 udgav J. A. Fridericia sit grundlæggende værk om den danske ædelsvældes sidste dage.³¹ Inden for rammerne af denne fremstilling har forfatteren givet en yderst kortfattet skildring af begivenhederne på Bornholm 1658. Ikke alene stiller Fridericia sig

skeptisk over for de tidligere fremstillinger af disse tildragelser, men han fremlægger også et for sin tid omfattende materiale. Af svenske kilder er naturligvis Printzenskölds i hvert fald da trykte breve med mere lagt til grund for skildringen af det svenske styre. Af dansk materiale benytter han således både trykte og utrykte levn – hvor han har æren af som den første at have fremdraget og benyttet Peder Olsens fortegnelse over de i opstanden mest virksomme deltagere – og beretninger, af hvilke »Den kofødske Relation« sammen med Taubenfelts beretning fra svensk side – Fribundes version synes han ikke at have kendt – danner grundlaget for skildringen af opstandshistorien. Fridericias fremstilling er den første gennemført kritiske beskrivelse af emnet. Betydningsfuld også derved, at begivenhederne skildres i den større sammenhæng. Kort sagt en banebrydende, skønt i dag på visse punkter forældet, fremstilling, som siden er blevet benyttet af i hvert fald danske historikere.

Fridericias fremstilling af begivenhederne på Bornholm 1658 er den første og hidtil eneste af sin art, der foreligger fra den videnskabelige historieforskning. Siden ham har ingen faghistoriker, det være sig dansk eller svensk, i den grad underkastet emnet en kritisk undersøgelse. Men opgaven er blevet taget op af en bornholmsk lokalhistorisk forskning – for hvilken disse begivenheder har været et væsentligt spørgsmål – hvilken forsknings to betydeligste repræsentanter her skal nævnes, eftersom resultaterne for begges vedkommende i udstrakt grad hviler på selvstændige arkivstudier.

Den bornholmskfødte M. K. Zahrtmann (1861–1940), der i det daglige liv virkede som læge i København, viede en meget stor del af sin tid til studier af fødeøens historie, hvor ganske særlig interesse vistes 1658-begivenhederne. Umiddelbart efter fremkomsten af Fridericias værk offentliggjorde Zahrtmann i *Historisk Tidsskrift*³² det første af sine mere betydende bidrag ved en indgående skildring af det danske kildemateriale til belysning af bornholmernes opstand mod svenskerne 1658: først og fremmest Peder Olsens fortegnelse, som her for første gang tryktes, »Fortegnelse Paa 1602–87«, flyveskriftet »Wiedererlangung der Insul Bornholm«, Printzensköldvisen og »Den kofødske Relation«. På visse afgørende punkter betød dette en imødegåelse af Fridericias

synspunkter, således at sognepræsten i Rutsker og Hasle, Poul Ancher, var opstandens eneste leder, medens Jens Kofoed stod i anden række, og at et ikke ligefrem hårdt fangenskab blev de fangne svenskere til del. I en ny artikel nogle få år efter i samme tidsskrift³³ om selve begivenhedernes forløb gentoges disse synspunkter, hvortil kom bedømmelsen af Printzensköld som en forstandig og dygtig styrer. Fremsættelsen af disse uortodokse synspunkter resulterede øjeblikkelig i en voldsom polemik³⁴ mellem Zahrtmann og G. L. Grove, der kraftigt forsvarede den gængse opfattelse af Kofoed som »Bornholms Befrier«. Zahrtmann fastholdt imidlertid sine synspunkter, først og fremmest i artikler i det siden 1906 af Bornholms historiske Samfund næsten årligt udgivne Bornholmske Samlinger³⁵ og Dansk biografisk Leksikon.³⁶ Endelig findes i hans samlede fremstilling om Bornholm historie fra 1934–35³⁷ mange af de tidligere fremsatte synspunkter.

Zahrtmanns betydning for lokalforskningen har været banebrydende, først og fremmest som samler af kildemateriale Bornholms historie vedrørende.³⁸ Han har på væsentlige områder gennemført en anerkendt revision af de gængse synspunkter,³⁹ men eksempler på overfortolkning af materialet,⁴⁰ lyst til at konstruere og harmonisere, når dette svigter,⁴¹ samt manglende modtagelighed for også berettiget kritik⁴² er samtidig mærkbare svagheder. Alt i alt står han i dag som en autoritet, hvis synspunkter sjældent gendrives.

J. Klindt-Jensen (født 1921) er som Zahrtmann bornholmer, men til forskel fra denne virker han, som civilingeniør, på Bornholm. Hans studier over dette emne findes først og fremmest nedfældet i et bidrag til det sidst udsendte samleværk om øen, 1957,⁴³ og i bogen »Disse Danske«, 1958,⁴⁴ hvilken er den første og hidtil eneste monografi om begivenhederne på Bornholm 1658. Forfatteren har her inddraget en del utrykt, navnlig svensk, kildemateriale: først og fremmest de i Lund beroende Printzenskölds breve med bilag, i noget mindre grad det i Stockholm værende, hvor også riksregistratur er benyttet. På grundlag heraf giver Klindt-Jensen et bredere, mere nuanceret billede af både det svenske styre med positiv bedømmelse af Printzensköld⁴⁵ og opstanden, hvor det synspunkt fremsættes, at medens Ancher er organisatoren,⁴⁶ er Kofoed

drivfjederen.⁴⁷ I andre spørgsmål bygges dog videre på Zahrtmanns resultater.⁴⁸ En større varsomhed end hos denne over for materialet synes i det hele taget til stede.

II. ANALYSE

A. DET SVENSKE STYRE

1. Den svenske overtagelse af Bornholm

a. Bornholms afståelse

Det kan indledningsvis være af interesse at kaste et blik på, dels hvorledes spørgsmålet om en afståelse af Bornholm fra Danmark til Sverige overhovedet blev draget frem under fredsforhandlingerne, dels hvorledes denne afståelse blev begrundet.

Fra fredsunderhandlingerne er bevaret nogle optegnelser, nedskrevet af den svenske sekretær ved forhandlingerne, Hoghusen, hvilke vel i det store og hele kan betragtes som et pålideligt, omend ikke ordret, referat af samtalerne. Efter disse optegnelser skete det på Taastrupforhandlingernes første dag, den 16. februar. På et tidspunkt, da det er klart, at Skaane, Halland og Bleking må afstås, drejer diskussionen sig hovedsagelig om Norge, hvorunder de danske forhandlere – efter ordre – søger at bevare så meget som muligt heraf, men hvor Ulfeldt udtrykkelig kræver en afståelse af Trondhjem og – Bornholm. Trods Gersdorffs beklagelse over en opgivelse af de steder, fra hvilke man fra dansk side får sine bedste soldater, insisterer Ulfeldt med en henvisning til Sveriges sikkerhed.⁴⁰ Det er, når man kender de senere begivenheder, et tankevækkende ordskifte.

Det er imidlertid ikke mindre interessant kort at opridse, hvad Roskildefreden bestemte for Bornholms vedkommende. Fredstraktaten siger herom, at den danske konge både som vederlag for de besatte landes tilbagegivelse og som erstatning for den gennem krigen den svenske konge og krone forvoldte skade og forårsagede omkostninger, tillige også for at undgå større vidtløftigheder har samtykket i at afstå til den svenske konge og krone provinserne Halland, Skåne, Blekinge og Bornholm med alle hertil hørende herligheder og rettigheder; som Danmarks og Norges konger tid-

ligere har nydt og besiddet dette, skal det herefter følge den svenske konge og krone til evindelig, upåtalet ejendom.⁵⁰ Til dette nye herredømme var dog knyttet en betingelse, der gik ud på, at indbyggerne i de afståede landsdele skulle beholde deres gods og ejendom samt blive ved deres »vanlige rätt, lagh och gamble privilegier och frijheeter« så vidt disse ikke »löpa eller strida contra leges fundamentales af Sweriges crono«.⁵¹ Endelig var selve overgangen fra Danmark til Sverige for Bornholms vedkommende fastsat til den 15. marts, såfremt vejrliget tillod dette.⁵²

Bornholm skulle altså på linje med de øvrige skånske landskaber fra nu af være en svensk landsdel. Tidspunkterne for de enkelte landskabers overgang var forskellige, men begrundelsen og betingelserne herfor var de samme. Overgangen syntes på forhånd at kunne blive lettet derigennem, at indbyggerne formelt på forhånd var blevet sikret deres love og øvrige gamle indretninger. Men denne ret var som nævnt ikke uindskrænket. Rettighedernes hævdelelse var udtrykkelig afhængig af, at de ikke stred mod de svenske »leges fundamentales«, hvilket noget flydende udtryks nærmere indhold i sidste ende måtte være betinget af den fortolkning, det måtte blive underkastet fra svensk side.⁵³

Endnu inden fredsslutningen var endelig sikret, var de første forholdsregler til disse traktatbestemmelser udførelse i praksis blevet taget. Allerede den 24. februar var således fra dansk side blevet udfærdiget cessionsbreve til Sverige på de afståede landskaber.⁵⁴ Samme dag befalede Frederik III de i denne afståelse implicerede danske lensmænd – for Bornholms vedkommende foruden lensmanden, rigshofmester Joachim Gersdorff, også kommandanten, oberstløjtnant Albret Friis – til den fastsatte dag at overlevere lenene til den svenske konges fuldmægtige,⁵⁵ og den følgende dag om at indsamle den under krigen til soldaterne af militsen i lenene udleverede militære udrustning, således at denne med det snarest kunne blive afleveret på tøjhuset i København.⁵⁶

Disse foranstaltninger til de afståede landskabers overgang ses i den nærmeste tid efter fredsslutningen at være blevet fortsat fra dansk side.⁵⁷ Dog resulterede Frederiksborgmødet for Bornholms vedkommende deri, at Karl Gustav af synderlig gunst og nåde gav

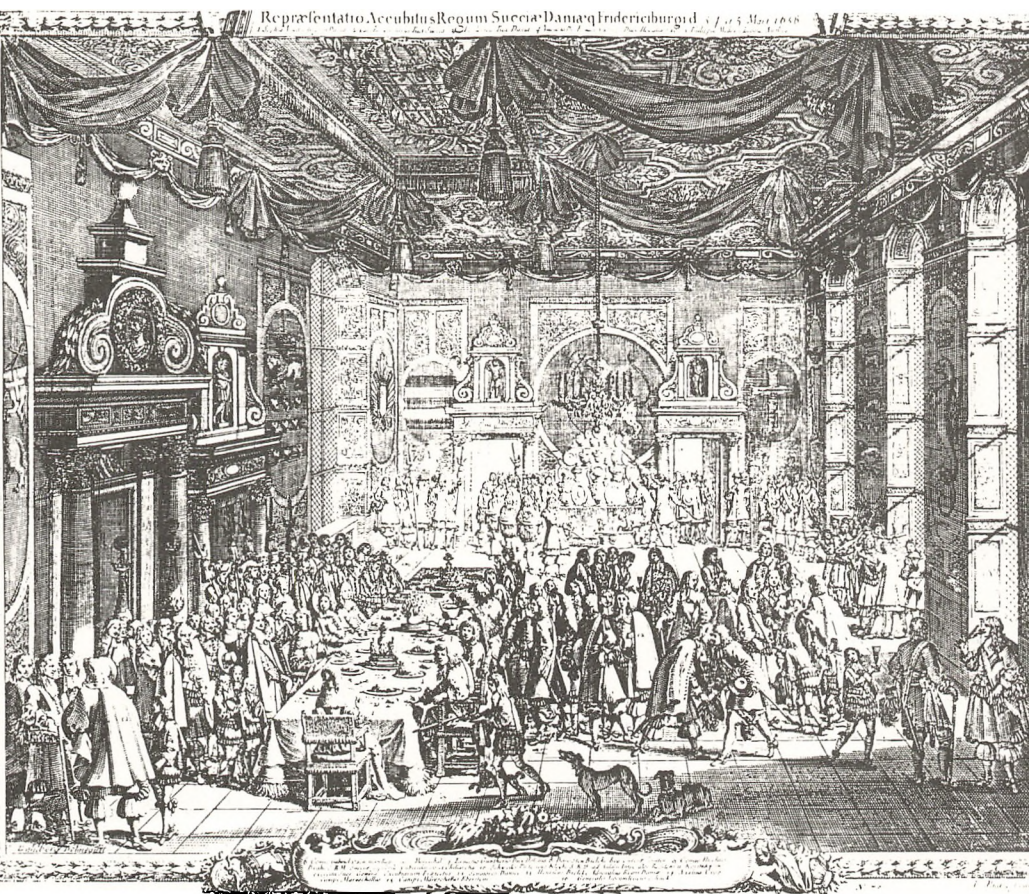
Gersdorff brev på fortsat at måtte nyde de indtægter, som han hidtil havde nydt i kraft af sit lensbrev, af hans gamle bornholmske forlening på livstid.⁵⁸ Der skal senere vendes tilbage til dette spørgsmål.

b. Udnævnelse af svenske embedsmænd

I samme tidsrum, som man fra dansk side forberedte tilbagetrækningen fra de afståede landsdele, iværksattes fra svensk foranstaltninger, der tog sigte på overtagelsen af de nyvundne provinser.

Et af de første skridt i denne retning var udnævnelsen den 15. marts af en kongelig kommission, bestående af geheimeråd Corfitz Ulfeldt, rigsråd og feltmarskal Gustav Otto Stenbock – hvilket medlem få dage senere, den 18. marts, tillige udnævntes til generalguvernør over Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm⁵⁹ – og rigsråd Johan Gyllenstierna.⁶⁰ Ifølge sin instruks fik denne »skånske« kommission til opgave at foretage den første undersøgelse af tilstandene i de nævnte landskaber og at indgive forslag til kongen om »huru alt står till att adaptera och lämpa till Sweriges Stadgar och Sedwane«.⁶¹ På flere punkter synes dette dokument at betyde en tilsidesættelse af Roskildefredens bestemmelser. Efter kommissærernes indstilling af forslag til kongen udstedtes den 21. maj til kommissionen – hvor Gyllenstierna i den mellemliggende tid var blevet afløst af Erik Sparre – en ny instruks, der imidlertid citerer fredstraktatens løfte om indbyggernes ret til at blive ved deres gamle lov, sædvaner og rettigheder, så vidt disse ikke strider mod »Sweriges Rijkess Fundamental Stadgar«, dog med tilføjelse af »och dess welferdh och Interesse«.⁶² I det store og hele synes dette sidste dokument – muligvis under indflydelse af også det udenrigspolitiske forhold mellem Sverige og Danmark i disse kritiske forårsmåneder – at betegne en ændring til det mere forsonlige i den svenske opfattelse af den politik, som burde følges over for de skånske landsdele.⁶³

I den tid, der forløb mellem tidspunkterne for udstedelsen af de nævnte instrukser som grundlaget for kommissionens arbejde som instrument for den svenske politik i de skånske landskaber som helhed, blev også spørgsmålet om Bornholm gjort til genstand for særlige overvejelser.

Frederiksborgmødet 1658. Stik i Pufendorfs *Res gestæ Caroli Gustavi*: scene fra taf-
felet på slottet under den svenske konges besøg efter Roskildefreden: Ved nærmeste
bordende sidder Karl X Gustav vendt mod sin værtinde, dronning Sofie Amalie, og
med ryggen til værten, Frederik III.

Hvornår dette emne for første gang er blevet taget op, vides ikke med sikkerhed. Formodentlig det første, man hører herom, er i et i Malmö udstedt brev – som det foreligger for eftertiden desværre udateret, men efter alt at dømme udfærdiget engang i tiden omkring den 15. marts – fra Karl Gustav til Johan Printzensköld, der kort meddeler kongens vilje, at denne på hans vegne tiltræder øen og endvidere befaler ham straks at begive sig til Göteborg til videre instruktion.⁶⁴ I den følgende tid foregik her de nærmere drøftelser om dette spørgsmål.

Som resultat heraf forelå den 28. marts den formelle udnævnelse. En fuldmagt udstedt denne dag bemyndiger således oberstløjtnant, ædel og velbyrdig Johan Printzensköld til Printznäs til at være lens- og slotsfoged over »Insulen Bornholm och Hammarshuus, samt der vnderliggiande Öyar«,⁶⁵ medens et andet dokument af lignende karakter samme dag yderligere befuldmægtiger Printzensköld til på den svenske konges og krones vegne at modtage øen af de dertil udpegede danske fuldmægtige.⁶⁶ Formulerede som disse dokumenter er, i ganske formelle og konventionelle vendinger, har de udover det nævnte ikke megen interesse i denne sammenhæng.

Dette er derimod tilfældet med den til Printzensköld ligeledes af samme dato udstedte biinstruks, idet den i modsætning til fuldmagterne giver ham de første direktiver i konkrete spørgsmål, der har betydning først og fremmest for det svenske styre af øen. Således får Printzensköld heri ordre til at holde sig det af kongen tidligere til Gersdorff udfærdigede koncessionsbrev på fortsat nydelse af de bornholmske lensindtægter efterretteligt; men hvad angår de øvrige, såvel ordinære som ekstraordinære indtægter, som Karl Gustav forbeholder sig selv, skal de efter forudgående undersøgelse heraf indkræves til kongen efter dennes senere bestemmelse herom (artikel 1). Om garnisonen hedder det, at den »nu j förstonne« må underholdes af ekstraordinære midler, indtil kongen har bestemt en fast ordning herfor; endelig vil kongen nådigst forordne Printzensköld personlig til løn og underhold for hans tjeneste 1500 daler sølvmonnt af de ekstraordinære indtægter, som »der vthj landet falla« (art. 2).⁶⁷ I sine bestemmelser er dette dokument – den foreløbige karakter til trods – tydeligt nok: Bortset fra indrømmelsen

til den danske rigshofmester har Karl Gustav her villet forbeholde sig selv retten til indtægterne af Bornholm.⁶⁸

For den nærmest følgende tid findes intet materiale til belysning af det særlige bornholmske spørgsmål. Først den 10. april dukker det atter frem. Således udfærdigedes denne dag en ny kongelig fuldmagt, denne gang både til Printzensköld og den ham nu tilknyttede herredsfoged i Västmanland, ædel og velbyrdig Johan Sylvius om at holde »rannsaking«, det vil sige en omfattende undersøgelse af de forskellige forhold på Bornholm for senere herom at indgive en tilbørlig indberetning til kongen.⁶⁹ Større interesse knytter sig imidlertid til den den samme dag til de to mænd udstedte instruks. Da denne er hovedrettesnoren for deres kommende virksomhed, må det således her være opgaven at søge dette dokument som udtryk for opfattelsen af svensk politik specielt på Bornholm placeret i forhold til den gennem de ovenfor nævnte instrukser til kommissionen fremsatte opfattelse af fremgangsmåden i de skånske landskaber som helhed.

Instruksen indleder med at understrege de befuldmægtigedes pligt til at undersøge forholdene med det formål at give kongen en indberetning, hvor de væsentlige forhold er medtaget, således at »ett och annat sedan framdeles fogeligst [kan] blifwa lämpat till Sweriges Stadger och Sedhwänia« (art. 1). Med henvisning til fredstraktatens løfte om indbyggernes ret til at beholde deres gamle love og sædvaner skal retsvæsenet holdes, som det tidligere har været tilfældet, indtil kongen videre har erklæret sig herom, dog således at de små byer og flækker – så vidt de er privilegerede af de danske konger – herefter ikke mere må sortere under landsdommer og -ting, men gå »directe ratione suæ instantiæ et approbationis« til den götiske hovrätt i Jönköping, hvorom kongen vil forklare, når han er blevet underrettet om forholdene (art. 2). Rets- og øvrige embedsmænds forhold vil også afhænge af, at kongen først underrettedes herom (art. 8). De militære forhold – herunder garnisonen og i forbindelse hermed Gersdorffs lensindtægter – og de hertil henlagte midler skal i det hele taget først undersøges (art. 3), alene om bådsmandsudskrivningerne hedder det uden forbehold, at de skal tillempes »alt sådant effter det Bruuk, som i Swenske städer,

Öijor och Skär är wahnliget« (art. 4), ligesom det tilføjes, at det unge mandskab med henblik på udskrivninger og bådsmandshold ikke må flytte hverken fra den ene husbonde til den anden eller fra øen til de andre danske områder, men skal »behålles hemma till sådane behof, som Kongl. M:t:z tjänst kan tarffwa« (art. 5). Handel og næring skal først nærmere undersøges, men om de i denne forbindelse berørte toldforhold siges dog uforbeholdent, at de »skall häreffter rättas effter den taxa som i Sverige ähr brukeligh« (art. 6). Under kirke- og skoleforhold skal kongen underrettes om præsteres indkomster og kirkegodsets forhold (art. 7). De befuldmægtigede skal se til, hvorledes »Ecclesiastici bäst kunna incorporeras medh thet Andeliga Ståndet i Sverige«, idet man venligt lader dem vide, at ungdommens studier skal gennemgås ikke i Danmark, men i svenske gymnasier og skoler, samt at menigheder og skoleembeder kun kan forestås af den, som er født enten i Sverige eller i de til kongen afståede lande; men eftersom »alt detta skulle hafwa sijn gode tijdh och fogh« kan alle disse ting, indtil der inden for kirkevæsenet er blevet truffet beslutning med hensyn til svensk form og kirkeordning, »blifwa hållit effter förrige maneer och sätt«, dog således at slots- og lensfogden ser til, at hvad der sker skal rimeligt foretages, og sådanne personer stilles i spidsen for menighederne, som er duelige og vel egnede hertil (art. 9). Sluttelig indskræpes endnu en gang pligten til granskning af og indberetning om forholdene, også sådanne, som ikke måtte findes omtalt i instruksen (art. 10).⁷⁰

Alt i alt synes dette aktstykke ikke at markere nogen tydeligt udtalt stillingtagen i forhold til den svenske politik, som den findes udtrykt i de til grund for kommissionens virke liggende instrukser. Tværtimod indtager den en udpræget mellemstilling, idet blot »ett och annat sedan framdeles fogeligst [kan] blifwa lämpat till Sweriges Stadger och Sedhwänia«. Endvidere har de enkelte punkter, bortset fra dem, der omhandler bådsmandsudskrivningerne og toldspørgsmålet, en udpræget foreløbig karakter. Til syvende og sidst er instruksen for så vidt ret intetsigende, som den svenske holdning i hovedparten af spørgsmålene er uafklaret. Særlig væsentligt er måske dette forhold, fordi ingen senere instruks ses at være blevet

Gustav Otto Stenbock. Oliemaleri af von Ebreustrahl. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum.

udfærdiget til de befuldmægtigede – efter deres på Bornholm foretagne undersøgelse af og indleverede rapport om forholdene på øen – på samme måde som den sidste instruks til den »skånske« kommission fremstod for de skånske landskaber som helhed.

Med disse lidet klare retningslinier for det kommende svenske styre på Bornholm⁷¹ kunne Printzensköld og Sylvius – for hvilken sidstnævnte en kongelig ordre endnu samme dag udstedtes om at medgive ham 100 daler sølv mønt som rejsepenge⁷² – tiltræde rejsen mod øen.

Allerede den 27. marts havde Karl Gustav befalet feltmarskal Axel Lillie, at han på Printzenskölds anfordring skulle medgive denne nogle kanoner med hertil hørende ammunition og som et supplement til det ikke fuldstændige västerbottniske fodfolkskompagni under kaptajn Niels Holms kommando – som kongen tidligere havde beordret til Christianopol i dette øjemed – tillige et antal knægte af Håkan Skyttes regiment, således at denne kombinerede styrke fra den nævnte by kunne følge med Printzensköld som garnison til Bornholm; endelig anmodes Lillie om i Christianopol at sørge for fartøjer og proviant til disses sørejse.⁷³

De sidste forberedelser før overfarten til Bornholm foregik i sidste halvdel af april i Christianopol. I det første af sine bevarede breve – til generalguvernør Stenbock – fortæller Printzensköld selv den 24. april herom: I 8 dage har han nu forgæves afventet Sylvius' ankomst hertil. Imidlertid er den militære udrustning denne dag ankommet fra Kalmar, ligesom troppestyrken synes at være samlet.⁷⁴ Nogle få dage herefter har overførslen til Bornholm – uden herredsfogden, der ser ud til først senere at være rejst efter⁷⁵ – fundet sted.

c. Situationen på Bornholm omkring afståelsen

Bornholm havde egentlig ikke haft megen direkte berøring med krigen med Sverige. I det meste af denne periode kunne livet gå sin vante gang på øen. Ganske vist havde repræsentanter også fra denne landsdels stænder 1657 februar deltaget i Odensemødet og altså medvirket til vedtagelsen af bevillinger til krigens førelse.⁷⁶

Johan Printzensköld. Oliemaleri af ukendt kunstner. Svensk privateje.

Og efter fjendtlighedernes begyndelse havde bornholmerne nok ved et par lejligheder i sommermånederne nærmere kunnet betragte den danske orlogsflåde – i begyndelsen af juli på Nexø red endda med den danske konge om bord,⁷⁷ og derefter i begyndelsen af august sammesteds landsættende syge og sårede folk og optagende mandskab af øens milits til en påtænkt men snart efter igen opgivet landgang på Rügen⁷⁸ – ligesom også den svenske flåde et par gange i løbet af efterårsmånederne var blevet iagttaget fra øen.⁷⁹ Befæstningsarbejder langs kysten var naturligvis blevet foretaget i denne tid.⁸⁰ Men om noget egentligt landgangsforsøg fra fjendens side var der på disse kanter ikke tale.

Hertil kom den dette år usædvanligt hårde vinter, der bevirkede, at Østersøen frøs til, hvorved al forbindelse med omverdenen faktisk ophørte. Ofte citeret er den beskrivelse, sognefogden ved Aakirke, Rasmus Pedersen Ravn, formodentlig først nogle år senere gav heraf, en skildring – vistnok den eneste bevarede – der vel stort set gengiver bornholmernes indtryk: »Den begyndte Nytaars-tide med Blæst, Storm, Frost, Sne, og holdt saa ved fast den hele Januar Maaned; siden varede Frosten længe og streng, saa ikke af gamle Folk en haardere og strengere kunde mindes . . . Vinteren varede continuerlig med skarp Frost til den 23. Marts, dog frøs det siden endda af og til, førend fuldkommelig Opslag blev, til d. 18. April; saa tøde det op for Alvor.«⁸¹

Under disse forhold måtte tidspunktet for øens overdragelse til Sverige foreløbig udsættes. Den 20. marts befalede Frederik III endnu engang øens kommandant, Albret Friis, at overlevere Bornholms slot, fæstning og len til den svenske konges fuldmægtige, når disse ankom og begærede den overleveret.⁸² Endnu en måned hindrede isen dog udførelsen heraf.

Først den 16. april synes de første meddelelser om den forløbne tids begivenheder at være kommet til Bornholm. En kort meddelelse i det bevarede uddrag af Aaker kirkebog siger blot, at denne dag »ankom Tidender om de Svendskes Accord med de Danske, og at Bornholm var overgivet til de Svendske.«⁸³ Muligvis er de blevet overbragt, som det berettes i et brev skrevet blot fire dage senere, med en lille fiskerbåd fra Ystad.⁸⁴ Udover at dette brev betegner

meddelelserne som »schrifftlige Kundskab« vides intet om deres nærmere indhold og karakter. Disse nyheder er vel blevet modtaget med nogen tvivl. Få dage efter, den 22. april, meddeler videre en kirkebogsnotits, modtog øens præster en henstilling fra deres foresatte, bispem i Lund, at der herefter i kirkerne skulle bedes for det svenske kongehus.⁸⁵ Dette påbud er formodentlig den følgende søndag, den 25. april, blevet efterlevet. Med sikkerhed vides dog kun, at dette fandt sted fra Svaneke kirkes prædikestol.⁸⁶ Hermed er antagelig den sidste tvivl blevet bortvejret. Men endnu manglede det synlige udtryk for den ny tingenes tilstand.

d. Den svenske ankomst

Endelig den 29. april ankom de svenske magthavere til Bornholm. Med sikkerhed vides kun, at Printzensköld denne dag ankom til øen, tog Hammershus slot i besiddelse og besatte det med den ham medfølgende troppstyrke.⁸⁷ På hvilket sted af kysten landgangen fandt sted, og under hvilke former denne begivenhed skete, udtaler det samtidige kildemateriale sig desværre ikke om.

Først nu, næsten halvanden måned efter den i fredstraktaten fastsatte skiftedag, kunne man således fra svensk side tage den ny-erhvervede provins i besiddelse.

e. Det svenske styres etablering

Således vel ankommet til Bornholm måtte det først og fremmest være en påtrængende opgave for Printzensköld, som den første svenske slots- og lensfoged, overhovedet at få etableret et styre af lenet, hvorigenennem dette med tiden kunne komme til at indgå som et led i det svenske rige. Dette spørgsmål, der ingenlunde var let, blandt andet fordi man fra svensk side var ganske ukendt med forholdene på øen, særlig problematisk måske i henseende til befolkningens hele indstilling, havde i sig aspekter af både reel og formel karakter. Set udfra denne synsvinkel måtte det være nødvendigt, ikke alene at de forskellige forhold på øen underkastedes en så vidt mulig grundig undersøgelse – på grundlag af hvilken man senere

i praksis skulle arbejde videre – men også at den efter tidens skik krævede troskabsed⁸⁸ blev aflagt af undersåtterne.

Undersøgelsen af de bornholmske forhold

Fra svensk side var man da heller ikke ukendt med betydningen heraf. Men hensyn til den nærmere kortlægning af de bornholmske forhold er det tidligere blevet nævnt, hvorledes dette – først og fremmest i fuldmagten herom af den 10. april og instruksen af samme dag – var blevet indskærpet Printzensköld og Sylvius.⁸⁹ En af de første svenske embedsgerninger overhovedet på øen drejede sig om dette spørgsmål.

Allerede den første søndag efter ankomsten, den 2. maj, lod Printzensköld det påbud udgå, at gejstlige og verdslige skulle give møde den 6. maj i Aakirkeby for her at høre hans konges fuldmagt.⁹⁰ Valget af dette sted var næppe tilfældigt. Aakirkeby var nemlig fra ældre tid det centrale sted for øens både gejstlige og verdslige styre, idet såvel landemodet – forsamlingen af øens præster under provstens ledelse – som landstinget – landsdelens overordnede domstol – holdtes her, enten i kirken eller for landstingets vedkommende også nord for byen ved Stokkekilden.⁹¹ Der var altså med hensyn til dette skridt ikke fra svensk side tilstræbt nogen pludselig ændring i de hævdvundne forhold.

Den berammede dag fandt således et møde sted i eller ved Aakirkeby. Hvilken karakter dette har haft, er det vanskeligt at danne sig et blot nogenlunde klart billede af på grundlag af det yderst spinkle samtidige kildemateriale. En kortfattet kirkebogsnotis siger blot, at denne dag forkyndte Printzensköld sin fuldmagt over dette land for »landsåtterne«.⁹² Her har altså den svenske slots- og lensfoged læst eller ladet oplæse for den fremmødte forsamling, vel bestående af øens gejstlige og verdslige embedsmænd samt muligvis andre eller repræsentanter for de nævnte kategorier, i hvert fald sin fuldmagt af den 28. marts indeholdende hans udnævnelse til embedet.⁹³ Sandsynligheden taler dog for en bekendtgørelse også af indholdet af de øvrige medbragte åbne breve, først og fremmest den til Printzensköld og Sylvius under ét udstedte fuldmagt af den

10. april om at undersøge øens forhold. I netop dette dokument befales både åndelige og verdslige bornholmske indbyggere, i særdeleshed dem, som de befuldmægtigede finder for godt at sammenkalde, lydigt at indfinde sig, og når det kræves af dem at give »all tilbørligh underrättelsse«.⁹⁴ Ved at anlægge en sådan betragtning synes der skabt en sandsynlig forklaring ikke alene på Aakirkeby-sammenkomsten, men også på forhistorien til og forbindelsen med det kort efter stedfundne møde i Rønne.

Den 11. maj indledtes i Rønne et møde, hvis deltagere fra svensk side var først og fremmest Printzensköld og Sylvius og fra dansk en række forskellige repræsentanter for den bornholmske befolkning. Af sidstnævnte deltog i første række de verdslige danske embedsmænd: landsdommer, ridefoged, de fire herredsfogder, de to herredsskrivere, alle femten sandemænd – i modsætning til den i størstedelen af det øvrige Danmark benyttede betegnelse for nævningemænd her det bornholmske udtryk for de herredsfogderne underordnede retsembedsmænd, en art sognefogder⁹⁵ – skovfogden og strandfogden. Når hertil kom »några andre«, som man fra svensk side ved denne lejlighed antog at være særlig kompetente, og senere på mødet endelig præster og borgerskab⁹⁶ – for den første stands vedkommende formentlig flere af øens femten sognepræster,⁹⁷ medens de fem daværende købstæder muligvis har sendt borgmestre og rådmænd eller blot repræsentanter for disse – har dette udgjort en til tider ganske talrig forsamling. Det gennem de her førte samtaler eller måske snarere forhør⁹⁸ – som udspandt sig denne og, når den mangfoldighed af emner, som herunder blev berørt, tages i betragtning, vel også de følgende dage⁹⁹ – indsamlede stof fik sit skriftlige udtryk i »Ransackningh på Bornholm«,¹⁰⁰ det vil sige, den undersøgelse af øens forskellige forhold, som de befuldmægtigede som tidligere nævnt før deres afrejse fra Sverige var blevet pålagt at udføre.

»Rannsakingen«, der er dateret den 17. maj og foreligger i original, former sig som en, omend foreløbig,¹⁰¹ rapport om undersøgelsen til den svenske konge. Den er formelt udstedt af Printzensköld og Sylvius i fællesskab, men dens ofte omstændelige og gentagende karakter¹⁰² synes dog at sandsynliggøre, at den førstnævnte

har haft den afgørende indflydelse på dokumentets udformning. Trods dettes udprægede andenhåndsviden – omtalen af Hammershus¹⁰³ er vel et af de få punkter, der bygger på et førstehåndskendskab – forekommer »Rannsakingen« bortset fra enkelte undtagelser pålidelig og velunderrettet. Den er kort sagt en vigtig, ofte primær kilde til bornholmske forhold i det 17. århundrede.

Skønt »Rannsakingen« fortrinsvis meddeler kendsgerninger, træder dog hist og her synspunkter frem. Det vil i denne forbindelse ikke være uvæsentligt nærmere at betragte den opfattelse, der her gør sig gældende, ikke alene fra svensk side, men også hos bornholmerne.

Således gav man fra svensk side i forholdet til de nye undersåtter udtryk for den opfattelse, at »ehuru detta landet är ymnogt af allehanda godhe tingh, så är største parthen af folchet ther emoth till deras humeur mechta rude, inculta ingenia och illpartige, såsom alle Insulanj gemeenligen hållas före att wara«. ¹⁰⁴ Dette skudsmål forekommer at tyde på en lidt uheldig indstilling at skulle indlede et nyt styre med.

Bornholmernes tanker gik i lidt andre baner. Af retsembedsmændene gav herredsfogderne således udtryk for det ønskelige i, at de, eftersom deres løn var meget ringe, og embedet faldt dem besværligt, blev fritaget for dette hverv, ¹⁰⁵ medens landsdommeren ganske enkelt bad om lønforhøjelse. ¹⁰⁶ For militsens officerer stillede sagen sig sådan, at de alle, dog med undtagelse af den danske oberstløjtnant, tilbød at fortsætte tjenesten for den svenske krone, dog således at de ikke var til sinds at tjene i felten, ¹⁰⁷ altså uden for øen; men for disse var situationen en noget anden, da de fleste af dem var af tysk og ikke dansk nationalitet. ¹⁰⁸ Inden for præstestanden – der i øvrigt ved denne lejlighed synes at have stillet sig ret positivt over for tanken om at skulle råde ungdommen til studier i Sverige – finder man lidt af den samme indstilling som hos de nævnte retsembedsmænd: nogle præster beklagede stærkt deres vilkår, idet deres tilhørere tilføjede dem megen uret i deres rettigheder med genstridighed og allehånde forringelse; når de selv til gengæld søgte deres ret gennem rettergang, stillede hine sig imod dem meget værre og lidet bedre end åbenbare fjender. ¹⁰⁹ Når det forhold under

samtalerne berørtes, at der på øen ikke avledes hvede af betydning, kunne »somblige« forklare dette med, at bønderne skulle have ladet kvæget komme inden for kornagrens indhegning.¹¹⁰ Inden for borgerstanden besværede Rønnes borgmestre og råd sig over tilstedeværelsen af for mange købstæder på øen og gav udtryk for ønsket om opretholdelsen af blot to af disse.¹¹¹ Muligvis på baggrund af de under samtalerne berørte tanker om et større havnebyggeri ved Rønne¹¹² anførte endelig borgerne i Nexø, at deres red var bedre end den ved den førnævnte by.¹¹³

De bornholmske tanker synes således på dette tidspunkt alene at have koncentreret sig om den materielle side af sagen. Fremsettelsen af flere af de nævnte besværinger kan meget vel tyde på, at visse personer har betragtet overgangen som en gunstig lejlighed til fremme af disse mere eller mindre personlige ønsker. Noget klart indtryk af eller tydelig stillingtagen til det nye svenske herredømme eller svenskerne som sådan fra bornholmsk side giver kildematerialet – bortset fra præsternes syn på undervisningsspørgsmålet – derimod ikke. Om nogen reaktion hos bornholmerne i enten den ene eller den anden retning på nationalitetsskiftet kan der således ikke på dette tidspunkt med sikkerhed tales.

Formodentlig ret snart efter afslutningen af mødet i Rønne er »Rannsakningen« med vedlagte bilag¹¹⁴ blevet oversendt til Karl Gustav. En kopi af undersøgelsen samt de fleste hertil hørende dokumenter af forskellig art¹¹⁵ afsendtes antagelig med samme post til generalguvernør Stenbock. Ingen unødvendige risici måtte tilsyneladende løbes.

Hyldingen

Med hensyn til hyldingen af den svenske konge var denne handling allerede blevet foretaget på de øvrige afståede landskabers vegne – dog med undtagelse af øen Ven – på et tidspunkt, da svenskerne på grund af vinterforholdene endnu ikke havde taget Bornholm i besiddelse. Således havde den 16. og 20. april repræsentanter for henholdsvis de verdslige og gejstlige stænder herfra på Malmö rådhus aflagt deres hyldingsed til Karl Gustav.¹¹⁶

Spørgsmålet om en lignende edsaflæggelse for Bornholms vedkommende var således foreløbig blevet udsat. Men det var Karl Gustavs opfattelse herom – meddeler han den 23. april kommissionen – at han, hvad både Ven og Bornholm angår, i særdeleshed på baggrund af forholdet til danskerne, ingenlunde vil vide af nogen »drögsmåhl, dilation eller opsköf j den saken«.¹¹⁷

På Bornholm havde Printzensköld efter afslutningen af Rønne-mødet også blik for betydningen heraf. Den 17. maj udtrykte han således det ønskelige i, at hans undersætter med det første også kunne foretage deres edsaflæggelse i Malmö.¹¹⁸

Umiddelbart herefter er formodentlig en ordre vedrørende dette spørgsmål indløbet til ham fra Sverige. Med sikkerhed vides dog blot, at bornholmerne den 24. maj indfandt sig i Malmö og den følgende dag straks blev givet adgang til at aflægge deres ed samt siden fik afsked til at rejse hjem igen.¹¹⁹

Under hvilke nærmere former denne handling har fundet sted, oplyser kildematerialet intet om. Imidlertid har det i denne sammenhæng større interesse at se lidt nøjere på de edsaflæggende bornholmere, blandt andet fordi nogle af disse allerede inden årets udgang faktisk havde brudt deres ved denne lejlighed til Karl Gustav afgivne løfte. De af den hensygnende bornholmske adel udsendte to repræsentanter er i denne forbindelse uden betydning. Det samme gælder stort set også de seks udsendinge af frimandsstanden – den ligeledes hensygnende bornholmske lavadel¹²⁰ – idet kun én af disse, Hans Olsen Kofoed til Blykobbegård i Nyker sogn, senere på året fik forbindelse med opstandsbevægelsen. Øens præsteskab sendte tre repræsentanter, hvoraf vistnok Nykerpræsten, hr. Jakob Pedersen, fik tilknytning til den nævnte bevægelse. Det samme gælder ridefogden, Jens Lauridsen Risom. Af købstæderne sendte Rønne naturligvis som den største flest udsendinge, af hvilke borgmesteren, Claus Kam, rådmanden Herman Clausen Bohn og borgeren Hans Christensen også blev opstandsdeltagere. For Hasles vedkommende gælder dette ligeledes borgmesteren, Peder Olsen, og byfogden, Niels Gumløse. – Foruden de her nævnte deltog i handlingen desuden en lang række andre repræsentanter for stænderne. Således landsdommeren Niels Nielsen, de fire herredsfogder,

Johan Printzensköld med hustru og børn. Epitafium af ukendt kunstner 1662. Norra Sandsjö Kyrka, Småland. Foto ved Ignotus.

de to tingskrivere – hvoraf Hasles borgmester dog beklædte det ene embede – birkefogden, strandfogden, skovfogden, flere repræsentanter for købstæderne, udsendinge, fortrinsvis sandemænd, fra de enkelte landsogne samt endelig nogle af militsens officerer.¹²¹ Alt i alt en forsamling tællende 74 mand af de da mest fremstående bornholmere, hvilke for en stor dels vedkommende formentlig er gengangere fra mødet i Rønne. Det er her tankevækkende at konstatere, at i hvert fald en tredjedel af de senere ved navn kendte opstandsmænd var med ved denne lejlighed.

Efter den aflagte hyldning kan den svenske overtagelse af Bornholm betragtes som værende fuldbyrdet. På dette tidspunkt, næsten tre måneder efter den formelle afståelse ved fredstraktaten, havde bornholmerne i henved en måned levet under svensk herredømme. Hvorledes de selv betragtede denne overgang, er det vanskeligt at sige noget sikkert om. Udtalte tegn på forbitrelse, endsige fjendskab, kan man i hvert fald ikke påvise. Snarere synes de at have koncentreret deres tanker om ret snævre, men konkrete dagligdagsproblemer, medens de over for nationalitetsskiftet forekommer at være passive og ligegyldige.

2. Baggrunden for det svenske styre

Til belysning af forholdene på Bornholm under og i den nærmeste tid efter den svenske overtagelse af øen er det her nødvendigt at skitsere og vurdere den baggrund, hvorpå det styre hvilede. Grundlaget herfor bestod af en række enkelte bestanddele, af hvilke i det foregående er omtalt den indstilling, der da tilsyneladende var den fremherskende i befolkningen. Hertil kom andre væsentlige faktorer.

a. Printzensköld

Således det i første række synlige udtryk for det svenske herredømme i form af svenskerne på Hammershus.

Om den mand, der her besad den øverste ledelse, Johan Printzensköld, vides kun lidt. Født muligvis omkring 1615 som søn vistnok af en præst ved navn Jakob Printz havde han i Trediveårs-

krigen gennemgået krigerbanen fra musketer til major ved et tysk rytterregiment. Vel for sine fortjenester under krigen adledes han 1649 og blev det følgende år introduceret på Riddarhuset under navnet Printzensköld. Senere forfremmedes han til oberstløjtnant ved adelens rostjeneste for 1655 at opnå samme militære grad ved dronningens livregiment til hest. Som sådan deltog han i den polske krig, hvor han blev såret under Tredagesslaget ved Warszawa. Endelig fulgte 1658 marts udnævnelsen til at være slots- og lensfoged over Bornholm, hvortil han altså ankom den følgende måned medbringende sin hustru af andet ægteskab, Anna Hård af Segerstad, og deres fem små børn.¹²²

Med sin militære løbebane bag sig synes Printzensköld – der giver indtryk af at have været en jævnt godt begavet mand, og som vel endnu på dette tidspunkt har været i sin bedste alder – på forhånd at have besiddet gode forudsætninger for løsning af i hvert fald den forsvarsmæssige og i det hele taget den militære side af styret på Bornholm. Hvad den civile forvaltning angår har vi foreløbig set ham gennemføre den første etape af den ham her pålagte opgave, overtagelsen af den nye provins. At denne forekommer at være forløbet uden mærkbare gnidninger af nogen art, kan måske også tilskrives hans holdning, selv om det første indtryk, han synes at have fået af bornholmerne næppe var det mest gunstige. En svaghed i hans hele stilling har dog utvivlsomt det forhold været, at han på intet tidspunkt af sin bornholmske embedsperiode har haft blot nogenlunde klare og faste instrukser at holde sig til.

b. Garnisonen

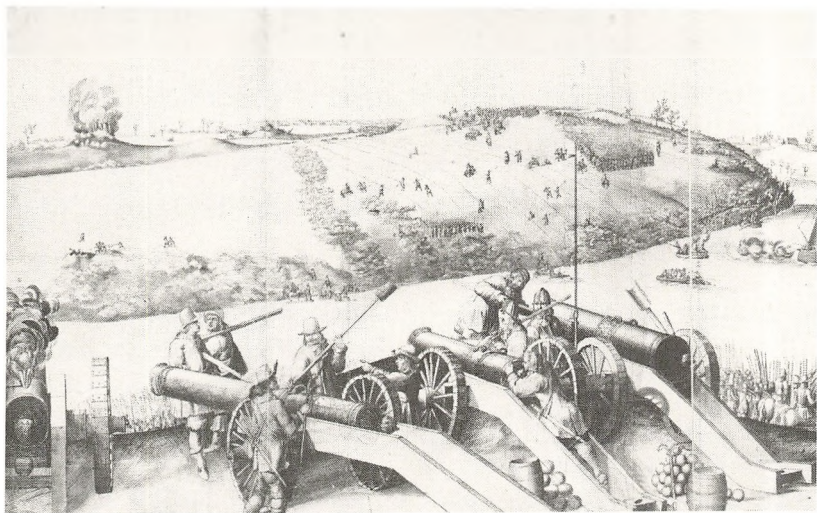
Den med Printzensköld til Bornholm fulgte militære styrke stammede for størstedelens vedkommende, 83 mand, fra det ikke fuldtallige, under kommando af kaptajn Niels Holm stående, västerbottniske fodfolkskompagni af Gynter Rosenschantz' regiment. Det hertil hørende korps af officerer, underofficerer med mere talte 19 personer, medens kompagniets menige soldater udgjorde 64 mand. For herfra at nå op til det tilsigtede tal for garnisonen havde kompagniet modtaget et tilskud på 33 menige soldater af Håkan Skyttes

regiment. Hermed disponerede man således over en samlet troppestyrke på 116 mand.¹²³

En vurdering af denne styrkes værdi må i første række ses i forhold til den opgave, hvortil den først og fremmest var bestemt: som garnison på Hammershus at skulle sikre det nye styre i en vanskelig overgangstid. Udfra denne betragtning må alene det forhold, at besætningen som nævnt¹²⁴ var et resultat af Karl Gustavs egne dispositioner, uden at det er muligt med nogen grad af sandsynlighed at bedømme, hvilken indflydelse Printzensköld selv har haft herpå, endda på et tidspunkt da man i Sverige ikke havde og kunne have noget kendskab til forholdene på Bornholm, stille dens værdi i praksis i tvivl. Ganske vist bestod en væsentlig fordel for den deri, at den ved sin ankomst til øen var det eneste i faste rammer organiserede militære mandskab her. Men samtidig havde den afgørende svagheder, hvad både størrelse og sammensætning angår.

For det første må en garnison af den nævnte størrelse betegnes som ganske utilstrækkelig i forhold til en befolkning på formodentlig omkring 8.000 bornholmere,¹²⁵ hvis sindelag man fra svensk side på forhånd ingen muligheder havde for at forudse. For det andet var besætningen utvivlsomt for ensidigt sammensat, bestående alene af fodfolk uden tilstedeværelse af blot nogle få ryttere til afpatruljering blandt andet langs strandene, om uroligheder skulle opstå; hertil kom manglen på et til effektiv betjening af kanoner nødvendigt korps af artillerister. Endelig skal anføres savnet af en garnisonsfeltskær forbundet med soldaternes slette helbredsestilstand.

Allerede i Christianopel havde sygdom blandt mandskabet været et fremtrædende træk.¹²⁶ Denne tilstand forværredes efter ankomsten til Bornholm. Den 17. maj anmodede Printzensköld og Sylvius på baggrund af den tiltagende sygdom blandt soldaterne i forbindelse med savnet på øen overhovedet af en feltskær generalguvernøren om, at garnisonen måtte blive forsynet med en sådan.¹²⁷ Den 13. juni berettes om tre soldaters dødsfald.¹²⁸ Den 21. juni, da de fleste af soldaterne skal være syge og »sombliga« døde, bedes atter om en barber, og Printzensköld foreslås hertil den bornholmskfødte,

Krigsscener. Udsnit af krigsbillede fra Karl X Gustavs tid. Kort- og billedafdelingen, Det kgl. Bibliotek. Det samtidige billede gengiver forskellige krigssituationer. Trods den svenske slotsgarnisons totale mangel i starten på et egentligt artillerikorps og en decideret rytterafdeling, har forholdene på Hammershus formentlig haft mange fælles-træk med det her illustrerede i henseende til soldaternes beklædning og den militære udrustning: Bemærk især skildringen af affyringens forskellige stadier i forgrunden fra højre mod venstre.

i Ystad boende, Bertel, som borgerskabet i Rønne har indforskrevet, hvilken gerne vil blive på øen, hvis han får noget til underhold og løn.¹²⁹ Den 26. juni meddeles, at dødsfaldene nu er steget til fem.¹³⁰ Om Printzensköld fik den ønskede feltskær vides ikke. Men det måtte være foruroligende, at garnisonen i begyndelsen af sommeren plagedes af grasserende sygdom og indtrufne dødsfald, som formindskede det i forvejen beskedne antal soldater og som vel heller ikke har været uden en vis psykologisk virkning blandt de overlevende. De u hensigtsmæssige indkvarteringsforhold på Hammershus må vel i nogen grad have medvirket til denne udvikling.

c. Den militære udrustning

Eftersom fredstraktaten angående fæstningernes overlevering havde bestemt, at disse skulle afstås blotte og uden kanoner samt ammunition,¹³¹ var den for Hammershus ligesom for garnisonen i øvrigt

nødvendige militære udrustning, som tidligere berørt,¹³² blevet tildelt styrken før afrejsen fra Sverige.

Den medbragte beholdning af militært tilbehør omfattede af kanoner i alt 4, 2 seks- og 2 firepundige jernstykker. Hertil kom 4 ladeanordninger, 40 centner krudt i 13 tønder, 400 kanonkugler, 3000 musketkugler, 2 skippund lunte i 12 bundter og endelig 2 skippund bly.¹³³

Dette vil i det foreliggende tilfælde sige 100 skud af hver medbragt kanon og omkring 30 pr. musket med det hertil fornødne affyringstilbehør. Særlig meget var dette vel egentlig ikke, formodentlig slet ikke til forsvar af et anlæg med Hammershus' dimensioner og øvrige tilstand. Printzensköld anmodede da også ret hurtigt om at blive forsynet med endnu 6 kanoner.¹³⁴

Større interesse har det imidlertid i denne sammenhæng, at det gennem skrivelse af den 7. maj fra generalguvernøren var blevet pålagt Printzensköld at udvise sparsommelighed med hensyn til forbruget af krudt, hvilket denne den 13. juni forsikrede at ville holde sig efterretteligt med en henvisning til, at det siden ankomsten til øen ikke havde været nødvendigt at bruge af de medbragte beholdninger.¹³⁵ Denne foranstaltning kan under alle omstændigheder ikke betegnes som nogen styrkelse af den svenske position.

d. Hammershus

Endelig hører billedet af Hammershus med i denne forbindelse. Dette vidtstrakte, hovedsagelig middelalderlige fæstningsanlæg havde antagelig efter fremkomsten og anvendelsen af kanoner tabt en væsentlig del af sin tidligere militære betydning. Hertil kom – muligvis som en følge af også dette forhold – det navnlig siden Lübeckertidens ophør 1576 fremskredne forfald. Under Torstenssonkrigen var slottet således efter blot én dags beskydning 1645 faldet i svenske hænder.¹³⁶

Det var et trist syn, der mødte Printzensköld og Sylvius ved ankomsten hertil: »Slottet seer elliest fast illa uth, och faller mehr och mehr af, af orsaack att dhet i många åhr icke hafuer warit bettrat, eller hollit medh taack, uthan stått störste deelen tacklöst;«

Hammershus set fra syd. Foto ved Gert Rasmussen, Hasle. Udviklingen af anlægget fra tidsvarende fæstning til fremskredent forfald var allerede tydelig, da Hammershus ved den svenske overtagelse af Bornholm endnu engang blev sædet for øens både civile og militære forvaltning.

teglmurene er for det meste ødelagte foroven, men det fundament, hvorpå de hviler, er af kampesten og står sikkert til at reparere, om der bevilges midler dertil. Logementerne i selve stokværkene, som tidligere har været residenshus, er med undtagelse af to værelser aldeles ødelagte, medens murenes tilstand er nogenlunde. En lille bygning, som Gersdorff har ladet opføre i borggården, indeholdende to stuer, køkken samt lade og fjøs, som er i behold, logerer soldaterne nu i.¹³⁷ Samtidig foreslog de derfor, at tagreparationer blev foretaget.¹³⁸ Den 13. juni anmodede Printzensköld endvidere generalguvernøren om, at denne i Kalmar ville forsøge at få udvirket brædder og spiger til dette formål, eftersom sådant ikke findes på øen; hertil føjer han, at han selv har ladet soldaterne gå i gang med at reparere en uden for slottet beliggende skanse.¹³⁹ Den 1. juli udtrykker han den tanke, at der til soldaterne må bygges hytter for vinteren.¹⁴⁰ Den 16. juli berettes, at der er blevet opsat en nyttig skanse så godt som fra grunden uden for slotsporten og for-

færdiget to nødvendige batterier, som er vel udstyrede med volde og mure, ligesom i øvrigt murene på de svageste punkter forsynes med tørv, indtil andre, nødvendige materialer kan fås dertil.¹⁴¹

Printzenskölds billede af slottets tilstand er næppe meget overdrevet.¹⁴² Ligeftrem egnet som bolig – hvad enten det drejede sig om at huse civile eller militære personer – har det efter alt at dømme ikke været. Og eventuelt at skulle forsvare anlægget kunne formodentlig ikke blive nogen let opgave, navnlig ikke ved hjælp af en så forholdsvis lille og tilsyneladende beskedent udstyret garnison som den forhåndenværende. Alene i denne henseende var stillingen problematisk nok.

Som helhed forekommer grundlaget for det svenske styre på Bornholm ikke særlig solidt underbygget. Hvad såvel den medbragte garnison som det forefundne anlæg angår, synes allerede fra starten visse svagheder at have gjort sig gældende. Når den første overgangstid alligevel forekommer at være forløbet uden alvorlige gnidninger, har dette formodentlig været et resultat ikke så meget af en stærk svensk position som af den hos bornholmerne tilsyneladende fremherskende indifferente indstilling.

3. Det svenske styre

En undersøgelse og vurdering af det svenske styre på Bornholm, efter at dette ved udgangen af maj kan betragtes som værende etableret og frem til dets sammenbrud i begyndelsen af december, skal her kun forsøges for så vidt som nogle få, men efter det bevarede kildemateriale at dømme karakteristiske, sider vil blive fremdraget. Det vil i første række sige de militære og skattemæssige forhold, men også rets- og kirkeforhold vil flygtigt blive berørt. Problemet er således at få belyst begivenheder og tilstande i forhold ikke alene til de ved fredstraktaten fastsatte bestemmelser for styret af landsdelen, men også til forholdene under det danske herredømme før 1658, hvilket formodentlig for befolkningen har udgjort et mere naturligt sammenligningsgrundlag i praksis. Hvor materialet tillader det, skal derfor forsøges en jævnføring hermed, mere afgrænset for året 1657, i hvis sidste halvdel stort set kan siges at have

været samme ydre betingelser for et styre af øen, krigstilstand og hvad hermed fulgte, som der atter blev efter 1658 7. august ved Karl Gustavs nye angreb på Danmark.

a. De militære forhold

De militære forhold under det svenske styre er den side af dette, som i kildematerialet er bedst belyst. Det vil derfor være naturligt som det første at undersøge dette spørgsmål.

Det er tidligere blevet anført, hvorledes instruksens af den 10. april til de befuldægtigede er affattet i særdeles foreløbige vendinger. Dette gælder også med hensyn til de militære forhold som helhed på øen, idet den forudsætter en undersøgelse heraf fra Printzenskölds og Sylvius' side, førend de nærmere forholdsregler herfor kunne tages. Ser man bort fra bestemmelsen om bådsmændene, var der ikke på forhånd fastlagt nogen fremtidig svensk politik på det militære område.¹⁴³

Resultatet af undersøgelsen, også hvad dette spørgsmål angår, fandt sit udtryk i »Rannsakningen« af den 17. maj. Det er allerede blevet omtalt, hvorledes militsens officerer – en dansk oberstløjtnant, to tyske kaptajner, to tyske løjtnanter, fire tyske sergenter og seks korporaler af både tysk og dansk nationalitet – med undtagelse af oberstløjtnanten, som netop på denne tid stod for at skulle rejse fra øen, havde tilbudt deres tjeneste også under den svenske krone, dog med det forbehold, at de ikke ville tjene i felten. Samtidig var deres lønningsforhold, der fortrinsvis bestod af et beløb i penge af de på øen udskrevne skatter, det samme i freds- og krigstid, blevet berørt.¹⁴⁴ Større interesse knytter sig imidlertid i denne forbindelse til de oplysninger, der blev givet – formodentlig af de nævnte officerer, som efter alt at dømme har været til stede eller repræsenteret ved Rønnemødet – om militsens øvrige indretning.

Det menige mandskab oplyses således at omfatte i første række en kategori, anslået til at tælle 600 mand, som har båret musketter og kronens gevær. Hertil kom 118 mand, som har båret bøsser, og endelig 122 mand, som har været udrustet med spader. I hvilken forbindelse det opgives, at der ikke eksisterer egentlige udskriv-

ningsregler herfor, men at overhovedet alt våbenført mandskab er omfattet heraf.¹⁴⁵ Bådsmændene ansloges at tælle 24 mand, som senest var blevet benyttet på flåden til Rügen, hvorfra dog ikke mere end omkring 18 var vendt tilbage, de øvriges skæbne vidste ingen noget om. Af ryttere havde på øen været holdt 55, således de enkelte sogne og præster hver for sig 1, ridefogden 2 heste eller ryttere, tingskriverne hver sin hest, hvilket også gjaldt de 4 herredsfogder og de 9 frimænd; 2 herboende adelsmænd holdt ligeledes hver 1, medens de af denne stand, som havde gods på øen, men boede i Skåne, holdt deres rostjeneste der. Endelig gjaldt denne pligt også 5 bønder for nogle friheder, som de nød på deres skattegårde.¹⁴⁶

Om anvendelsen af militsens mandskab som helhed tilføjes, at den med undtagelse af bådsmændene kun har været opbudt til forsvaret for øen alene og ikke været bestemt til at blive ført over til de andre danske provinser eller »att föllia någon Armee i fäldt«. Underholdet af det opbudte menige mandskab – også i tilfælde af at en del deraf i krigstid, som året i forvejen, med bestemt turnus har udgjort slottets garnison – bestrides af de enkelte sogne, ikke kronen. Endelig erklærer Printzensköld over for de givne oplysninger, at han ikke desto mindre har til hensigt at bese og mønstre soldaterne, i særdeleshed dem, der har båret musketter.¹⁴⁷

Resultatet af denne undersøgelse – hvis enkelte punkter ikke skal prøves nærmere på dette sted – synes i det store og hele at have været omfattende og grundigt på nær et par undtagelser. Således er for det første købstædernes borgervæbninger tilsyneladende slet ikke blevet berørt ved denne lejlighed. For det andet er de om mandskabets anvendelse givne oplysninger kun delvis fyldestgørende, idet også andet mandskab end bådsmænd tidligere havde været anvendt uden for øen i krigsmæssig øjemed. Til disse forhold skal siden vendes tilbage.

I den nærmeste tid efter Rønne mødet er der stille, hvad de militære forhold angår. Efter den foretagne undersøgelse havde Printzensköld for vigtige sider af dette område ingen videre instrukser. Det indsamlede materiale skulle først oversendes til og siden undersøges af henholdsvis Karl Gustav og Stenbock, førend ordrer om foranstaltninger vedrørende denne sag kunne meddeles ham.

Om militsens officerskorps vides herefter kun lidt. Med sikkerhed blot, at det omkring den 1. juli tilsyneladende har ladet sig aftrække, idet Printzensköld denne dag spørger generalguvernøren om, hvad han i den anledning skal foretage sig med officerernes gårde.¹⁴⁸ Under mønstringen af landalmuen i midten af samme måned synes man imidlertid fra svensk side fortsat at have regnet med deres tilstedeværelse.¹⁴⁹ Endnu den 12. august har i hvert fald nogle af dem stadig opholdt sig på øen, idet Printzensköld da forespørger Stenbock, om han kan antage nogle af disse folk »effter som dhe ähre af fremmande nation« og har lyst til at tjene her på landet.¹⁵⁰ Om nogle af disse personer nogen sinde er blevet antaget i svensk tjeneste på øen, vides dog ikke. Kildematerialet nævner i hvert fald intet herom.

Det er imidlertid først og fremmest om det på Bornholm værende menige, indfødte mandskab, at interessen i denne sammenhæng samler sig.

Fodfolk

En måned efter afsendelsen af det indsamlede materiale skete der noget af betydning, men som det synes fra en uventet kant. Den 17. juni ankom kaptajn, baron Gustav Horn med 1 løjtnant, 1 fænrík og 6 underofficerer til Bornholm.¹⁵¹ Disse medbragte fra generalløjtnant Wirtz i Pommern en kongelig ordre til denne, dateret Göteborg den 17. maj, ifølge hvilken de på Bornholm skulle afhente det på øen i sidste krig udskrevne fodfolk »auf etwa« en 3–400 mand; samtidig nævnte skrivelsen, at den svenske konge hos Printzensköld »Anstalt gemachet« til at samle sammen og holde parat det nævnte mandskab.¹⁵²

Printzensköld derimod havde tilsyneladende ingen ordre fået i den anledning hverken fra Karl Gustav eller Stenbock. Da dette endnu en uge senere var tilfældet, forespurgte han den 24. juni hos generalguvernøren, idet han i sin skrivelse til denne vedlagde et uddrag af Karl Gustavs brev til Wirtz, hvorledes kongens ordre derom var, og hvor mange mand, der skulle leveres. Selv havde han, meddeler han videre, alligevel den 21. og 22. juni sammenkaldt og mønstret det indfødte mandskab, som hidtil havde båret

kronens gevær, og fundet 400 mand, som endnu kunne tjene som soldater. Men da han efter mønstringen havde formået dette til lydhed, og at de skulle gøre sig færdige til efter kongelig ordre at forlade øen, viste der sig at være nogle, som ville stræbe imod, i særdeleshed en af dem, der »sade aldeles nej och att han ville tiena her på Landet, men icke annorstädes«. Den samme sidder nu fængslet på slottet, indtil generalguvernøren resolverer, hvilken straf der skal fastsættes over ham.¹⁵³

Under den nævnte mønstring – hvor den nærmere er gået for sig vides ikke – synes man således at møde et tydeligt tegn på en reaktion fra befolkningens side mod en svensk foranstaltning. Hvem den opsætsige mand har været ligesom om hans videre skæbne, oplyser kildematerialet desværre ikke, og man må i det hele taget være yderst varsom med at slutte for meget ud fra denne bornholmske menings-tilkendegivelse. Ganske vist synes hensigten med denne at være klar nok: vedkommende vil gerne påtage sig værnepligt på Bornholm, vel som han hidtil har gjort det som stående under militsen, men ikke andre steder, altså udskrives til militærtjeneste uden for øen. Men militære udskrivelser har formodentlig alle dage været særdeles upopulære hos de personer, som i første række rammes heraf. Det foregående danske styre har efter alt at dømme mødt lignende vanskeligheder på øen.¹⁵⁴ Det i denne sammenhæng særligt interessante, om der bag reaktionen har ligget en bevidst eller ubevidst følelse af danskhed eller af, at det nu er et fremmed herredømme, der tager fat, kan imidlertid ikke ses på grundlag af kildematerialet. Man må således her blot nøjes med at konstatere, at der under denne mønstring er opstået en reaktion, der har givet sig udslag i uvilje og modstand mod den påtænkte foranstaltning.¹⁵⁵

Først efter endnu nogle dages forløb modtog Printzensköld over Simrishamn de sikkert ventede breve fra den svenske konge.¹⁵⁶ De havde været længe undervejs, formodentlig, som slots- og lensfogden selv antog,¹⁵⁷ som følge af en dårlig postgang.

Den første af skrivelserne var dateret Göteborg den 17. maj. I denne erklærer Karl Gustav som sin opfattelse, at der under den sidste krig også skal være blevet udskrevet et antal fodfolk fra Bornholm, hvorfor han, da han har besluttet sig til at forbeholde

sig alle disse til sin tjeneste, befaler Printzensköld flittigt at informere sig herom og desuden bringe mandskabet sammen og holde det parat; når generalløjtnant Wirtz således efter herom til ham udgået befaling sender nogle af sine officerer til Bornholm, skal disse så kunne afkræve og føre »die selbe solche« knægte med sig til Stettin.¹⁵⁸

Efter skrivelsens datering og øvrige indhold at dømme står man her utvivlsomt over for den kongelige henvendelse til Printzensköld, der var nævnt i ordren til Wirtz, men i modsætning til denne indeholder brevet til slots- og lensfogden ingen angivelse i tal af det ønskede mandskab.

Den anden kongelige skrivelse var affattet den 4. juni samme sted. Den omtaler indledningsvis modtagelsen af Printzenskölds og Sylvius' brev af den 17. maj med vedlagte »Rannsakning«. Såsom det har behaget Karl Gustav at se den flid og årvågenhed, der herved er blevet udvist, beder han dem fortsætte med samme alvor. Og da kongen blandt andet ser det mandskab og krigsfolk, som under krigen »på et extraordinarie sätt« er blevet bragt op til et »vackert och för det Landzes stoorheet anseligit« tal, befaler han de befuldmægtigede flittigt at informere sig om den »ordinarie Militien« og med det snarest at give underretning derom til Pommeren ligesom også snarest at oversende hertil »hällften af Knechter där nu ähr till« 3 eller 400 mand, eftersom det er kongens hensigt at bruge dem der.¹⁵⁹

Ordrens ordlyd synes med sin skelnen mellem ordinær og ekstraordinær militærsat at vise, at Karl Gustav egentlig ikke har forstået de på dette punkt noget særprægede bornholmske militærforhold: at der på øen fandtes en landstormslignende organisation, der under ét omfattede alle våbenføre mænd. Printzensköld gentog da også systemet heri i sit nogle dage senere til sin konge udfærdigede brev.¹⁶⁰

Interessant er det imidlertid også her at bemærke, at medens Karl Gustav i sine ordrer af den 17. maj – på et tidspunkt, da han endnu ikke kendte forholdene på Bornholm – til både Wirtz og Printzensköld ønsker alt under krigen fra øen udskrevet fodfolk, dog kun over for den førstnævnte udtrykt med en omtrentlig tal-

angivelse, forlanger han den 4. juni – da forholdene på øen er ham bekendtgjort – over for Printzensköld blot halvdelen af dette mandskab, der også i denne nye situation med dens nærmere overensstemmelse med de reelle forhold angives med samme tal-mængde: 3–400 mand. Først med denne sidste ordres ordlyd var således opnået en vis sammenhæng mellem de kongelige krav på 3–400 mand i skrivelsen til Wirtz og Printzenskölds konkrete situation, idet denne efter den første undersøgelse som udtrykt i »Rannsakningen« anlog at disponere over 6–800 mand. Med andre ord besad slots- og lensfogden nu retningslinjer for en udskrivning, der var i overensstemmelse med de faktiske, af ham kendte, forhold. At denne inkonsekvens først nu var fjernet, er måske forklaringen på hans henvendelse til generalguvernøren den 24. juni, hvor han forhører om kongens hensigt.

Først den 6. juli synes i Rønne den endelige udvælgelse af mandskabet at have fundet sted.¹⁶¹ Printzensköld udskrev ved denne lejlighed det bedste mandskab: 350 mand,¹⁶² hvilke straks, forsynet med nogle dages proviant og under ledelse af kaptajn Horn, gik om bord i de af slots- og lensfogden til lejligheden forskaffede 5 fartøjer, heraf 4 små bornholmske og 1 lübsk.¹⁶³ Den følgende dag satte fartøjerne sejl mod Stettin.¹⁶⁴

Det blev vist ingen behagelig overfart for de bornholmske bønderkarle. Ganske vist kom det fartøj, som havde overført kaptajnen og 80 menige, efter at have landsat disse ved Swine, tilbage på tredjedagen, men de øvrige skuder måtte på grund af storm holde søen, hvorunder en af dem kom ind under Bornholm igen, hvorfra den dog atter gik til søs, da vindforholdene bedredes.¹⁶⁵ Den 12. juli ankom en af skuderne med 40 bornholmere til Peenemünde.¹⁶⁶ Endelig kunne Printzensköld den 16. juli meddele Stenbock – på grundlag af en meddelelse fra et fartøj, der dagen i forvejen var vendt tilbage herfra – at »de ähre nu Väll alla Vthj Stettin«.¹⁶⁷

Noget solidt sammenligningsgrundlag til bedømmelse af denne udskrivning haves ikke, da det under den foregående danske periode ikke havde været en almindelig foreteelse, at bornholmere i større målestok var blevet udskrevet til krigstjeneste uden for deres ø. Men en enkelt udskrivning havde dog for nylig fundet sted, således at

der på dette område i og for sig ikke er tale om en svensk indførelse af noget nyt.

1657 8. august var således 400 mand af militsen under ledelse af oberstløjtnant Albret Friis blevet udkommanderet til at følge flåden på en påtænkt landgang på Rügen. Da denne imidlertid hurtigt opgaves, var mandskabet allerede den 14. i samme måned tilbage igen.¹⁶⁸

Det herved udskrevne mandskab har givetvis for langt størstedelen om ikke i det hele bestået af fodfolk. Spørgsmålet er formodentlig blot, om tallet også har omfattet en mindre deling ryttere, den eneste kategori af soldater, der dette år ikke kan påvises særskilt at være blevet udskrevet. Men i hvert fald med eller uden rytteri må den svenske udskrivning af fodfolk efter alt at dømme betegnes som mindre omfattende end den nævnte danske.

I forbindelse med denne udskrivning beretter Printzensköld den 7. juli, at af mandskabet har en del stillet sig ulydige og holdt sig borte.¹⁶⁹ Endnu den 16. i samme måned meddeler han, at en del opholder sig »uthj Små Skogarne«, hvilke personer med flid eftersøges.¹⁷⁰ Hvad der siden er hændt disse desertører, oplyser kilde-materialet ikke. Man har dog lov at formode, at de i lighed med den opsætsige mand fjorten dage tidligere ret hurtigt er blevet pågrebet og anbragt i forvaring på Hammershus. Denne modstand er antagelig at betragte som værende af samme karakter som den under mønstringen stedfundne.

Om nogen reaktion fra bornholmsk side udover den, der var opstået blandt dem, der i første række rammes af udskrivningen, er det vanskeligt at tale. Ganske vist beretter Ravn i forbindelse med udskibningen af mandskabet om, »hvad Sorg, Jammer og Klage-maal der da hørtes ved Stranden, som saa mange gode Venner skiltes, og ikke sammen komme alle igen uden udi Guds Rige: Forældrene miste Børnene, Børnene Forældrene, Mændene deres Hustruer, Kvinderne deres Mænd, Brødre deres Søsken, Slægt og gode Venner. Printzenskiöld bekendte selv sig ikke nogen Tid at have hørt større Graad og Klagemaal, end da skete udi hans egen og de andre Svenskes Nærværelse.«¹⁷¹ Men denne beskrivelse er formodentlig først blevet til nogle år senere. Dertil kommer, at Ravn

ikke vides at have været til stede ved denne lejlighed. Hans talangivelse 500 for det udskrevne mandskab¹⁷² synes snarere at pege på, at dette ikke har været tilfældet. Nogen stillingtagen til det nye svenske styre er der egentlig ikke tale om, men et udtryk for dyb medfølelse og menneskelighed.

Alt i alt synes den konstaterede reaktion fra bornholmsk side at have været af episodisk karakter, først og fremmest vendt mod udskrivningen som militær forholdsregel uden egentlig forbindelse med en følelse af nationalitet.

Medens disse begivenheder udspillede på Bornholm, havde Karl Gustav i mellemtiden forladt Göteborg og var ankommet til Flensburg. Herfra udstedte han til Printzensköld yderligere ordrer, som dog først nåede denne den 8. juli.¹⁷³

Skønt disse ordrer altså først ankom dagen efter, at udskibningen af det bornholmske fodfolk havde fundet sted, og følgelig har været uden praktisk betydning herfor, skal de dog nærmere omtales, idet de belyser ikke alene Karl Gustavs opfattelse af sin nye provins, men også de forhold, hvorunder Printzensköld måtte arbejde.

Den første af skrivelserne, der er dateret Flensburg den 29. juni, er for så vidt den mindst interessante, som den med en henvisning til den angående den foretagne udskrivning senest udstedte ordre meddeler kongens hensigt, at han hermed for anden gang lader samme ordre afgå til Printzensköld.¹⁷⁴ Udfærdigelsen af denne skrivelse synes at have sin forklaring deri, at Karl Gustav endnu på dette tidspunkt ikke fra Pommern havde modtaget underretning om en modtagelse her af det bornholmske mandskab. Ordren er dog først og fremmest betydningsfuld derved, at den viser, at kongen stadig denne dag var tilfreds med en udskrivning på 3–400 mand fra Bornholm. Men allerede den følgende dag havde han skiftet mening.

I et nyt brev, dateret den 30. juni samme sted, henviser kongen indledningsvis til de tidligere om dette spørgsmål udgæede kongelige skrivelser, også den dagen i forvejen udstedte. Herefter erklærer han, at han alligevel for så vidt har ændret sin beslutning, som han gerne ser, om han kan få »thet folket althi hopa therifrån,« som Printzensköld har fundet bestemt til militsen, hvad enten dette

drejer sig om 4–500 eller 600 mand, idet han overlader til slots- og lensfogdens bedømmelse, om øen kan tåle det og ikke derigennem ødelægges. Er det blot unge og ugifte karle, kan det ikke skade. Hvorfor han afsender denne sin ekspres til Printzensköld med den nådige befaling, at denne nu straks giver ham underretning herom og efter mulighed skynder på mandskabets overførsel efter kongens tidligere ordrer. Endelig tilføjer Karl Gustav i et post scriptum, at om Printzensköld sender 500 mand, vil det være meget vel, thi at have knægte på øen, som vel vide at omgås med deres gevær og er bornholmere »är icke altför trygt at lijta vppå.«¹⁷⁵

Denne skrivelse – som ikke tidligere synes at være blevet benyttet af forskningen af dette emne – siger først og fremmest to ting: For det første ønsker kongen, der tidligere har været tilfreds med at få halvdelen af det bornholmske mandskab: 3–400 mand, herefter hele dette: 4–600 mand. For det andet begrundet kongen dette med, at det er farligt på øen at have indfødte, der kan betjene deres våben. Skrivelsen betegner med andre ord et pludseligt skred i den kongelige opfattelse af svensk udskrivningspolitik på Bornholm, hvilket giver sig udtryk i en kraftig forøgelse af det krævede mandskab med den begrundelse, at det også vil være hensigtsmæssigt at svække området for våbenført, indfødt mandskab.¹⁷⁶

En forklaring på denne kursændring er imidlertid ikke let at give. Men i hvert fald vides, at Karl Gustav netop i de sidste dage af juni og de første af juli endnu vaklede mellem to muligheder: et angreb enten på Brandenburg eller på Danmark, hvilken vaklen efter endnu en uges forløb ophørte med beslutningen om angrebet på sidstnævnte.¹⁷⁷ At antage at skrivelsen til Printzensköld af den 30. juni hænger sammen med forholdet til Danmark, og at den kan være blevet udfærdiget i et øjeblik, hvor planerne for et angreb på dette land har været de fremherskende hos kongen, er vel næppe usandsynligt.

Modtagelsen på det nævnte tidspunkt af denne nye ordre er efter alt at dømme baggrunden for, at Printzensköld, som allerede på selve udskibningsdagen i et brev til Karl Gustav havde givet denne de første meddelelser om den foretagne udskrivning,¹⁷⁸ atter den 8. juli i en ny skrivelse henvendte sig til kongen.¹⁷⁹ I en meget på-

faldende grad beskæftiger også dette brev sig med dette spørgsmål uden dog at indeholde hverken væsentlige nye kendsgerninger eller argumentation. Når man tilmed betragter problemstillingen, som den må have ytret sig for Printzensköld – at den af ham nylig afsendte styrke, der udgjorde middeltallet af de i de tidligere ordrer indeholdte krav, end ikke opfyldte minimumskravet i kongens seneste befaling – står man antagelig over for et forsøg fra slots- og lensfogdens side på at forklare sin stilling, hvad dette spørgsmål angår. Et blik på hans egen vudering af problemet vil være nødvendigt for bedømmelsen af hans forhold til udskrivningen.

I det første brev, der kendes fra Printzenskölds side, efter at ordren til Wirtz var blevet ham forelagt, mente han den 24. juni at det ville være både den svenske krone og selve øen til skade, om hele mandskabet på én gang skulle udskrives, og han henviste i denne forbindelse til den virkning, en sådan udskrivning kunne få på øens vigtigste næringsvej, landbruget, særlig på baggrund af den reducering af folketallet, der var sket under den få år i forvejen herskende pest.¹⁸⁰ Da slots- og lensfogden endelig kendte den nøjere ordlyd af kongens brev om udskrivning af blot halvdelen af mandskabet, gav han den 1. juli udtryk for den opfattelse, at det denne gang kom lettest for øen og ikke kunne være til så stor skade og savn, som hvis hver femte bonde skulle udskrives, hvorved man da heller ikke kunne nå op på et så stort tal som nu.¹⁸¹ På selve udskibningsdagen, den 7. juli, kredser hans tanker omkring antallet af udskrevne: en udskrivning af hver femte bonde ville ikke have forslået stort, idet en sådan allerhøjst ville give som udbytte 180 mand; en udskrivning derimod af 400 mand ville være til skade både for kongen og øen, derved at gårdene ville være blevet lagt øde.¹⁸² Da den nye ordre forelå, erklærer han den 8. juli, at denne gang kan fra øen ikke leveres mere mandskab og begrundet dette med, i lighed med den foregående dag, at de tilbageblevne øvrige er »barnungdt folck«, som først efterhånden kan blive taget til øens forsvar og være i beredskab, indtil kongen behager at benytte dem andre steder.¹⁸³ Endelig siger slots- og lensfogden den 16. juli, at der »på een tidh« ikke kan udskrives mere mandskab; henvisningen til det helt unge folk, bønderne og pesten genfindes her.¹⁸⁴

Printzensköld forekommer således en tid at have stået tøvende over for problemet om størrelsen af den ham pålagte udskrivning af fodfolk. Men da hans beslutning endelig er taget, synes han at ville understrege det rigtige heri. Skønt hans noget omstændelige argumentation – der gentagne gange udtrykker et hensyn ikke alene til den svenske konge, men også til Bornholm – også herefter giver indtryk af en hos ham undertiden opstået tvivl, synes han i stigende grad at stå fast ved påstanden om, at mere mandskab for tiden ikke kan udskrives.

Efter den gennemførte udskrivning foretog Printzensköld omkring midten af juli en mønstring over landalmuen i hvert herred, hvorunder han beså dens bevæbning og lod alle mandspersoner fra det 15. år optage i rullen.¹⁸⁵ Ved denne lejlighed beløb den samlede styrke af bønder og husmænd, selvejere såvel som vornede, sig til 1145 mand. Af disse bar de 682 mand musketter, 183 mand bøsser, medens 261 gamle og fattige blot var udstyret med spader. Det hertil hørende korps af officerer og underofficerer talte 19 mand. Foruden disse 1145 mand kom endelig 120 adels-, frimands- og præstedrenge ned til det 15. år.¹⁸⁶

Det er her påfaldende, hvorledes de enkelte kategorier – med undtagelse af den sidstnævnte – er betydelig mere mandstærke end de under Rønne-mødet var blevet opgivet at være.¹⁸⁷ Denne forøgelse kan måske i første række ses på baggrund af eventuelt utilstrækkelige oplysninger under dette møde. Men stigningen kan endvidere være et resultat af en fra svensk side i forhold til den foregående tid mere nøjagtig og grundig indrullering af mandskabet som helhed. Svenskernes militære erfaringer i disse år var store.

Årsagen til denne inspektion af landmilitsen er uvis. Med sikkerhed vides alene, at Printzensköld som nævnt under Rønne-mødet havde erklæret som sin hensigt at bese og mønstre soldaterne.¹⁸⁸ I hans meddelelse til generalguvernøren om denne mønstring¹⁸⁹ berettes tilsyneladende kun om en foranstaltning af ren rutinemæssig art. Man står antagelig her over for en indfrielse fra slots- og lensfogdens side af det tidligere afgivne løfte. At antage, at denne mønstring skulle være et led i svenske krigsforberedelser på denne tid på Bornholm,¹⁹⁰ må vist anses for en for dristig formodning.

Rytteri

Resten af sommeren synes at være forløbet uden større begivenheder, hvad øens militærforhold angår. Den 7. august var imidlertid en ny situation for så vidt opstået herfor, som Karl Gustav denne dag med sin landgang ved Korsør atter åbnede fjendtlighederne i Norden. Hvornår dette er blevet bekendt på Bornholm vides ikke med sikkerhed. Den 12. august synes dog rygter at have været i omløb på øen, idet Printzensköld denne dag meddeler, at der her på landet spørges så »sålsamma Tijender«, således at man ikke skal forvente noget sikkert i søen.¹⁹¹ Først den 26. i samme måned ses han at have fået vished; at den angrebne part blev Danmark synes at være kommet som en overraskelse for ham, idet han ganske simpelt betegner dette som utroligt.¹⁹²

Kun to dage senere, den 28. august, blev fra Karl Gustavs hovedkvarter i Utterslev foran København udfærdiget en skrivelse til Printzensköld. I denne befales han blandt andet straks at oversende til Riga med et tjenligt fartøj de 50 præste- og sogneryttere, som kongen formener er på Bornholm, og som han allerede har forordnet under oberst Frölichs regiment.¹⁹³

Denne ordre havde nået Printzensköld i hvert fald den 9. september, idet han denne dag anmoder generalguvernøren om at sende nogle officerer af det i den kongelige skrivelse anførte regiment med et passende fartøj til Bornholm, eftersom sådant ikke står til disposition på selve øen.¹⁹⁴

Hvor og hvornår den endelige udskrivning af mandskabet fandt sted vides ikke. Men i hvert fald blev, efter at en kvartermester, Petter Nilsson, og en bøjert var ankommet fra generalguvernementet, den 8. oktober fra Rønne afsendt 45 mand med heste og god mundering mod Riga.¹⁹⁵

Det afsendte rytterkontingent var sammensat af adelens rostjeneste, præste- og sogneryttere samt ryttere udrustet af en række andre embedsmænd. Således stillede 10 personer af adelen, indbefattet frimænd, hver 1 rytter. Samtlige øens 15 sogne ligeledes hver 1, hvilket også gjaldt alle 15 sognepræster, dog med undtagelse af præsten i Rø sogn, hvis gård var nedbrændt og han selv »aldels

oförmögen«, ridefogden, den ene tingskriver, Peder Olsen, medens den anden, Jens Ambjørnsen, ligeledes gik fri, eftersom også han var »oförmögen och uthfattig«, samt endelig de 4 herredsfogder.¹⁹⁶ Også dette bør ses i sin rette sammenhæng.

Nogen dansk udskrivning specielt af rytteri det foregående år kan ikke påvises. Muligvis kan nogle ryttere som tidligere nævnt have deltaget i udskrivningen 1657 til Rügen,¹⁹⁷ men kildematerialet udskiller ikke dette. Man må her nøjes med at holde sig til den under Rønne mødet afgivne oplysning om, at rytteriet i den danske tid havde udgjort 55 mand.¹⁹⁸

Medens adels- og frimænd under det danske styre opgives at have stillet i alt 11 ryttere,¹⁹⁹ stiller de her altså blot 10. Den svenske udskrivning fritog som nævnt Røpræsten og den ene tingskriver. Ridefogden stiller mod tidligere 2 ryttere²⁰⁰ ved denne lejlighed 1, hvortil endelig kom, at de 5 bønder, der hidtil for nogle friheder på deres gårde havde haft rostjenestepligt²⁰¹ ved den svenske udskrivning undgik at afsende deres bidrag på grund af fartøjets ringhed og trange »inrömme«; samtidig bad de om at fritages for rustningen mod til gengæld for fremtiden at betale skat.²⁰² Som tidligere stillede de adelspersoner, som boede i Skåne, men også havde gods på Bornholm, ingen rostjeneste her, hvad Printzensköld lod meddele Frölich.²⁰³

Printzensköld, der i sin udtagning af rytterne synes at have taget billige hensyn til nogle af de personer, hvem denne rustningspligt pålåg, udskrev altså 5 mand mindre end det ham i den kongelige ordre befalede antal, der igen lå 5 mand under det bidrag, Bornholm opgaves tidligere at have stillet. Betragtet som udskrivning må det svenske krav og navnlig resultatet heraf betegnes som beskedent.

Nogen reaktion fra bornholmsk side på denne udskrivning fremgår ikke af kildematerialet. Derimod havde Printzensköld en måneds tid før udskrivningen betegnet de bornholmske ryttere som »ett odugeligt Folck, som aldrigh är brukat eller tillvahnt något Krigh«.²⁰⁴ Slots- og lensfogden har tilsyneladende ikke næret synderlig høje tanker om dette mandskabs militære formåen. Han, soldaten, var jo bedre vant.

Knap var udskrivningen af rytteri blevet gennemført, førend Printzensköld var begyndt at forberede sig på en eventuel udskrivning af båds mænd.

Allerede den 9. oktober havde han i et post scriptum til sin skrivelse til generalguvernøren hævdet, at Bornholm, både hvad by og land angik, var så blottet for mandskab, at præsterne til rytterudskrivningen havde måttet sende deres egne drenge; i fortsættelse heraf erklærede han, at det som følge deraf kunne blive svært at opfylde fordoblingen af bådsmandsudskrivningen dette år; hvorfor han af købstæder og fiskerlejer denne gang højst kunne samle 36 eller 38 båds mænd, hvilke ville blive holdt i beredskab, indtil de skulle afsendes.²⁰⁵ Hermed havde slots- og lensfogden over for sin overordnede tilkendegivet de vanskeligheder, som man fra svensk side måtte vente, når den nævnte fordobling af bådsmandsudskrivningen skulle gennemføres.

Ti dage senere, den 19. oktober, udstedtes fra Kronborg en kongelig skrivelse til Printzensköld. Karl Gustav befaler kort heri, eftersom han »förmimme«, at der på Bornholm skal være samlet 38 båds mænd til hans tjeneste, at Printzensköld straks lader dem overføre til Ystad, hvorfra de senere skal tage deres vej til Hälsingborg for her at afvente videre ordre.²⁰⁶ Eftersom Stenbock vides efter den nye krigs begyndelse i lange perioder at have opholdt sig i Karl Gustavs nærhed,²⁰⁷ synes det da at være en rimelig antagelse, at den kongelige ordre er blevet udfærdiget efter en drøftelse mellem de to mænd, efter at Printzenskölds brev er indløbet til generalguvernøren. I hvert fald er sammenfaldet af talangivelserne i de to skrivelser påfaldende.

Også denne kongelige skrivelse forekommer at have været længe undervejs. Først i løbet af endnu ti dage nåede den endelig Printzensköld den 29. oktober.²⁰⁸

Hvor og hvornår den endelige udskrivning af mandskabet har fundet sted, ligesom om grundlaget herfor, oplyser kildematerialet ikke. Med sikkerhed vides blot, at 40 bornholmske båds mænd den 7. november af Printzensköld blev afsendt mod Ystad²⁰⁹ under opsyn

af kaptajnen for den svenske garnison på Hammershus, eftersom Printzensköld ingen anden havde, som kunne ledsage dem.²¹⁰

Til bedømmelse af denne tredje og sidste svenske udskrivning af bornholmsk mandskab kan blot anføres, at den danske konge det foregående år havde udskrevet i alt 24 båds mænd, nemlig 1 af hver skude på øen, hvortil kom yderligere 6. Af disse kan dog kun 18 påvises at være blevet overført til Bremerholm.²¹¹

Så langt som til den bebudede fordobling af bådsmandsudskrivningen gik man fra svensk side altså ikke for Bornholms vedkommende. Men udskrivningen betegnede på den anden side i forhold til den foregående danske en væsentlig forøgelse af bådsmandskontingenten, en forøgelse, til hvilken Printzensköld personlig synes at have bidraget ved at sende 2 mand mere, end det af den svenske konge krævede antal.

Alligevel må en udskrivning af denne målestok på den tid, den kom, følgende efter to tidligere inden for samme halvår, have været følelig nok. Ganske vist kan i denne sammenhæng ikke påvises nogen samtidig bornholmsk reaktion. Men Printzensköld anførte dog efter udskrivningen over for Karl Gustav, at øen nu var »mecta ringa af Manskap«, og anmodede i denne forbindelse kongen om i nogen tid at forskåne den for udskrivninger.²¹²

Sammenfattende kan siges, at det svenske herredømme på Bornholm, hvad de militære forhold angår, først og fremmest gav sig udslag i tre udskrivninger af mandskab til soldatertjeneste uden for øen, og at disse alle bar præg af at være et resultat af et samspil mellem på den ene side opfattelsen, som den blev udtrykt i første række i Karl Gustavs skrivelser, af svensk politik over for øen og på den anden den praktiske gennemførelse ved de af Printzensköld iværksatte forholdsregler.

Med hensyn til udskrivningen af fodfolk synes fra begyndelsen fra svensk side tilstræbt en fortsættelse af de tidligere tilstande på øen, idet de fremsatte krav udtrykkelig tager sigte på en udskrivning af det under sidste krig af danskerne udskrevne mandskab. Den af Printzensköld i henhold hertil udskrevne mængde af knægte var efter alt at dømme mere beskeden end det foregående års

danske udskrivning. Derimod synes et stemningsomsving hos den svenske konge – ligesom i det hele taget den nye krigstilstand – hverken at have haft øjeblikkelige følger for denne eller varige konsekvenser for de senere udskrivninger.

Hvad udskrivningen af ryttere angår, synes et tilbagesving til den først herskende opfattelse at være sket, idet de herom formulerede krav falder under det bidrag, som Bornholm, så vidt det kan konstateres, tidligere havde ydet, uden dog en tilsvarende foranstaltning det foregående år kan påvises. Selve den foretagne udskrivning fra Printzenskölds side betegner en yderligere nedgang i forhold hertil.

For bådsmandsudskrivningens vedkommende blev den bebudede fordobling ikke fuldt ud gennemført for Bornholm, selv om Printzenskölds udskrivning på dette område medførte en mindre forøgelse i forhold til de kongelige krav. Det udskrevne kontingent betegner på den anden side i forhold til den foregående danske udskrivning en væsentlig forøgelse af øens bidrag.

Den svenske politik resulterede således i denne henseende i forholdsregler, der repræsenterer både en fortsættelse af og en afvigelse fra de tilstande på øen, som gennem fredstraktaten var garanteret dens indbyggere.

Disses syn var der naturligvis ingen, der spurgte om. Det var den gamle historie om igen: Konger har iværksat krige, befolkninger båret byrderne!

På Bornholm synes Printzensköld – trods manglen på fyldestgørende instrukser og en hurtig postforbindelse med Sverige – på dette område at have ført en politik, der udtrykker hensyn til ikke alene hans konges og Sveriges interesser, men utvivlsomt også til den ø, hvis styrer han var blevet udnævnt til at være. At han uden hensyn til udtrykkelige ordrer herom ikke foretog yderligere udskrivning af fodfolk, ligesom han formodentlig tog hensyn til enkelte personers synspunkter under rytterudskrivningen og på egen hånd gennemførte forøgelse af bådsmandsudskrivningen, synes ikke alene at tyde på dette, men uden tvivl også på selvstændighed. Det i denne sammenhæng tilsyneladende eneste tilfælde af modstand fra befolkningens side ses han ret hurtigt at have undertrykt.

b. De skatte- og afgiftsmæssige forhold

Den side af det svenske styre, der angår de skatte- og afgiftsmæssige forhold, er i hvert fald i det til denne undersøgelse benyttede kilde-materiale, hvis rygrad som nævnt er Printzenskölds breve med mere, meget sparsomt belyst. Dette forhold synes efter alt at dømme at have sin forklaring først og fremmest i den kendsgerning – der hidtil stort set har været upåagtet af den historiske forskning af dette emne – at denne side af den svenske forvaltning på et ret tidligt tidspunkt for størstedelens vdekommende er blevet udskilt fra Printzenskölds embedsområde og underlagt sin særlige administration i form af et også Blekinge omfattende bogholderembede.

Det er tidligere blevet nævnt, hvorledes biinstruksen af den 28. marts til Printzensköld og navnlig den også til Sylvius udstedte instruks af den 10. april bærer et gennemgående præg af foreløbig-hed. Dette gør sig også gældende med hensyn til de skatte- og afgiftsmæssige forhold i det hele taget på øen, idet en undersøgelse af forholdene skal foretages af de to mænd, førend de nærmere foranstaltninger hertil kunne gennemføres. Med undtagelse af be-stemmelsen om toldforholdene var der i virkeligheden fra begyn-delsen ikke fastlagt nogen fremtidig svensk politik på det finansielle og økonomiske område.²¹³

Blandt de emner, som i »Rannsakingen« af den 17. maj ses at være blevet omtalt under Rønnemødets undersøgelse af tilstandene på øen, er allerede i en anden sammenhæng blevet nævnt garni-sonsforholdene, som de havde været i den danske tid.²¹⁴ Større interesse knytter sig imidlertid i denne forbindelse til de oplysnin-ger, som – formodentlig af forskellige embedsmænd, dog først og fremmest af ridefogden som landets danske oppebørselsmand, som var til stede ved dette møde²¹⁵ – blev givet om de skatter og afgifter, der opkrævedes på øen.

Af indtægter, som tilkom kronen, omtales i første række skat-terne: Kongsskatten, som næsten årlig er blevet pålagt hver bonde, som ikke har været fritaget herfor, med til tider 2, undertiden 3 rigsdaler, men i krigstid, som det foregående år med 1 rigsort månedlig, hvorfor den er blevet kaldt månedsskat; året i forvejen

har blot ødegårde og bønder boende i samme sogn som deres adels- og frimænd været fritaget for denne skat, der for 1657 angives at være steget til 2592 rigsdaler. Bådsmandsskatten, hvorfra fæstebønder under kronen, adelen og frimandsstanden samt øens embedsmænd er fritaget, anslås på samme måde af hele landet at beløbe sig til 139 rigsdaler. Knægtepenge til aflønning af officerer i militsen ydes endvidere af almuen. I gode vækstperioder er yderligere blevet lagt $\frac{1}{2}$ tønne rug og $\frac{1}{2}$ tønne korn på hver gård som madskat. Endelig en skat af tjenestedrenge på landet i fredstider de år, hvor kongsskatten er blevet påbudt, 1 rigsdaler for den dreng, der tjener for fuld løn, og $\frac{1}{2}$ for den, der blot tjener for halv, medens husmænds bidrag har været 1 rigsort; i krigstider betaler disse derimod ingen skat, eftersom de da opbydes som soldater. Om byrdefordelingen nævnes endelig, at skatten for selvejere er dobbelt så stor som for fæstere, hvilke yderligere er fri for ægter.²¹⁶

De øvrige skatter er landgildeafgifter og tilfalder som sådan Gersdorff. Dennes lensbrev er forgæves blevet eftersøgt ved denne lejlighed, hvor ridefogden skal have oplyst, at den danske rigshofmester selv har det i forvaring hos sig. Dog opregnes en lang række ydelser af forskellig art, hvoraf størstedelen er naturalier,²¹⁷ formentlig på grundlag af samme kildes oplysninger.

Under toldforholdene omtales den sædvanlige danske ordning, hvorefter told er en vareafgift, der erlægges både ved indførsel til og udførsel fra købstæderne; derimod forefindes ikke den i Sverige såkaldte porttold, en afgift på de varer, byerne indfører fra landet; den tilstedeværende told anslås for samtlige købstæder årlig at beløbe sig til 2000 daler sølvmønt. Forbrugsafgiften accise omtales kun i forbindelse med malt.²¹⁸

I det store og hele giver undersøgelsen også i denne henseende indtryk af at have været grundig og omfattende. En prøvelse af alle de enkelte punkter skal imidlertid ikke gennemføres her, kun skal på dette sted et par forhold nævnes. De i »Rannsakningen« nævnte talangivelser bør sikkert mødes med et vist forbehold, ansatte som de formodentlig er ved et stort set løseligt skøn, men på den anden side er de antagelig til en vis grad retningsgivende. Særlig interessant i denne sammenhæng er det dog, at undersøgelsen i den

tilstand, som den foreligger for eftertiden – hvor ganske vist hoveddokumentet, »Rannsakingen«, er bevaret, men hvor flere af de vedlagte bilag desværre synes tabt – med hensyn til ekstraskatter alene synes at beskæftige sig med borgerstandens bidrag under den sidste krig,²¹⁹ men derimod ikke med den også landet påhvilende munderingskontribution. Dette spørgsmål vil senere blive taget op.

Den første tid efter den svenske ankomst synes også for de skatte- og afgiftsmæssige forholds vedkommende at være forløbet stort set uden større begivenheder. Men i modsætning til forholdene inden for øens militærvæsen var der allerede fra begyndelsen på dette område spørgsmål, som krævede en snarlig stillingtagen og løsning.

Gersdorffs rettigheder

Et spørgsmål, som således straks efter den svenske ankomst synes at have meldt sig, var forholdet til de Joachim Gersdorff af Karl Gustav bevilgede rettigheder til fortsat nydelse af de bornholmske lensindtægter.

Kildematerialets belysning af denne sag er imidlertid sparsom. Dog meddeler Printzensköld den 17. maj, at Gersdorff inden Sylvius' ankomst har ladet indskibe under sit eget pas 3 læster smør, hvilket slots- og lensfogden har ladet passere.²²⁰

En nøjere datering af denne udførsel, lige så lidt som af Sylvius' ankomst, giver kildematerialet ikke. Men da den nævnte svenske embedsmand – som efter brevets ordlyd at dømme synes at være kommet senere til øen end Printzensköld²²¹ – vides at have været til stede ved Rønnemødets begyndelse,²²² har den anførte udskibning efter alt at dømme fundet sted inden for det forholdsvis korte tidsinterval mellem den svenske ankomst den 29. april og åbningen af mødet den 11. maj. Det udskibede har formodentlig blot bestået af landgildesmør. Denne udførsel er den eneste af sin art, som det med sikkerhed kan påvises, at Gersdorff har foranstaltet fra Bornholm under det svenske herredømme.

I den følgende tid har der tilsyneladende været stille med hensyn til dette spørgsmål. I hvert fald fik Printzensköld det indtryk, at der nu ikke var nogen på øen, som syntes at varetage Gersdorffs

interesser.²²³ Først den 24. juni dukker sagen atter frem. Printzensköld beretter således denne dag, at Gersdorff har oversendt en liste over de ting, som han ønsker at lade afhente fra Bornholm.²²⁴ I denne liste, der er dateret København den 18. juni – en afskrift af hvilken Printzensköld tilsendte Stenbock – anmoder den danske rigshofmester om toldfrit at måtte udføre fra øen foruden de allerede udskibede 3 læster smør 2 læster af samme artikel, 250 tønder rug, 1300 tønder byg, 60 tønder malt, 1300 tønder havre og af heste, hopper og føl 40 stykker.²²⁵ Samtidig har Gersdorff meddelt, at han for fremtiden ikke videre vil befatte sig med lenet.²²⁶

Rigshofmesterens krav var næppe beskedne. Sammenlignet med hans under Rønnemødet anslåede lensindtægter for året 1656²²⁷ – regnskabet for det følgende år skal på tidspunktet for den svenske overtagelse endnu være uafsluttet²²⁸ – beløb de sig i hvert fald til betydelige kvanta. Ganske vist var de nu opstillede fordringer på smør medregnet det allerede modtagne, i alt således 5 læster, i forhold til den mængde, han havde krav på, nemlig henved 21 læster, betydelig mindre. Men de nævnte krav på rug, byg og havre repræsenterede over for hans formodede indtægter heraf, nemlig henholdsvis omkring 123 tønder, 847 tønder og 1040 tønder, en ganske betragtelig overskridelse. Dog genfindes malt og heste ikke i opgørelsen over lensindtægterne.

Her må historikeren atter være varsom i sin vurdering.

Denne sammenligning hviler imidlertid i det hele taget på et usikkert grundlag. Foruden de allerede nævnte svagheder med hensyn til kildematerialet kommer, at det ikke med sikkerhed vides, for hvilket eller hvilke år, Gersdorff ønskede at inddrive disse indtægtsposter.

Om rigshofmesteren nogen sinde har modtaget de her krævede mængder, vides ikke. Men også på baggrund af at kildematerialet senere omtaler ganske betydelige kvanta af hans tidligere lensindtægter som værende udskibet fra Bornholm til andre steder, er det vel næppe urimeligt at antage, at man fra svensk side efter Gersdorffs meddelelse om ikke videre at ville gøre brug af sine rettigheder – hvilken rolle det udenrigspolitiske forhold til Danmark på

Joachim Gersdorff. Kobberstik af Haelwegh. Det nationalhistoriske Museum, Frederiksberg.

denne tid kan have spillet, er uvis – har betragtet landgildeafgifterne som hjemfaldet til kronen. Der skal senere vendes tilbage til disse afgifter.

Garnisonens underhold

Et andet spørgsmål, som straks efter den svenske ankomst synes at have trængt sig på, var underholdet af den medbragte garnison, idet de fra Sverige medførte forsyninger næppe har kunnet strække til over en længere periode.

Denne sag er ligeledes sparsomt belyst i kildematerialet. Med sikkerhed vides blot, at Printzensköld for det menige mandskabs vedkommende har fået en ordning i stand med bønderne, hvorefter disse fra begyndelsen af maj har udlagt proviant til soldaterne, medens officerernes aflønning endnu var et uafklaret spørgsmål, hvorfor slots- og lensfogden den 13. juni anmodede generalguvernøren om at lade anordne midler til disse underhold.²²⁹ Da det samme var tilfældet den 1. juli forespurgte Printzensköld Stenbock om underholdet af det menige mandskab fortsat skulle pålægges landet, eller om han kunne søge forstrækning på én eller flere indtægtsposter; han foreslår derefter, at generalguvernøren lader anordne noget til officerernes lønninger, dog findes på selve øen endnu ingen midler uden alene tolden, om det behager Stenbock at forordne noget heraf.²³⁰

Om disse forespørgsler har været medvirkende til den kort tid efter gennemførte ændring af disse forhold vides ikke. Men i hvert fald beretter Printzensköld den 16. juli, at han har anvendt største delen af de »ringe« midler, der er faldet af tolden, til udrustningen af de udskrevne soldater ligesom til en måneds løn til de svenske officerer; for det menige mandskab er imidlertid, »såssom Landzsåtherne begynte sigh ther emoth besuera«, fra den 15. juli af nogle købmænd blevet opkøbt proviant »att de blifua richtig for-sörgde.«²³¹

Den nye ordning synes således i første række at være blevet gennemført som følge af begyndende bornholmske besværinger. Men desuden synes Printzensköld at antyde et andet forhold: at det med hensyn til den hidtidige bornholmske forsørgelse har været så som så.

Under det danske styre havde landalmuen tilsyneladende været forpligtet til at underholde en slots garnison i krigstid. Under Rønne-mødet var det i hvert fald blevet oplyst, at dette det foregående år periodevis havde drejet sig om et underhold af til tider 50, til andre af 60 mand og til andre igen af et mindre antal soldater af milit-sen.²³² På denne baggrund var byrden som sådan altså ingen ny svensk foranstaltning.

En dybere bevæggrund for den bornholmske utilfredshed giver kildematerialet desværre ikke. At det i det foreliggende tilfælde ikke drejede sig om en forsørgelse af militær i krigstid, at dette ikke udgjordes af landets egne sønner, at den pågældende styrke betød omkring en fordobling af byrden i forhold til det foregående år, og endelig at der foreløbig ikke var nogen udsigt til en lettelse, endsige et ophør heraf, kan altså sammen have været faktorer til forklaring af bornholmernes standpunkt.

I den resterende periode synes underholdet af den svenske garni-son ikke at have været problematisk. Under alle omstændigheder omtales noget sådant intetsteds i kildematerialet.

Udnævnelsen af bogholder

I løbet af Rønne-mødet synes det for svenskerne at være blevet klart, at en fortsat forvaltning af blandt andet de skatte- og afgifts-mæssige forhold på Bornholm krævede bistand af mere og sagkyn-dig arbejdskraft.

Allerede i »Rannsakingen« af den 17. maj nævner Printzen-sköld og Sylvius således det ønskelige i, at slots- og lensfogden i særdeleshed angående indtægterne af landet, gårdenes tilliggende og specielt kronens særlige indkomst kunne få til hjælp en god foged eller bogholder, som i de enkelte tilfælde kunne tage sig af disse ting.²³³ I det medfølgende brev til kongen gentages dette ønske med den begrundelse, at man i tidligere tid tilsyneladende ikke havde draget synderlig omsorg hverken for kronens særlige indkomst eller for oppebørslen af de øvrige indtægter af øen.²³⁴ I den tilsvarende skrivelse til generalguvernøren udvides den udtalte anmodning for så vidt som den ønskede fogde også skal være nødvendig til at fore-

stå sagsøgerembedet og have opsyn med domstolene, idet Printzensköld selv ikke ser sig i stand til at »beuista« alle disse »Tings rätterne«, eftersom den danske ridefoged af rigshofmesteren hverken skal have fået ordre til at forblive på øen eller til at rejse bort.²³⁵

Omtalen i denne forbindelse af den danske ridefoged kan muligvis være et udtryk for, at Printzensköld på denne tid ikke ubetinget har været af den opfattelse, at den ønskede embedsmand nødvendigvis skulle hentes i Sverige.

Det nøjagtige tidspunkt for ankomsten til Sverige af det fra Bornholm oversendte undersøgelsesmateriale kendes ikke. Modtagelsen heraf kan imidlertid ikke være sket senere end den 4. juni, idet Karl Gustav som tidligere nævnt i en skrivelse denne dag fra Göteborg til Printzensköld havde omtalt dette.²³⁶

Hvad der på denne tid her i nærmere enkeltheder videre er sket i denne sag vides ikke med sikkerhed. Nogle bevarede koncepter til breve med mere – hvilke ikke tidligere synes at være blevet benyttet af forskningen vedrørende disse begivenheder – giver dog et indtryk af, hvad der da har været hensigten i ledende svenske kredse.

Efter granskningen af det bornholmske materiale synes at være blevet opsat en liste over de i denne forbindelse særlig vigtige spørgsmål, hvilke kongen skulle overveje og derefter beslutte om. Som et af disse nævnes skatteforholdene, hvorunder det forslag fremsættes, om en foged eller proviantskriver skal forordnes til oppebørsel af indtægterne.²³⁷ På grundlag heraf er formodentlig foged- eller bogholderspørgsmålet blevet drøftet.

Den 4. juni forelå efter alt at dømme den kongelige udnævnelse af ærlig og forstandig Johan Nilsson til ved siden af bogholderembedet for Blekinge at være bogholder over Bornholm med det hverv at have nøje indseende med kongens skatter der på stedet og over disse at holde gode og rigtige regnskaber, foruden hvilket det blandt andet også pålægges ham at »bijwista der j Orthen tingen.«²³⁸

Til yderligere vejledning for bogholderen i udførelsen af hans embede i særdeleshed på Bornholm var en instruks blevet udfærdiget. Indledningsvis fastslår denne, at han særlig skal have nøje indseende med og inspektion over kongens indtægter på Bornholm og herover at holde gode og rigtige regnskaber (artikel 1). End-

videre pålægges det ham at have tilsyn med de kongelige ladegårde (art. 2). De civile og militære embedsmænd skal betales af skatter og indtægter af øen (art. 3). De øvrige kongelige indtægter af Bornholm skal modtages og opbevares til kongens egen disposition, eftersom Karl Gustav nådigst vil have sig forbeholdt samme bornholmske indkomster (art. 4). Om alt, hvad der angår denne hans forvaltning på Bornholm, skal bogholderen give kongen nøje underretning (art. 6). Endelig pålægges det ham i forbindelse med strandinger at sikre den rettighed, som »effter recesserne och Siörratten« kan tilfalde kongen (art. 7), og i forbindelse med byernes handel at have et nøje tilsyn med porttoldens og accisens indretning og oppebørsel, således at disse som andre kongelige indtægter »richtigt må tillgå (art. 8).²³⁹

Som det havde været tilfældet med biinstruksen af den 28. marts til Printzensköld findes altså også her den opfattelse, at Karl Gustav ønsker at forbeholde sig selv retten til indtægterne af Bornholm. Med hensyn til betalingen af embedsmænd er det tidligere foreløbige præg i bestemmelsen om alene underholdet af garnisonen her blevet erstattet af det mere sikre, idet nu ikke alene de militære, men også – hvilket træk tilsyneladende er helt nyt – de civile embedsmænd skal aflønnes med bornholmske midler. Hvad toldforholdene angår er det tidligere i den også til Sylvius udfærdigede instruks af den 10. april udtalte almindelige tilsagn om en tillempning til svenske forhold her blevet afløst af en erklæring om ganske konkrete forholdsregler: indførelse af porttold og accise. Ny er endelig bestemmelsen om strandingsretten, hvor der tilsyneladende er udtrykt et hensyn til danske lovbestemmelser. I det store og hele synes dette dokument at repræsentere en videreførelse og konkretisering af tankerne fra marts og april.

Det er nærliggende som baggrund for udstedelsen af begge de nævnte dokumenter at ane Printzenskölds anmodning om en bogholder. Ikke alene tidspunktet herfor, men også andre kriterier synes at støtte en sådan formodning. Således nævner som anført fuldmagten også opgaven for bogholderen at overvåge domstolene. Påfaldende er også instruksens bestemmelse om strandingsretten, et spørgsmål som første gang i forbigående ses at være blevet berørt

i »Rannsakingen«, ²⁴⁰ og om toldforholdene, hvor undersøgelsen som ligeledes anført ovenfor havde konstateret en mangel på den svenske porttold og tilstedeværelse i tilsyneladende ringe omfang af accise på Bornholm. ²⁴¹

Hvor meget eller hvor lidt indflydelse Printzenskölds synspunkter end kan have haft på den nye udnævnelse, var der nu – ganske vist sammen med Blekinge – blevet oprettet et bogholderembede for Bornholm med først og fremmest øens skatte- og afgiftsmæssige forhold som sit sagområde.

Endelig den 5. juni udstedtes ligeledes i Göteborg et kongeligt brev til Printzensköld. Heri meddeles slots- og lensfogden, at såsom kongen har udnævnt brevviser Johan Nilsson til bogholder med de nævnte opgaver, og denne som hjemsted for sig, sin hustru og barn anholder om en gård der på landet, vil kongen hermed have anbefalet denne med denne befaling, at Printzensköld tilstår bogholderen en gård, som kongen har forundt ham at bruge og besidde samt at måtte beholde den deraf afkastede indtægt som afdrag på hans løn. ²⁴²

Forsynet med dette og øvrige – antagelig med de ovenfor nævnte stort set overensstemmende – dokumenter har Nilsson senere begivet sig mod Bornholm. Man hører imidlertid intet hertil, førend han sammen med en ridefoged den 16. juli af Printzensköld berettes at være ankommet til øen. ²⁴³

Landgildeafgifterne

Ved Nilssons ankomst til Bornholm var man her fra svensk side optaget af spørgsmålet om indkrævning af landgildesmør.

Allerede den 24. juni havde Printzensköld berettet, at han havde sendt bud til Sölvesborg efter tømmer eller 16 læster tønders smør til smørlandgilden. ²⁴⁴ Den 1. juli havde han endvidere meddelt, at han nu lod bekendtgøre, at landgildesmørret skulle leveres, og at en skriver ville tage imod det indtil videre, ²⁴⁵ i hvilken forbindelse slots- og lensfogden dog gav udtryk for den opfattelse, at denne afgift dette år ikke ville kunne beløbe sig til en så stor mængde som tidligere af den grund, at mange stykker kvæg var døde i løbet af vinteren. ²⁴⁶

Da bogholderen og ridefogden omkring midten af juli var ankommet til Bornholm, og den førstnævnte efter alt at dømme i den følgende tid har rejst rundt på øen for at beskrive og taksere de enkelte ejendomme,²⁴⁷ medens den sidstnævnte overdroges det hverv at oppebære smørlandgilden, »beklagar Allmogen höyeliggh att här är inga penningar uthj landet,« eftersom det har været forbudt at udskibe havre og korn, og at de ikke som hidtil kan levere penge for smørret, men vil levere varer, hvortil Printzensköld mente, at man alligevel uden kronens skade kunne lade dem gøre dette denne gang, da tønnder dertil nu var færdige, og varen siden kunne blive solgt.²⁴⁸

Den bornholmske meningstilkendegivelse synes her at udtrykke i hvert fald to ting: For det første, at den nævnte afgift af smør tidligere har været afløst i penge, et forhold, der – efter hans tidligere forholdsregler og udsagn at dømme – forekommer hidtil at have været Printzensköld ubekendt. For det andet, at bønderne nu hellere vil svare afgiften i varer fremfor i penge, hvorpå der er mangel som følge af, at der har været et udførselsforbud omfattende korn – vel efter den bornholmske sprogbrug byg²⁴⁹ og havre.

Baggrunden herfor synes at være den, at Sylvius ved sin ankomst til Bornholm i første halvdel af maj skal have medbragt et nylig udgået forbud mod udførsel af varer fra øen, et forhold, der bevirkede, at »Borgerskapet högeligen deröfuer quijda«, idet det frygtede, at kornet herved ville falde ud af sit prisleje, og endvidere at både det og smørret ville blive fordærvet, således at hverken de kunne have nogen fordel af deres varer eller andre steder nogen gavn heraf; i hvilken forbindelse Printzensköld over for generalguvernøren have forespurgt, om dette forbud skulle forstås generelt, således at borgerne heller ikke måtte udskibe noget til de svenske provinser og lande, hvilket de dog gerne ville, hvis det var forbudt med hensyn til de fremmede steder.²⁵⁰ Endnu den 13. juni ser denne foranstaltning ud til at have været gældende, idet Printzensköld da meddeler, at indbyggerne indtrængende har anmodet ham om at påminde Stenbock om deres kornudførsel, og at de bønfaller, at det må blive dem tilladt at udskibe noget heraf til svenske steder og havne, om ikke andet kan ske; »och är thet fuller sandt att detta

Landet lijder therigenom ingen ringa skada,« eftersom al deres næring og skatter kommer deraf.²⁵¹

Da kildematerialet fra nu af ikke mere omtaler det nævnte forbud, har man vel lov til at antage, at det nogen tid efter er blevet ophævet, eventuelt således at en udførsel til svenske og svensk-allierede havne er blevet tilladt.²⁵² Men på den anden side synes udskibningsforbudet, der ser ud til at have omfattet i hvert fald korn, muligvis også smør, to af øens vigtigste udførselsartikler, og som tilsyneladende har haft gyldighed i en måneds tid, blandt sine virkninger at have medført en følelig pengeknaphed på Bornholm.

I løbet af juli er imidlertid oppebørslen af landgildesmørret kommet i gang. Den 25. i denne måned beretter Printzensköld, at omkring 4 læster allerede nu er indkommet, og han forespørger i den anledning over for generalguvernøren, om det efterhånden skal udføres, eller om der skal disponeres anderledes hermed.²⁵³

Den 28. august udstedtes fra Utterslev til Printzensköld – der den 7. juli havde meddelt Karl Gustav Gersdorffs beslutning om at opgive sine rettigheder på Bornholm²⁵⁴ – en kongelig skrivelse, der blandt andet indeholder retningslinjer vedrørende den danske rigshofmesters tidligere forhold. Heri erklærer kongen således som sin vilje, at slots- og lensfogden ved første lejlighed med et fartøj lader havren overføre til Stockholm, men derimod inddrager rug og korn til magasinet.²⁵⁵

Det er bemærkelsesværdigt, at denne skrivelse, i den form, hvori den foreligger, udelukkende beskæftiger sig med korn og slet ikke nævner smørret, som dog også udgjorde en ikke uvæsentlig del af rigshofmesterens tidligere indtægt. Ingen særlige ordrer ses at være blevet udstedt angående smørret.²⁵⁶ Når tilmed tages i betragtning, at afsendelsen af en del af smørret falder stort set samtidig med kornudskibningen, er det vel næppe en urimelig formodning, at den nævnte ordres oprindelige ordlyd også kan have omfattet smør.

Med hensyn til kongens ønske om at lade et vist kvantum korn inddrage til slottets magasin, kan dette antagelig kun være kommet belejligt for Printzensköld, idet denne blot to dage før, den 26. august, havde udtrykt det ønskelige i, at et parti korn, der tilhørte Gersdorff, inddroges til garnisonens underhold.²⁵⁷

Efter modtagelsen af den kongelige skrivelse – hvornår denne har fundet sted, vides ikke – har forberedelserne til dens opfyldelse vel fundet sted. De nærmere foranstaltninger hertil kendes ikke i enkeltheder. Men i hvert fald senest den 8. oktober har Printzensköld af Gersdorffs forfaldne korn bortsendt 587½ tønde havre til kongens stald i Stockholm, medens han til magasinet har beholdt 45 tønnder rug og 320 tønnder korn.²⁵⁸

Denne oppebørsel – den eneste af kornvarer, der kendes – synes således udelukkende at have drejet sig om Gersdorffs gamle rettig-heder, hvoraf blot en enkelt post, ganske vist den langt største, er blevet ført bort fra øen. Sammenlignet med hans under Rønne-mødet anslåede lensindtægter,²⁵⁹ af havre nemlig ca. 1040 tønnder, beløb denne post sig imidlertid kun til lidt over halvdelen, medens det på Bornholm tilbageblevne rug og korn – som tidligere nævnt formodentlig byg – i forhold til samme opgivelser, henholdsvis omkring 123 tønnder og 847 tønnder, for begges vedkommende androg under halvdelen heraf. Det usikre sammenligningsgrund-lag taget i betragtning synes det således ikke at have drejet sig om umådelige mængder, det herved er lykkedes svenskerne at oppebære.

Stort set samtidig, senest den 9. oktober, havde Printzensköld endvidere af det forfaldne landgildesmør sendt 50 tønnder til Lübeck for at sælges, ved hvilken lejlighed endnu 12 læster lå tilbage, om hvilket Printzensköld over for generalguvernøren forespurgte, om det skulle oversendes til Lübeck eller Danzig for at sælges, »ty om det blifuer öfuer vinteren liggiandes, kan det herskna och Cronan komma till skada derpå«.²⁶⁰ Formodentlig som svar herpå er senere indløbet en skrivelse fra sekretær Taubenfelt – der siden opløsning-
gen af den »skånske« kommission i løbet af sommeren indtog den centrale stilling inden for den skånske forvaltning²⁶¹ – med nærmere retningslinjer. Under alle omstændigheder sendte Printzensköld efter Taubenfelts skrivelse, vistnok den 18. november, af det land-gildesmør, der ikke havde kunnet udføres, 80 tønnder med Nilsson til Simrishamn og videre til Malmö, ved hvilken lejlighed kun 97/8 tønde havdes i behold i magasinet.²⁶² Endelig den 20. novem-ber kunne bogholderen fra Simrishamn meddele Taubenfelt, at han

nu efter dennes ordre havde bragt med sig 50 tønder smør og endnu ventede 24 á 30 tønder, hvilket han altsammen ville lade oplægge hos byens borgmester, Eskil Olsen, idet han med det første afventede videre ordrer herom fra Kristianstad.²⁶³

Denne oppebørsel af smør synes ligeledes at have drejet sig om Gersdorffs gamle lensindtægter. Som det var tilfældet med kornet, blev også, hvad smørret angår, langt den overvejende del, 130 tønder, udført fra Bornholm. Gersdorffs lensindtægter af smør formodes at beløbe sig til knap 21 læster.²⁶⁴ For at foretage en sammenligning af denne mængde med det af Printzensköld fra Bornholm udskibede parti smør, forsøges her en omregning på grundlag af det danske smørmål, hvorefter der pr. læst har gået 12 tønder;²⁶⁵ således ville det sidstnævnte parti udgøre $10\frac{2}{3}$ læst, hvortil ville komme mellem $\frac{1}{2}$ og 1 læst i magasinet på Hammershus. Er denne fremgangsmåde rigtig, har man altså i det sidste tilfælde et noget lavere tal end for de formodede lensindtægter.

Samme dag, som hovedparten af det bornholmske landgildesmør af den seneste udskibning var vel ankommet til Sverige, den 20. november, blev fra Landskrona udfærdiget et par kongelige skrivelser vedrørende bornholmske forhold.

I den første, der er stilet til Printzensköld, siger kongen, at eftersom han har erfaret, at slots- og lensfogden skal have til hensigt at antage sig dispositionen over kongens indtægter og disses udførsel, og da Karl Gustav ikke ønsker, at Printzensköld skal befatte sig med andet end, hvad der vedrører garnisonen, og lade bogholderen »ther medh betämia«, eftersom denne har pligt til at svare og gøre rede for oppebørsel og udgift, dog at Printzensköld hertil giver ham al skellig håndsrækning, når så behøves, at slots- og lensfogden således stiller sig dette til efterretning og ikke hindrer ham i dispositionen over hverken smørret eller de andre afgifter. Det befales desuden Printzensköld at hjælpe bogholderen med at opkræve og reservere til kongens disposition de 2000 daler sølv-mønt restancer hos bornholmerne, hvilket beløb Karl Gustav nu videre erfarer ikke tilhører rigshofmesterens foged, men Gersdorff selv.²⁶⁶ I den anden, stilet til Nilsson, henviser kongen til skrivelsen

til slots- og lensfogden og den heri indeholdte erklæring samt befaling til at assistere ved indkrævningen af det nævnte beløb af Gersdorffs restancer.²⁶⁷

Disse skrivelser er også interessante derved, at de synes at give Printzensköld – som det antydes i forbindelse med smørret – en »næse« for at have trængt sig ind på Nilssons embedsområde.

Baggrunden for den i skrivelserne indeholdte befaling synes at ligge i forholdene omkring den danske ridefoged, Jens Lauridsen Risom, og hans oppebørsel af Gersdorffs forleningsindtægter.²⁶⁸

I sin skrivelse til Printzensköld af Utterslev den 28. august havde kongen pålagt slots- og lensfogden at sikre sig ridefogdens person mod behørig kaution og at lade hans ejendom registrere.²⁶⁹ Dette var blevet efterkommet af Printzensköld, der den 8. oktober kunne meddele om ridefogden, at denne »såsom han föregifwer, och deth befinnes« den 2. august havde aflagt borgerlig ed og var blevet borger i Hasle, samt at denne havde »een ringe tingh i förråd« af restancer og gæld at indkræve, som han ifølge vedlagt bilag skulle betale sine kreditorer.²⁷⁰

Det vedlagte bilag – Risoms overslag, dateret Hasle den 28. september²⁷¹ – er ikke alene interessant derved, at det viser, at de danske forretninger på øen endnu ikke var afsluttede i løbet af det halve år, der var forløbet siden afståelsen, men også fordi det for ridefogdens vedkommende – en senere opstandsdeltager – tilsyneladende viser ikke alt for klare og ordnede pengeforhold.

Efter alt at dømme er det da den blandt aktiverne nævnte post på 2200 daler, som de kongelige ordrer af den 20. november ønskede oppebåret til den svenske konge.

Om de svenske embedsmænd på Bornholm nogen sinde nåede at modtage disse nye ordrer, endsige at gøre forberedelser til deres efterlevelse, omtaler kildematerialet ikke; Printzenskölds sidste kendte breve stammer fra den 18. november. Sandsynligheden taler ikke herfor. Inden tre uger var forløbet, var den bornholmske opstand lykkeligt gennemført.

Alt i alt henligger den sidste tid af Printzenskölds virke på Bornholm – især da vi ikke fra anden side har supplerende materiale – i det dunkleste mørke for os.

Det svenske styres stilling til kongsskatten er vanskelig at bestemme ikke alene på grund af et sparsomt kildemateriale, men også fordi lensindtægterne efter Gersdorffs opsigelse heraf ligeledes kan betragtes som hørende ind under dette begreb. I det følgende skal imidlertid forsøges en undersøgelse og bedømmelse af de midler, der herudover tilkom kongen.

Den første gang, man vistnok hører herom, er i en skrivelse, dateret Göteborg den 4. juni, hvori kongen meddeler generalguvernøren, at han har forordnet major Hieronymus Lindeberg til dennes hvervning 2000 rigsdaler, hvorfor det hermed er kongens befaling, at Stenbock lader ham få dette beløb af Bornholms »Kongz Skatt.«²⁷²

Efter alt at dømme er en lignende skrivelse omtrent samtidig blevet udstedt til Printzensköld, der den 16. juli meddeler generalguvernøren, at han den 10. i samme måned har modtaget en kongelig skrivelse af den 2. juni, at der »af detta Landets wisseste Opbördh« skal overleveres 2000 rigsdaler til den nævnte majors hvervning; hertil bemærker slots- og lensfogden, at »wisseste opbörder« er landgilden, som nu opkræves, hvilken så snart som den kan gøres i penge, såvel som hvad nu ellers kan falde her, efterhånden skal blive oversendt majoren til Kristianstad, »och skall iagh fast ogerna see att han af mangel på penningar skall blifua i sitt förehafuande ophållen«.²⁷³

Over for den under Rønne mødet anslåede størrelse af kongsskatten, som ovenfor anført 2592 rigsdaler for året 1657 – Karl Gustav har muligvis allerede den 2. juni kendt denne opgivelse, selv om han som tidligere nævnt først et par dage senere med sikkerhed kan påvises at have modtaget »Rannsakningen« – betegner kravet i den kongelige skrivelse et noget mindre beløb. Det væsentligste spørgsmål er dog her, om Lindeberg overhovedet modtog den nævnte sum. Kildematerialet siger intet sikkert herom. Ganske vist afsendtes som anført i november et parti landgildesmør til Sverige, ligesom et andet en måneds tid før var blevet udskibet til Lübeck for at sælges, men det var flere måneder senere end tidspunktet for udste-

delsen af ordrerne om majorens hvervning. Snarere synes det som om disse planer – muligvis hængende sammen med forsinkelser som følge af den tilsyneladende usikre postgang hvorover Printzensköld netop beklagede sig i midten af juli²⁷⁴ – senere er blevet skrinlagte, hvad angår den bornholmske finansiering af hvervningen.

Ikke før i løbet af efteråret synes Karl Gustav for alvor at have interesseret sig for de bornholmske forhold i denne forbindelse, idet der først den 19. oktober fra Kronborg udfærdigedes kongelig ordre herom.

Således meddeler kongen denne dag Nilsson, at det, eftersom han har forordnet af »medelen« på Bornholm til fru Ebba Sparre, enke efter forhenværende general af infanteriet, »nu mehra hoos Gudh Sahl:«, greve Jakob de la Gardie, 2000 daler sølvmonnt, som her på forskud er blevet tilvejebragt ved lån gennem sekretær Taubenfelt, er hans vilje, at bogholderen straks og uden ophold lader en sådan sum penge transportere til Malmö og tilstille nævnte sekretær.²⁷⁵

Det er påfaldende, at det her nævnte pengebeløb: 2000 daler sølvmonnt falder sammen med de i ordren af den 4. juni til Stenbock udtrykte 2000 rigsdaler. Ganske vist taler den sidstnævnte skrivelse ikke om, at det udtrykkelig drejer sig om kongsskatten, men på den anden side kan som anført den første ordres krav ikke påvises at være udgået. Dette synes at tyde på, at det er samme pengesum, der er tale om.

De nærmere omstændigheder med hensyn til tilvejebringelsen på Bornholm af det forlangte beløb kendes ikke. Blot vides, at Nilsson den 3. november i en skrivelse, vistnok til kongen, skal have udtrykt den opfattelse, at han med det snarest kunne skaffe summen tilveje, ligesom Printzensköld i en skrivelse til Taubenfelt skal have meddelt, at pengene i form af dukater og rigsdalere allerede er modtaget af bogholderen.²⁷⁶

Det synes som om det fra svensk side oprindelig har været tanken at overføre pengene til Sverige allerede den 7. november sammen med det udskrevne bådsmandshold. Printzensköld beretter således ved denne lejlighed, at det omtalte beløb her hos i lige måde fulgte med Johan Nilsson over.²⁷⁷ Men af ubekendte grunde er dette alligevel ikke sket som planlagt.

Først den 18. november ses pengene at være blevet overført fra Bornholm. Det er ovenfor blevet nævnt, at bogholderen denne dag medfulgte ved oversendelsen af det sidste parti landgildesmør.²⁷⁸ Fra Simrishamn meddelte Nilsson den 20. november Taubenfelt, at han umuligt »för än i förgår« har kunnet få nogen sikker lejlighed til at komme over med eller lade sikkert afsende de 2000 daler sølv mønt; men eftersom her nu var en skibsløjtnant ved navn Jøns Carlsson, som af kongen har været sendt til Bornholm med brev, og som har 6 musketerer med sig, har bogholderen sendt pengebeløbet med ham for at aflevere dette i Malmö hos rette vedkommende; i specie rigsdalere og dukater er der 1253¾ rigsdaler og det øvrige i groft svensk og dansk sølv mønt.²⁷⁹

Dette beløb i rede penge – det eneste, der med sikkerhed kan påvises at være blevet udført fra Bornholm under det svenske herredømme – betegnede som nævnt over for de under Rønnemødet anslåede 2592 rigsdaler som værende udbyttet af kongsskatten det foregående år talmæssigt et noget lavere beløb. Men på den anden side må det, særlig på baggrund af de øvrige svenske foranstaltninger, på dette tidspunkt havde været føleligt nok for bornholmerne at afgive en sum af den nævnte størrelse.

Tolden

Med hensyn til toldforhold i det hele taget er det her benyttede kildemateriale desværre i den grad sparsomt og fragmentarisk, at det ikke er muligt at afgive en blot nogenlunde tilfredsstillende fremstilling, endside en bedømmelse af denne side af det svenske styre.

Det er tidligere nævnt, at Printzensköld i begyndelsen af juli havde anvendt størstedelen af de »ringe« midler, som tolden da havde indbragt, dels til udrustningen af det udskrevne fodfolk, dels til løn til de svenske officerer.²⁸⁰ Ved disse lejligheder tales kun om tolden som sådan, antagelig som et udtryk for den fra den danske tid eksisterende vareafgift ved ind- og udførsel til og fra købstæderne. Også på baggrund af det i maj og juni herskende udførselsforbud har det formodentlig i det store og hele været ret beskedne

beløb, som denne told kan have indbragt, selv om kildematerialet ikke giver tal herfor.

Over for det i denne sammenhæng særlig vigtige spørgsmål om den bebudede indførelse – som det skete i Skåne²⁸¹ – af svensk toldordning, herunder toldsatter, svigter kildematerialet uheldigvis næsten totalt. Således taler de svenske kilder overhovedet ikke herom. Af det danske materiale haves alene Ravns beretning, hvor han fortæller om ankomsten til øen af svenske toldere, »ja fast saa mange som Dager udi et Aar, der vidste ikke andet, end Landet var saa overflødigt paa alting, at ikke een eller to Personer det kunne udi den Bestilling betjene, uanset det var nu udi saadan stor Betryk, som fast ikke var udi Mandeminde at optænkes,« at disse ved »deres flittige Udsuelse« nødsagede indbyggerne til at kaste en dyb grav rundt om købstæderne, med undtagelse af Aakirkeby på grund af denne stads vidtløftighed og beliggenhed på en klippe, fra hvilken de dagligt opkrævede told og accise, »saa der var ikke nogen Plage til, den jo blev optænkt.«²⁸²

Ganske vist beretter Ravn her, at told og accise er blevet gennemført for de fire købstæders vedkommende. Men at denne skildring, bortset fra ankomsten af toldere – over for hvilket Printzensköld i juli meddeler om tilstedeværelsen alene af en generaltoldforvalter,²⁸³ hvilken naturligvis kan have været ledsaget af nogle toldbetjente, uden at materialet nævner dette – på den anden side som sagt står isoleret. At den hertil formodentlig først er blevet nedskrevet flere år efter begivenhederne og endelig synes overdreven – at købstæderne er blevet omgrøftet virker ganske usandsynligt – og tendensiøs i sin omtale af svenskerne, sætter Ravns troværdighed på dette punkt stærkt i tvivl.

Med andre ord kan det ikke med sikkerhed konstateres om en indførelse af de nævnte forholdsregler fra svensk side er blevet gennemført.²⁸⁴

Printzenskölds underhold

Medens der siden midten af juli ikke forekommer problemer med hensyn til underholdet af garnisonen, synes dette spørgsmål endnu uløst hvad slots- og lensfogdens egne forhold angår.

Den 7. juli anmodede Printzensköld således Karl Gustav – i forbindelse med meddelelsen om Gersdorffs beslutning om ikke mere at ville befatte sig med sin gamle forlening – på baggrund af, at han på øen ikke vidste noget »Vthrymme eller Medell, ther wedh iagh kunde mitt huusholdh understödia« om at få brugsret over den ager og de engstykker ved slottet, som den danske rigshofmester tidligere havde forpagtet til ridefogden for 50 rigsdaler; han foreslog, at dette eventuelt kunne ske som afkortning på hans løn.²⁸⁵ Hvad der videre er sket med hensyn til denne ansøgning vides imidlertid ikke.

Da Printzensköld havde fået vished om Karl Gustavs nye angreb på Danmark, anmodede han den 26. august – ud fra den opfattelse, at det på øen af danske besiddede gods »som gehmehnlich skeeplägar« nu måtte betragtes som hjemfaldet under den svenske krone – generalguvernøren om at hjælpe sig med dennes »godhe promotorial« over for kongen, således at han kunne få tilladelse »till mitt Huusholdzinrettande här i Ohrten få niutha och till een lijthen understödh behålla« den til oberstløjtnant Michael Eckstein pantsatte Simblegård; denne oberstløjtnant, der nu med sin frue skulle opholde sig i København, havde her efterladt sig nogle børn »med een lijthen Afwell, och ringa Huusgeråd«. ²⁸⁶

Denne gang synes slots- og lensfogden at have haft mere held med sine bestræbelser. I alle tilfælde meddelte Karl Gustav den 28. august fra Utterslev, at han har resolveret at forære Printzensköld på dennes ansøgning oberstløjtnant Ecksteins »afwell och mobillier«. ²⁸⁷

Det forhold, at et brev fra Printzensköld til generalguvernøren allerede to dage senere er resulteret i en kongelig skrivelse til slots- og lensfogden, er efter alt at dømme ikke så uforståeligt, som det ved første blik kunne synes. Som nævnt vides Stenbock efter den nye krigs begyndelse i lange perioder at have opholdt sig i Karl Gustavs nærhed.²⁸⁸ Dertil kommer, at de i Printzenskölds brev omtalte ting – foruden Ecksteins forhold er her udtrykt stort set kun forespørgsler vedrørende noget af Gersdorffs korn og nogle på øen stående kanoner – alle genfindes i besvaret form i den kongelige skrivelse. At denne omtaler ansøgningen, er måske mindre væsentligt. Men når alt kommer til alt, var heller ikke i datiden

Hammervandet et mere vidtstrakt farvand, end at det under gunstige vind- og søforhold kunne passeres i løbet af forholdsvis få timer. Sammenholder man forbindelsen mellem de to anførte skrivelser med forbindelsen mellem skrivelser i tidligere ekspeditioner vedrørende Printzenskölds administration, synes det, som om disse sidstnævnte ofte har været udsat for væsentlige forsinkelser.²⁸⁹

I hvert fald havde Printzensköld nu opnået som en gave fra Karl Gustav retten til at besidde den indtil nu Eckstein tilhørende avl og løssøre. Ganske vist nævner den kongelige skrivelse i den form, den nu foreligger, ikke en nærmere afgrænsning i henseende til hvilket af dennes gods på øen – det hele eller blot noget deraf – retten gjaldt. Men at den i hvert fald har drejet sig om den formodentlig bedste del deraf, nemlig Simblegård i Klemensker sogn, er givet. Det synes således at være fra den følgende tid, at møbler m. m. er blevet ført herfra til Hammershus.²⁹⁰

Printzensköld ses da også i sit næste brev til kongen, den 8. oktober, at takke Karl Gustav for den store nåde imod ham altid såvel som for det, han den 28. august havde modtaget.²⁹¹

Munderingskontributionen

Det svenske styre var næppe blevet etableret på Bornholm, før et initiativ til indkrævning af en allerede i den danske tid pålagt ekstraordinær skat synes at være blevet taget i den »skånske« kommission.

Den nærmere baggrund herfor kendes desværre ikke. Men i hvert fald beretter Printzensköld den 24. juni, at han gennem skrivelse af den 15. maj fra kommissionsmedlemmerne Ulfeldt og Sparre er blevet befaleet at lade »affölia« den beklædning, hvormed øens indbyggere tidligere havde bidraget, i hvilken forbindelse slots- og lensfogden henviste til »Rannsakingen«; men de pågældende leverandører »sträfua alldeles emoth, pretenderandes på betahling«, hvilket den danske konge ifølge brev havde lovet dem »eller att få sine klæder igen«; dersom dette ikke kan ske, vil de beholde de restancer, som af det forløbne års skatter endnu kan stå inde hos dem.²⁹²

Den skrivelse – en afskrift af hvilken Printzensköld tilstillede Stenbock – som man fra bornholmsk side havde påberåbt sig, var et kongeligt brev, dateret København 1657 28. september, stilet til borgmester og råd i Hasle. Heri befalede Frederik III, at købstæderne tillige med landet forskafter 1000 par strømper af uld eller klæde og lige så mange par gode sko og skindbukser, hvilket skulle overleveres den 8. oktober i Simrishamn til befalingsmanden over Kristianstad len, Henrik Lindenov, mod hans kvittering, hvorefter det »udi sin tid« skulle blive betalt af kronen.²⁹³

Under den sidste krig var således blevet pålagt den bornholmske almue at udrede en munderingskontribution, hvilken efter kilde-materialet at dømme endnu ikke var blevet svaret før afståelsen. Trods Printzenskölds henvisning herom til »Rannsakingen« nævner dette dokument i den nu foreliggende tilstand som nævnt intet udtrykkeligt om et sådant bornholmsk bidrag, hvilket dog kan have sin forklaring deri, at noget af det medfølgende undersøgelses-materiale desværre senere synes tabt. Men under alle omstændigheder repræsenterede kommissionens henvendelse blot en genop-tagelse af det tidligere danske krav.

Den i denne forbindelse opståede bornholmske reaktion synes da heller ikke i første række at indeholde besværinger som sådan, men et krav om – som det fra dansk side var blevet stillet i udsigt en gang i fremtiden – betaling for leverancen. Ved at understrege dette med en trussel om at forholde det svenske styre de fra den danske tid hos dem endnu indestående skatter, forekommer de dog at være gået meget vidt i deres standpunkt, som formodentlig har været bestemt mere af en tilsyneladende stærk følelse af egne rettigheder over for øvrigheden end af uvilje mod svenskerne som sådan. I øvrigt synes denne reaktion stort set at have haft en episodisk karakter. I hvert fald beretter kildematerialet i den følgende tid intet om undersåtternes indstilling i denne sag.

Først den 28. august forelå fra Utterslev en kongelig skrivelse med hensyn til dette spørgsmål. Karl Gustav befaler heri Printzen-sköld af »Commiss Kläderna« at sende så meget til Pommern, som de fra Bornholm afsendte knægte behøver, og om noget bliver til overs, da at tage dette i forvaring.²⁹⁴

For slots- og lensfogden – der allerede den 1. juli havde udtrykt den tanke, at det ville være ønskeligt, om den leverede beklædning kunne beholdes til »våra« soldater,²⁹⁵ hvorved han nok i første række har haft garnisonen i tankerne – kom den trufne afgørelse næppe meget ubejlejlgt, idet den gav ham mulighed for indflydelse på anvendelsen af et eventuelt overskudslager.

Men også andetsteds næredes interesse for bornholmernes munderingskontribution. I Malmö beretter således generalguvernementskæmneren Johan Forsman, den 31. september, at han på baggrund af begyndende sygdom blandt de derværende soldater »af orsaak att the intet hafwa på föttren« har skrevet til slots- og lensfogden på Bornholm, at denne skulle sende til Malmö så mange kjortler, skjorter, sko og strømper, som blev tilovers efter garnisonens beklædning, så som Printzensköld for nogle uger siden skrev, at han havde konfiskeret et stort parti af sådanne artikler.²⁹⁶ Dette har utvivlsomt haft indflydelse på den endelige fordeling af den udskrevne mundering. Der var rift om denne bornholmske leverance.

De nærmere omstændigheder ved udskrivningen kendes ikke. Men i hvert fald senest den 8. oktober har Printzensköld til Stettin til anvendelse for det fra Bornholm udskrevne fodfolk afsendt 350 par sko, bukser og strømper og i lige måde til Malmö efter Stenbocks ordre gennem Forsman 250 par af hver slags; de tiloversblevne 120 par af hver kategori skulle derimod uddeles til garnisonen på Hammershus.²⁹⁷ Den 16. oktober meddelte Forsman, at den til Malmögarnisonen af ham indforskrevne andel nu lå i Ystad, hvortil den var indkommet samme uge.²⁹⁸ Jo, disse varer skulle nok finde god anvendelse.

Sammenlignet med de danske krav betegnede den endelige svenske udskrivning en nedgang, idet det tilsyneladende kun er lykkedes Printzensköld af det oprindelige krav på 1000 beklædningsgenstande af hver slags at få udskrevet 720 par, af hvilke størstedelen udførtes fra Bornholm. For bornholmerne må det have været en trøst, at størsteparten heraf skulle anvendes på øens egne sønner. For Printzensköld blev således kun det mest nødtørftige tilbage til beklædning af garnisonen.

Selv om den nærmere baggrund herfor er ukendt, synes Printzensköld på et eller andet tidspunkt i løbet af forsommeren fra Sverige at have modtaget ordrer om iværksættelse af foranstaltninger til tilvejebringelse af et salpeterbidrag fra Bornholm.

Det første, der høres om denne sag, er vistnok i et brev til generalguvernøren fra slots- og lensfogden den 1. juli, hvori denne blot nævner, at der med hensyn til salpeterhjælpen skal arbejdes med flid.²⁹⁹ Den 16. juli bebudede Printzensköld derefter, at han under den følgende uges planlagte mønstring af landalmuen ville erfare, om disse vil udlægge salpeterhjælpen eller lade »thet wed deras Gårdar Kooka«.³⁰⁰

Hvornår og hvor den nævnte mønstring har fundet sted, vides ikke.³⁰¹ Men i hvert fald den 25. juli meddelte Printzensköld, at han siden sit sidste brev af den 16. i denne måned havde forhørt om salpeterhjælpen og forstået, at de godvilligt ville bekvemme sig til at underkaste sig den og »fast heller« ville levere selve varen, som de kunne få den til købs eller betale penge derfor; slots- og lensfogden foreslog derfor Stenbock at indrømme dem dette og fastsætte en vis takst på skålpundet, fremfor at de »willia blifua Besuerade medh någon som thet skulle wedh deras Gårdar arbetha«; der fandtes ganske vist en person her på landet, der i Sverige havde omgædes med salpetersyderi, men denne anførte den her på øen værende mangel på de nødvendige materialer hertil; af samme grund skulle den i forrige tider her forsøgte fremstilling netop være blevet opgivet.³⁰²

Der synes således ved den påtænkte foranstaltning at være blevet åbnet bønderne flere muligheder med hensyn til den form, hvorunder ydelsen skulle erlægges. I denne forbindelse anbefalede Printzensköld den ved køb færdige artikel eller en pengeafløsning herfor med en henvisning til ikke alene det besvær, som en forarbejdning foretaget af bønderne selv ville medføre for disse, men også til de ringe erfaringer, som tidligere skal have været et resultat af en tilvirkning på øen. Bønderne selv forekommer at have stillet sig forholdsvis positivt til dette svenske krav.

Med hensyn til sagens videre forløb vides intet med sikkerhed. Printzensköld taler udover det ovenfor anførte i forbindelse med salpeterspørgsmålet herefter blot om den svenske salpetersyder og hans vistnok noget brogede fortid,³⁰³ et i denne sammenhæng uvæsentligt problem.

Derimod beretter Ravn, at Printzensköld påbød, at hver bonde skulle give 2 pund salpeter eller derfor betale 1 slettedaler penge.³⁰⁴ Ganske vist synes denne meddelelse at bekræfte den af Printzensköld anbefalede fremgangsmåde, men den omtalte angivelse af afgiftens størrelse bør formodentlig betragtes med skepsis, ikke alene, fordi den står isoleret, men også af den grund, at den antagelig først er blevet til nogle år efter begivenhederne. Endelig kommer hertil, at Ravns fremstilling på dette sted med sin opremsning af de svenske foranstaltninger ikke synes ganske fri for en svenskfjendtlig tendens.

Det i denne sammenhæng afgørende er imidlertid, at det på grundlag af det samtidige kildemateriale ikke er muligt med sikkerhed at konstatere hverken afgiftens størrelse, eller om en sådan ydelse er blevet indkrævet på og udført fra Bornholm.

Den ekstraordinære skat

På et eller andet tidspunkt henimod slutningen af oktober synes det svenske styre på Bornholm fra Karl Gustav at have modtaget et påbud om at søge gennemført bevilling af en ekstraordinær skat.

Desværre kendes ikke selve ordren herom. Med sikkerhed vides blot, at Printzensköld, vistnok på et møde den 3. november i Rønne med i hvert fald deltagelse af præsterne og fire mand fra hvert sogn samt sandemændene, har forelagt dette spørgsmål, og ved hvilken lejlighed almuen lod sig bekvemme til at udlægge 16 daler sølvmonnt af hver hel gård, fordelt over 3 terminer.³⁰⁵

En bedømmelse af denne bevilling er i det hele taget vanskelig på grund af kildematerialets sparsomme oplysninger herom. Efter det foreliggende er her muligvis tale om en beskatning med nærmest karakter af landhjælp eller landskat, et udtryk, der fortrinsvis brugtes om ekstraordinære skatter af bondestanden.³⁰⁶ Men under

alle omstændigheder forekommer bevillingen – skønt den efter alt at dømme synes at have drejet sig om, ikke sølvmonnten in specie, men slettedalere³⁰⁷ – at repræsentere et ganske betydeligt pålæg. Om den, i sin helhed eller blot delvis, nogenlunde blev inddrevet, kan ikke påvises.

Om reaktionen fra bornholmsk side ved denne lejlighed er det ligeledes vanskeligt at dømme. I sin beretning til kongen få dage senere, den 7. november, om mødet med almuen anførte Printzen-sköld, at han ingenlunde havde kunnet formode, at landet i den grad skulle være blottet for midler og penge, som det befindes, og udtrykte tvivl med hensyn til almuens evne til at betale den første termin i penge.³⁰⁸

For slots- og lensfogden synes situationens alvor at være klar. Bag hans ord kan meget vel have ligget en fremhævelse fra almuens side af eventuelle vanskeligheder med hensyn til nu på baggrund af pengemangel at skulle svare denne skat,³⁰⁹ derimod røber de ikke en direkte udtalt uvilje, endsige modstand over for pålægget. Endnu på dette tidspunkt forekom således situationen rolig.

Sammenfattende kan siges, at det svenske styre, hvad de skatte- og afgiftsmæssige forhold angår, i første række kom til udtryk gennem en række forholdsregler, som tog sigte på udskrivninger af skatter og afgifter af såvel ordinær som ekstraordinær karakter, til forskellige formål både på selve øen og uden for denne. Dog kun med hensyn til 3 afgifter kan det med sikkerhed påvises, at de herved tilvejebragte midler er blevet ført bort fra øen til anvendelse andetsteds.

Angående de udførte midler: lensindtægterne, kongsskatten og munderingskontributionen forekommer det at have været et fælles træk, at de tilsyneladende har beløbet sig til en mindre mængde end den, styret virkelig havde krav på. Så vidt synes det svenske styre at have fulgt en politik, der tog hensyn til de tidligere tilstande på øen.

Vedrørende derimod de forholdsregler, der efter alt at dømme kunne have medført ændringer heri: først og fremmest toldspørgsmålet, men muligvis også den af almuen i november forlangte

ekstraordinære skat, kan de bebudede foranstaltninger ikke med sikkerhed påvises at være blevet gennemført.

Hvad skatter og afgifter angår, resulterede den svenske politik således i forholdsregler, der tilsyneladende repræsenterede en fortsættelse af de tidligere tilstande. Hermed være ikke sagt, at de af befolkningen forlangte ydelser ikke var betydelige; særlig i betragtning af, at det nu var det andet år i træk, hvor krigstilstand var baggrund herfor, kunne dette næppe føles anderledes.

Også på dette område synes Printzensköld at have fulgt en politik, der tog hensyn til såvel svenske som bornholmske interesser. Tydeligst ses dette måske i forbindelse med smørlandgildens oppebørsel og salpeterhjælpen. Men hensyn til samarbejdet med Nils-son – ligesom i det hele taget en bedømmelse af denne – kan intet sikkert siges; den slots- og lensfogden af kongen i oktober tilstillede formaning er dog måske et vidnesbyrd om, at dette ikke er forløbet ganske uden gnidninger.

c. Retsforhold

Det er tidligere blevet nævnt, hvorledes instruksen af den 10. april til Printzensköld og Sylvius havde fastslået, at retsvæsenet i almindelighed skulle holdes, som det tidligere havde været tilfældet, indtil kongen videre havde udtalt sig herom. Ved også angående dette spørgsmål at forudsætte en senere undersøgelse har denne bestemmelse det samme præg af foreløbighed, som tidligere er blevet konstateret.

Denne undersøgelse formede sig som en gennemgang af i første række retsembedsmændene – herredsfogder, tingskrivere, embedsmænd knyttet til øens eneste birketing: Hammershus Broting, landsdommer, ridefoged og sandemænd – og disses forhold, herunder deres løn og baggrund for at beklæde stillingerne, i hvilken forbindelse rettergangen er omtalt med henvisning til recesserne.³¹⁰ Således synes i »Rannsakningen« retsvæsenet at være en af de sider af forholdene på øen, som er blevet mest omfattende og indgående undersøgt.

Også på denne baggrund er det beklageligt, at netop denne side af det svenske styre så godt som ikke er omtalt i det øvrige samtidige

kildemateriale. Først fra en senere tid er således bevaret dombøger fra Bornholm. Kun en enkelt sag fra den her behandlede periode synes at være blevet overleveret til eftertiden.

Sagen mod Henrik Lock og Kirsten Nielsdatter

Baggrunden for denne sag var – som Printzensköld den 5. august også meddelte generalguvernøren – at en gift bonde, Henrik Lock, allerede før den svenske ankomst havde haft seksuel forbindelse med bl. a. en ung pige, Kirsten Nielsdatter, hvilket sidste forhold fik følger. Efter at have fjernet kvindens foster var Lock blevet sat i fængsel, hvorfra han dog var brudt ud og havde opholdt sig i »småskogarne«, indtil Printzensköld imidlertid ankom og lod ham indsætte i kronens jern og fængsel. Da Lock endnu en gang var undveget, men straks derpå grebet og behæftet med hårdere jern, havde slots- og lensfogden forfulgt sagen og ved landstinget opnået en endelig dom over såvel Lock som kvinden, som nu imidlertid for anden gang bekendte sig at være med barn med ham.³¹¹

I sin dom, afsagt den 28. juli – en udskrift af hvilken Printzensköld tilstillede Stenbock sammen med sin beretning om sagen – stadfæstede landsdommer Niels Nielsen den kendelse, som herom var afsagt af 15 nævningemænd, at Kirsten Nielsdatter efter Christian IV's reces 2. bogs 5. kapitels 1. artikel, hvorefter letfærdige kvindfolk ikke skal agtes bedre end den, som har ombragt sit foster med vilje, efter recessens udtrykkelige ord og bogstav skal lide og undgælde, at samtidig Lock for flere misgerninger efter kongelige loves og recessens indhold »paa Lifz Straff och boezlodz fortabelsse« tilbørligt skal lide og undgælde. Dog med hensyn til eksekutionen af dommen over de to personer indstillede Niels Nielsen efter samme reces' 2. bogs 1. kapitels 5. artikel denne først for »någon höyre Obrigheed«, om landsherren og ridefogden ellers for nogle vigtige årsagers skyld kunne have betænkelighed vedrørende dommens fuldbyrdelse, i særdeleshed om Kirsten Nielsdatter, som igen siger sig at være frugtsommelig.³¹²

Ud fra denne isolerede sag – hvis videre forløb i øvrigt er ukendt – skal man naturligvis være varsom med at slutte med hensyn til

retsforholdene under det svenske styre. Men anvendelsen af dansk lov ligesom vel i det store og hele fremgangsmåde – det eneste afvigende, men formodentlige uvæsentlige, træk er måske, at Printzensköld oversender eksekutionsspørgsmålet til afgørelse ikke af kongen, som recessen bestemmer,³¹³ men af generalguvernøren – synes at vise, at i hvert fald i dette tilfælde er ved landstinget og formodentlig også underretten en med Roskildefreden overensstemmende retspleje blevet fulgt, et forhold, som muligvis i den foregående tid har været gældende.³¹⁴ Om dette siden – eventuelt ved det kort efter stedfundne krigsudbrud – er blevet ændret vides som sagt ikke. For det andet viser denne sag, at Niels Nielsen endnu på dette tidspunkt beklædte sit dommersæde ved landstinget.

d. Kirkelige forhold

Det er tidligere blevet anført, hvorledes instruksen af den 10. april havde pålagt Printzensköld og Sylvius at undersøge og indberette om præsters og kirkegodsets forhold ligesom om kirke- og undervisningsforhold i det hele taget. Også på dette punkt er det foreløbige præg altså fremtrædende.

Undersøgelsen kom således i denne henseende til at dreje sig i første række om sognepræsternes indkomster og afgifter – disses syn på såvel deres egne økonomiske forhold som udsigten til nu at skulle råde ungdommen til studier i Sverige er allerede omtalt i anden forbindelse – skoleforholdene, kirkegodset og indkomstforhold for og patronatsretten til kirkerne.³¹⁵ I det store og hele giver »Rannsakingen« også i denne forbindelse indtryk af en omfattende og grundig undersøgelse.

Præstegårdsbranden i Rø

En af Printzenskölds første embedsgerninger på dette område drejede sig om præstegårdsforholdene i Rø. Baggrunden herfor var – som slots- og lensfogden i sit brev af den 18. maj meddelte generalguvernøren – at præsten i Rø sogn, hr. Rasmus Olsen, nogen tid før den svenske ankomst havde lidt »stoor skada« af ildsvåde, således

at størstedelen ikke alene af præstegården, men også af hans ejendom var nedbrændt, af hvilken grund han efter Printzenskölds ankomst indtrængende havde anmodet denne om at foredrage hans nød hos generalguvernøren, således at han »sigh till oprettelse« kunne nyde den hjælp af de til stiftet hørende kirkers midler, som det altid i sådanne tilfælde havde været præsterne forundt under det danske styre; i denne forbindelse udtrykte Printzensköld over for Stenbock forhåbning om, ikke alene at dette blev optaget gunstigt hos denne, men også at præsten vederfaredes den mildhed, som andre »nödlydande pläga niutha till goda«. ³¹⁶

Om sagen nåede at komme i orden endnu under det svenske styre vides ikke. Endnu den 8. oktober hed det om Røpræsten i forbindelse med rytterudskrivningen – hvor som tidligere anført hr. Rasmus slap for sit bidrag – at hans gård var nedbrændt og han selv aldeles uformuende. Det afgørende i denne sammenhæng er dog nok så meget, at Printzensköld i dette tilfælde tydeligt følger en med traktaten overensstemmende politik, når han anbefaler tidligere gældende praksis. ³¹⁷ Samtidig vidner hans stillingtagen vel også om en positiv medmenneskelig holdning. ³¹⁸

Præsteskiftet i Østerlars

Et eventuelt præsteskifte i et eller flere af øens pastorater i denne periode kunne have kastet en kærkommen belysning over det svenske styres kirkepolitik. Men det eneste sådanne, som vistnok fandt sted dette år, er yderst ringe oplyst i kildematerialet.

Med nogenlunde vished vides blot, at sognepræsten til Østerlars og Gudhjem, hr. Thomas Mikkelsen Wiborg, døde engang i løbet af foråret, vistnok den 6. maj, ³¹⁹ altså kort efter den svenske ankomst. Men tidspunktet for tiltrædelsen for efterfølgeren, hr. Oluf Nielsen Sonne – som muligvis var født i Næstved ³²⁰ – kendes ikke med sikkerhed. Ganske vist anfører Peder Hansen Resen i sin *Atlas Danicus*, at denne Olaus Nicolai blev kaldet Trinitatis søndag, ³²¹ dette år den 6. juni. Men heroverfor står det uheldige i, at hjemlen for denne angivelse ikke har kunnet efterspores, endvidere at meddelelsen er nedskrevet efter alt at dømme mange år efter begivenhe-

derne – i tiden omkring 1680 – samt endelig den mulighed, at Oluf Nielsen endnu før den svenske ankomst kan have opholdt sig på øen,³²² eventuelt som hjælpepræst, muligvis udnævnt tidligere – at dette skulle være sket senere er næppe så sandsynligt, da det samtidige kildemateriale, først og fremmest »Rannsakningen«, formodentlig ville have omtalt vakancen.

Med andre ord må undertegnede – skønt tidligere af en anden opfattelse – erkende, at der desværre i det foreliggende tilfælde ikke med blot nogenlunde grad af sandsynlighed kan sluttes noget med hensyn til den svenske kirkepolitik vedrørende præsteskitter.

En ringe trøst er det, at Printzensköld med sikkerhed kan siges i juli at have gennemført en kortlægning af kirkernes indkomst- og formueforhold først og fremmest i landsognene,³²³ fra begyndelsen af november tillige udstrakt til at omfatte de to skoler og to hospitaler på øen,³²⁴ idet dette arbejde næppe hverken var afsluttet eller havde givet sig udslag i konkrete foranstaltninger, da opstanden i begyndelsen af december gennemførtes.

B. DEN BORNHOLMSKE OPSTAND

1. Baggrunden for opstanden

Til belysning af forholdene på Bornholm umiddelbart forud for opstanden i begyndelsen af december, vil det – i lighed med hvad der blev forsøgt i forbindelse med den svenske overtagelse af øen – også på dette sted være nødvendigt at opridse og vurdere de faktorer, som i første række udgjorde grundlaget for det svenske herredømme.

a. Stemningen i befolkningen

Det er tidligere blevet anført, hvorledes den indstilling, der i den foregående tid var den fremherskende hos undersåtterne, kun lejlighedsvis og begrænset var blevet brudt, og at situationen endnu den 7. november i det store og hele tilsyneladende forekom rolig.

I løbet af yderligere få dage synes imidlertid et afgørende stemnings-skred at være sket.

Dette kom til udtryk – som Printzensköld den 18. november berettede i sine sidste kendte breve til henholdsvis Stenbock og Karl Gustav – da en flåde på 36 orlogs- og handelsskibe den 14. november en overgang kom ind under landet, ved hvilken lejlighed de tilstedeværende bornholmere »intet förstå sigh till mothwären« over for en mulig landgang, men derimod over for slots- og lensfogden, der tillagde skibene fjendtlige hensigter og har begivet sig til kysten for nærmere at tage flåden i øjesyn, offentlig skal have givet udtryk for at ville »taga migh strax för hufwudet«. ³²⁵ Denne begivenhed synes således at vise ikke alene en bornholmsk uvilje mod eventuelle forsvarsforanstaltninger, men også – selv om de benyttede gloser næppe betegner andet end et udtryk for et ønske om blot at ville kræve Printzensköld til regnskab uden i og for sig at ville ham til livs – en truende holdning fra undersåtternes side.

Situationen forekom også i andre henseender ændret. Således berettede samtidig Printzensköld, at størstedelen af bønderne vover at vægre sig imod alt, hvad der påbydes, og ikke vil levere en penning af deres skatter og afgifter. ³²⁶ Medens en del af præsteskabet ikke mindre end den menige almue gav udtryk for vrede over og uvilje mod den svenske konge og krone. ³²⁷ På linje hermed meddelte Nilsson den 20. november fra Simrishamn – hvortil han som tidligere berørt var ankommet med det sidst udskibede parti landgildesmør og det udskrevne beløb af kongsskatten fra Bornholm – at øens præster, borgere og bønder var helt opsætsige og ophidsede og ikke ville betale af deres skatter, men offentlig lod sig forlyde med, at de var og skulle forblive »goda Danska«, således at, hvis ikke slots- og lensfogden blev undsat med 100 ryttere, som kunne afpatruljere stranden, om fjendtlige skibe skulle vise sig, og ellers holde almuen under opsyn, en »total ruptur« var at formode på øen. ³²⁸

Efter midten af november synes således inden for de upriviligerede stænder på øen at kunne konstateres en gærende uro og uvilje, som først og fremmest forekommer rettet mod betalingen af skatter og afgifter og ikke er uden en følelse af danskhed.

Den nærmere anledning til dette stemningsskred kendes ikke med sikkerhed. At dette har fundet sted ikke ganske uden påvirkning udefra synes imidlertid forekomsten af to fra København til Bornholm udfærdigede skrivelser at tyde på. Den første af disse var et brev af den 26. oktober fra sekretær i Danske Kancelli, Hans Oldeland, til borgmestre, borgere og menige almue med det indhold, at bornholmerne, så snart som tilstanden på øen var blevet kendt i den danske hovedstad, med det snarest skulle blive befriede, medens de selv formodedes indbyrdes at blive endrægtige og i fremtiden vise sig som tro underståtter, hvilket utvivlsomt vil blive belønnet af den danske konge.³²⁹ Med andre ord en forudsigelse – formodentlig inspireret af kredsen omkring Frederik III, muligvis under indtryk af udsigterne til undsætning fra Nederland – af en dansk landgang på øen med opfordring til støtte fra befolkningen, først og fremmest borgere og bønders side, med løfte om belønning.³³⁰

Den anden skrivelse var et åbent brev af den 8. november fra Frederik III, hvori kongen, der ikke tvivler om bornholmernes troskab og gode affektion mod sig og deres »fæderne-Land«, påminder disse om de midler og veje, hvorved de kan befri sig for det svenske åg, og i særdeleshed hvorledes garnisonen på Hammershus om muligt med alle kan ruineres, og landet igen stilles under indbyggernes forsvar, eftersom disse ikke mere behøver at frygte for den svenske flåde, for hvilken troskab de vil blive belønnet med privilegier og benådninger, som de kan have gavn og gode af.³³¹ I dette brev, der henvender sig også til gejstlighed og frimænd, synes de tidligere planer om en landgang – muligvis i forbindelse med svigtende muligheder for et samarbejde herom med de nu ankomne nederlændere – helt at være blevet afløst af en direkte opfordring til at gøre opstand, medens løftet om belønning her er tydeligere udtalt. Endelig adskiller dette brev sig fra det foregående derved, at det ligefrem taler om forholdet til fædrelandet. Jo, også datiden forstod følelsens betydning i politik!

Den nærmere baggrund for og selve modtagelsen af disse breve på Bornholm kendes ikke med sikkerhed.³³² Men i hvert fald synes de at vise ikke alene den danske opfattelse med hensyn til øen, men

også at en vis forbindelse med København har været til stede. I det hele taget betegnede udviklingen på dette punkt en yderligere svækkelse af den svenske stilling.

b. Printzensköld

Med hensyn til de svagheder, der som tidligere nævnt allerede fra et tidligt tidspunkt havde været forbundet med Printzenskölds hverv: i første række manglen på tilstrækkelige instrukser og savnet af en hurtig postforbindelse med Sverige, kan der i det her behandlede tidsrum ikke påvises væsentlige forbedringer. Betegnende er det, at han først den 18. november modtog de kongelige skrivelser og et brev fra generalguvernøren, som tolv dage i forvejen var blevet udstedt til ham fra henholdsvis Landskrona og Sjælland.³³³

Hertil kom på denne tid slots- og lensfogdens egen sindsstemning. At han med hensyn til den ham nu endelige udlovede undsætning fra Pommern frygtede, at den alligevel ville ankomme for sent, eftersom indbyggerne selv »torde wäll Correspondera till Kiöpenhamn» og berette om tilstanden på øen og tilmed syntes uvillige med hensyn til et forsvar af øen,³³⁴ hvortil han dog foreslog undsætning af en afdeling ryttere, som, indtil mere hjælp kunne komme, skulle afpatruljere strandene, eftersom han ellers ikke følte sig mere sikker over for indbyggerne end for en åbenbar fjende,³³⁵ og at han, dersom noget fjendtligt ville forefalde, ikke skulle vove at opholde sig ude på landet for bøndernes »argheet skull»,³³⁶ synes således ikke alene at tyde på en resignation over sin egen situation, men også på en realistisk bedømmelse af den svenske stilling i øvrigt.

c. Garnisonen

Angående garnisonen har det utvivlsomt betydet en styrkelse, at denne i slutningen af juli var blevet tilført en artilleriløjtnant,³³⁷ som, når man ser bort fra de 8 personer af »disse Danske«, som Printzensköld ganske vist senere antog, men som han dog ikke mente at turde stole meget på,³³⁸ synes at have været den eneste forøgelse af mandskabet, der fandt sted.

Heroverfor kunne imidlertid besætningen, der som nævnt i oktober var blevet forsynet med nødtørftig beklædning af munderingskontributionen, men fortsat manglede klæde til frakker, eftersom størstedelen betegnes som »blotte« og ikke har noget på sig imod vinteren,³³⁹ notere nedgang i antal ikke alene af officerer, idet kaptajnen som nævnt havde måttet afsendes sammen med bådsmandsholdet i november,³⁴⁰ men også af det menige mandskab, hvor sygdom og død fortsat krævede sit. Den 18. november disponerede slots- og lensfogden således blot over et »vngdt och obrukat« mandskab på 60 soldater, som kunne bruge gevær,³⁴¹ altså omtrent en halvering af den oprindelige styrke.

På sine anmodninger om undsætning, første gang vistnok den 16. juli,³⁴² senere den 12. august³⁴³ og endelig den 9. oktober om 30–40 af de svenske ryttere til afpatruljering af strandene, eftersom på øen er »intet folk att förlijtha sigh till«,³⁴⁴ synes Printzensköld først at have fået svar den 6. november. Denne dag udstedtes herom fra Landskrona en skrivelse, hvori Karl Gustav, der på dette tidspunkt ikke så sig i stand til selv at afgive mandskab, befalede slots- og lensfogden at sætte sig i forbindelse med generaløjtnanterne Wirtz og Müller, som kongen har tilskrevet herom, om fra Pommern at modtage 150 mand fodfolk og nogle ryttere.³⁴⁵ Den tilsvarende skrivelse af samme dato til de to generaler nævnte imidlertid ikke noget sådant tal, men befalede dem blot at oversende så meget mandskab, som »Jhr findet nötig«,³⁴⁶ en forskel, der nok kunne give anledning til tvivl hos de pågældende, og som er karakteristisk for Printzenskölds stilling. Det afgørende blev dog, at denne fik ret i sit syn på udsigterne til at kunne få den pågældende styrke, endnu medens tid var.³⁴⁷

d. Den militære udrustning

De medbragte forsyninger af militær udrustning var formodentlig på baggrund dels af det i maj udstedte påbud om sparsommelighed, som ikke kan påvises senere at være blevet ophævet, dels deraf, at materialet ikke synes at omtale anvendelse af våben overhovedet, stadig stort set intakte.

Det er ovenfor blevet nævnt, at ankomsten af artilleriløjtnanten sikkert har betydet en forbedring, selv om de af Printzensköld også herefter udtrykte anmodninger om de nødvendige materialer til denne løjtnants tilvirkning af yderligere artilleritilbehør³⁴⁸ ikke kan ses at være blevet efterkommet. Hertil kom yderligere, at slots- og lensfogden, efter den 26. august at have udtrykt nødvendigheden af, at fem ved Nexø stående jernkanoner – tre svære tolv- og to fempundige – udnyttedes på fæstningen,³⁴⁹ ifølge ordre af den 28. august³⁵⁰ inddrog de to sidstnævnte af disse til Hammershus forsvar.³⁵¹ Men alt i alt opvejede de herved vundne fordele næppe de i forvejen eksisterende mangler på dette område.

e. Hammershus

Hvad endelig slottet angik, var billedet her siden opførelsen i juli af skanse og batterier næppe væsentligt ændret. Eftersom de til større reparationer krævede materialer ikke synes at have været til stede i tilstrækkelige mængder på øen,³⁵² og da endelig Printzensköld på sine forespørgsler om eventuelle anskaffelser hertil modtog svar fra lensmanden i Kalmar, Sack, som stod fast på kravet om prompte betaling for mulige leverancer,³⁵³ nåede man, tilmed da efteråret nærmede sig, tilsyneladende ikke videre i denne sag. Den 18. november betegnede endelig Printzensköld fæstningen som vidtløftig med gamle mure, som ikke skulle udholde mange skud.³⁵⁴

I det store og hele synes således ved periodens udløb grundlaget for det svenske styre yderligere svækket i forhold til, hvad der havde været tilfældet ved dens begyndelse. Set fra det forfaldne Hammershus' forblæste mure tonede på den matgrå efterårshimmel tunge sorte skyer frem i horisonten! Et uvejr var ved at trække op!

2. Opstanden

Hvad der i enkeltheder er foregået fra bornholmsk side i den sidste tid før opstanden, vides desværre ikke. At der på et vist tidspunkt må være blevet dannet en sammensværgelse rettet mod det svenske

Jens Pedersen Kofoed. Oliemaleri en miniature af ukendt kunstner 1683. Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Portrættet er – som det angives i den latinske indskrift under våbenmærket med initialer og dato – malet i hans alders 55. år og viser altså den midaldrende landkaptajn.

styre, synes imidlertid i første række visse, omend yderst sparsomme træk i kildematerialet til opstanden at forudsætte, idet der blandt andet herunder omtales forudgående aftaler mellem opstandsdeltagere,³⁵⁵ træk, som ellers forekommer ganske uforståelige. Hertil kan også anføres rejsningens hele forløb: at den var blevet fuldbyrdet i løbet af mindre end 2 døgn efter dens udbrud og – når befolkningens indstilling ligeledes tages i betragtning – fandt sted uden nævneværdige tab af menneskeliv.

Tidspunktet for dannelsen af en sådan sammensværgelse kendes følgelig ikke. Formodentlig er dette sket i sidste halvdel af november³⁵⁶ – muligvis under inspiration af opfordringerne fra København til at gøre opstand – men med sikkerhed vides kun, at sammensværgelsen må have foreligget senest den 8. december, opstandens første dag.³⁵⁷

a. Sammensværgelsen

Sammensværgelsens forgrening kendes desværre ikke med sikkerhed. Men den fortegnelse over de til landets erobring fornemste bornholmske deltagere, hvilken 3 uger efter opstandens udbrud under den bornholmske delegations ophold i København blev affattet af dennes leder, Peder Olsen, giver antagelig – sammenholdt med beretningernes omtale af dem, der ses at have deltaget fra opstandens første øjeblik – et nogenlunde pålideligt billede af dens karakter.

Af de i fortegnelsen³⁵⁸ anførte – forfatteren medregnet – i alt 22 personer, hvoraf de mest kendte skal omtales her, var de 10 nævnt i forbindelse med Hasle.

Således Peder Olsen selv, der formentlig var født omkring 1610, muligvis i Hasle, hvis borgmester han allerede havde været, da han 1645 som borgerkaptajn havde medvirket til øens overgivelse til svenskerne, hvorfor han under herredagen 1646 med nød og næppe havde undgået straf; senere havde han på bøndernes side optrådt i kampen mod den upopulære lensmand, Ebbe Ulfeldt, og herigennem bidraget til dennes afsættelse, idet Olsen siden 1643–44 tillige havde bestridt hvervet som landstingsskriver for Vestre og

Nørre Herreder, siden 1649 endog stillingen som sættelandsdommer. I sin egenskab af både borgmester og tingskriver havde han endelig 1658 maj deltaget i Malmöhyldningen.³⁵⁹ Utvivlsomt en både begavet og i vide bornholmske kredse kendt mand, der tilsyneladende har haft gode forudsætninger og en vis erfaring med hensyn til at deltage i en sammensværgelse mod et upopulært lensmandsstyre.

Poul Hansen Ancher, der formodentlig var født omkring 1630 som søn af en skånsk præst, havde efter skolegang og studier i København siden 1654 beklædt embedet som sognepræst i Rutsker og Hasle.³⁶⁰

Jens Pedersen Kofoed, født 1628 som søn af Rønneborgmesteren Peder Kofoed, som 1645 som borgerkaptajn ligeledes havde spiller en fremtrædende rolle i øens overgivelse til svenskerne og af det følgende års herredag var blevet dømt til landflygtighed, havde efter ungdomsår i det sydlige udland siden sit giftermål med en datter af den forrige borgmester i Hasle slået sig ned som købmand her. Denne tilværelse afbrødes dog 1657, da han – muligvis på baggrund af et to år tidligere begået drab – stillede som fri rytter med to rustede heste under Knud Urnes hvervede rytterkompagni, hvormed han under Ulrik Christian Gyldenløves overanførsel deltog i efterårsfelttoget i Skåne; fra denne tjeneste havde han i december – med kompagniet forlagt til Køge – fået orlov til at rejse hjem, hvor han imidlertid blev indespærret af isen.³⁶¹ Kofoed, der foruden at være et medlem af en af øens førende familier synes at have været af et noget iltert temperament, besad således nogen erfaring med hensyn til praktisk krigsførelse.

Det samme synes at gælde Niels Nielsen Gumløs, antagelig en skåning, der oprindeligt var kommet til øen som en af Ebbe Ulfeldts hvervede ryttere, men siden omkring 1650 havde indehaft byfogedembedet i Hasle og som sådan havde deltaget i hyldningen i Malmö.³⁶²

Jens Lauridsen Risom, der efter alt at dømme var jyde, var i årene efter 1656 Gersdorffs ridefoged på Hammershus; også han havde deltaget i edsaflæggelsen i Malmö, men efter sin bosættelse i Hasle i august levet under et vist opsyn af det svenske styre.³⁶³

Foruden disse ses Aage Svendsen, der tidligere havde tjent som korporal i militsen,³⁶⁴ og den indtil dette tidspunkt ukendte Claus Nielsen³⁶⁵ at have deltaget i opstandens første begivenheder.

Bemærkelsesværdigt under Hasles bidrag er imidlertid også tilstedeværelsen af den ukendte »rigshofmesterens tjener«³⁶⁶ og den med samme benævnelse betegnede Hans Mathiesen.³⁶⁷

Af de resterende 12 deltagere, som var hjemmehørende i Rønne, bemærkes Claus Kam, der muligvis var af skotsk afstamning og fra 1658 den yngste af byens to borgmestre og som sådan deltog i Malmøhyldingen,³⁶⁸ Villum Clausen, en svoger til Jens Kofoed,³⁶⁹ Mads Pedersen Kofoed, en et par år ældre broder til samme,³⁷⁰ og frimanden Hans Olsen Kofoed til Blykobbegård i Nyker sogn, der var en søn af Jens Kofoeds farbroder Oluf, og som ligeledes havde deltaget i edsafleggelsen til den svenske konge.³⁷¹ Alle disse ses på samme måde at have været med fra opstandens begyndelse.

Når endvidere en af ukendt forfatter samtidig kort beretning om de første opstandsbegivenheder taler om »Hasleboe, og deris Medfølgere«,³⁷² ligesom Ravn nogle år senere roste Hasles borgere for at have været de første til at ville afkaste det svenske herredømme,³⁷³ ligger dette stort set på linje med den nævnte fortegnelses indhold.

På denne baggrund synes sammensværgelsen at være udgået fra i hvert fald Nørre og Vestre Herreder, tilsyneladende med sæde i første række i Hasle – at af denne by, som 1624 skal have været på nippet til at blive kasseret som købstad,³⁷⁴ henved 10, sognepræsten ikke medregnet, da han tilhører den gejstlige stand, af i alt 60 borgere³⁷⁵ er med her, er ganske betragteligt – men også med betydelig tilslutning i Rønne.³⁷⁶ Som sådan forekommer sammensværgelsen – af hvis medlemmer flere herigennem brød deres til den svenske konge afgivne hyldingsløfte – således først og fremmest præget af borgerstanden med en vis tilknytning til bystyret. Samtidig synes den ikke uden en vis forbindelse med den danske rigshofmester og herigennem vel med danske regeringskredse.

Om man fra svensk side har kendt noget til en sådan sammensværgelse, kan ikke med bestemthed afgøres. Ganske vist tænkte Printzensköld sig den 18. november som nævnt muligheden af, at

indbyggerne kunne stå i en vis forbindelse med København, men på den anden side oplyser hans breve³⁷⁷ intet om, at han kan have haft positivt kendskab til, at noget var i gære. Havde dette været tilfældet, ville han formodentlig næppe have givet bornholmerne den chance, de fik den 8. december.

b. Ledelsen

Inden for forskningen af disse begivenheder har det gennemgående været et problem, hvem man i første række skulle tildele æren for det bornholmske løsrivelsesværk. Inden for litteraturen har dette givet sig udtryk i stort set tre opfattelser.

Således var det fra Holberg³⁷⁸ – som synes at have været den første, der har bragt problemet på bane – i det store og hele frem til slutningen af det 19. århundrede, da det med ihærdighed forefægtedes af Grove,³⁷⁹ ud fra først og fremmest den såkaldte Kofoedske Relation, den herskende opfattelse, at Jens Kofoed var »Bornholms Befrier«. Over for dette har Zahrtmann³⁸⁰ – hovedsagelig på grundlag af Peder Olsens fortegnelse – i hele sin mere betydelige produktion hævdet, at snarere Poul Ancher burde betegnes som sådan. Endelig har Klindt-Jensen,³⁸¹ stadigvæk med hovedvægt på dette gamle materiale, udtrykt den tanke, at Ancher var organisatoren, mens Kofoed var drivfjederen, en opfattelse, der kan betragtes som en videreførelse af Fridericias betragtning,³⁸² hvor spørgsmålet om Kofoeds andel i planerne stilles åbent, men hvor denne samtidig fremstår som hovedmanden for disses udførelse.

Med hensyn til disse opfattelser er det klart, at Kofoed i en bedømmelse, der først og fremmest tager sit udgangspunkt i netop »Den kofoedske Relation«, må indtage en fremskudt plads, ligesom det forhold, at Ancher i den nævnte liste over opstandsdeltagere er anført som den første og alene med en tilføjet tekst – at han både i råd og dåd har været til kongens tjeneste med »Toeg, Vagt, Reystning« og endnu flittigt besøger landvagterne³⁸³ – kan, men ikke behøver, at være et indicium for hans lederskab, idet dette i lige så høj grad kan være et udtryk for Olsens ærbødighed for sin sognepræst og en forklaring på den i en opstand mod den lovlige

øvrighed noget usædvanlige rolle for en repræsentant for kirken. Det afgørende er imidlertid, at hverken dette eller andet samtidigt kildemateriale³⁸⁴ synes at være af en sådan beskaffenhed, at blot nogenlunde sikre slutninger af denne art kan gennemføres.

Med andre ord vides det ikke med sikkerhed, hverken hvem der har udkastet planerne til opstanden, eller hvem der under selve rejsningen har optrådt som oprørernes fører. Muligvis er, hvad det sidste punkt angår, problemstillingen blot et værk af eftertiden. Men det er givet, at visse opstandsmænd, således Kofoed, under virkeliggørelsen heraf spillede en afgjort fremtrædende rolle.

c. Begivenhederne den 8. og 9. december

Og uvejret brød løs – pludselig – mens sneen dækkede den frost-hårde jord.

Den 8. december red Printzensköld – muligvis for i Rønne at gennemføre foranstaltninger til afhentning af forstærkning fra Sverige³⁸⁵ – tilsyneladende uden ledsagelse af betydning ud fra Hammershus. Medens han, efter i Hasle vistnok at have truet borgmester Peder Olsen med tvangsmæssig inddrivelse af en forfalden skat, har fortsat sit ridt til Rønne, hvor han tog ind til byens ældste borgmester, Peder Lauridsen, skal Jens Kofoed sammen med Poul Ancher i dennes slæde have begivet sig til Nyker præstegård for her at modtage en forstærkning på 20 mand, som efter aftale med præsten, hr. Jakob Pedersen, skulle holdes rede der; uvist af hvilken grund synes Kofoeds eneste udbytte imidlertid at have været en hest og et par håndvåben, hvormed han alene skal være redet videre til Skule Skov, hvor Niels Gumlø, Aage Svendsen og Claus Nielsen synes at være stødt til fra Hasle og Jens Lauridsen Risom med en bonde, Hans Nielsen, fra Rønne.³⁸⁶

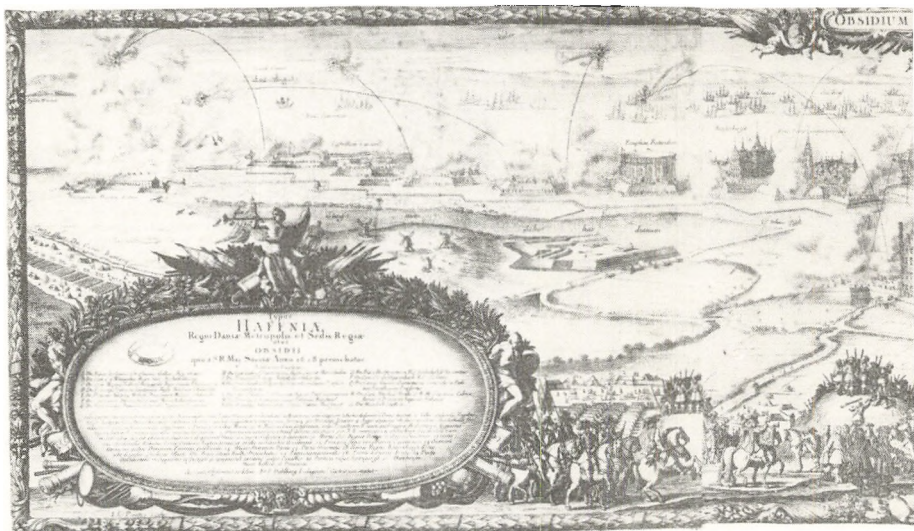
Dette sted forekommer ikke tilfældigt. Endnu den dag i dag løber umiddelbart før åløbet hinsides den nævnte skov og den kun godt 100 meter sydligere beliggende Blykobbegård – der som nævnt ejedes af en anden opstandsdeltager, den med Jens Kofoed beslægtede frimand, Hans Olsen Kofoed – landevejene fra nordlandet over henholdsvis Hasle og Klemensker-Nyker til Rønne sam-

Hammershus set fra øst. Foto ved Gert Rasmussen, Hasle. Nogenledes som på dette vinterbillede – og 1658 dækkedes som bekendt klippeøen ved vintertide af et snetæppe – har stemningen under de afgørende opstandstildragelser sikkert været omkring slottet, hvor allerede i mere end hundrede år den store magasinbygning, som ses midt i billedet, havde været nedbrændt og altså henlå som ruin.

men. Om et anslag mod slots- og lensfogden på dette strategisk vigtige sted har været planlagt af de sammensvorne, vides imidlertid ikke. Sandsynligheden taler dog herfor. Men i hvert fald var tidspunktet nu forpasset: Printzensköld var ankommet til Rønne.

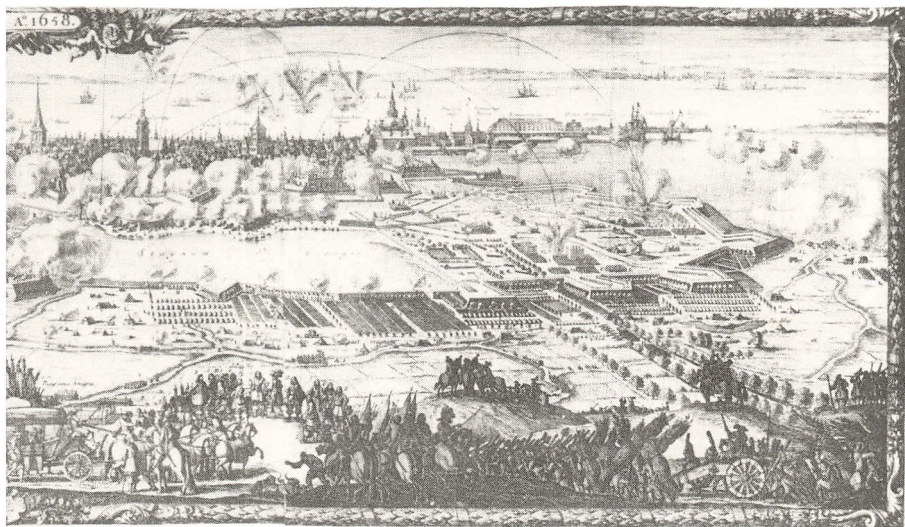
Efter at Jens Kofoed skal have overleveret den ubevæbnede Risom sin bøsse og på Blykobbegård erhvervet en anden, er de sammensvorne, tilsyneladende uden Hans Nielsen, vistnok straks i skumringen redet ind til Rønne, hvor de i et stræde synes at have passeret den svenske ridefoged, og fortsat ind til Jens Kofoeds broder, Mads Pedersen Kofoed. Her skal de af en borger, Mads Pedersen, være blevet underrettet om, at den nævnte ridefoged skulle have bemærket dem i bevæbnet tilstand og derefter have begivet sig ind til Printzensköld på dennes opholdssted, hvorfor de sammensvorne, hvis de har noget i sinde med denne, må handle straks.³⁸⁷ Dette var en tydelig advarsel.

Københavns belejring 1658. Stik i Pufendorfs *Res gestæ Caroli Gustavi*: I forgrunden ses Karl .

Straks herpå synes de sammensvorne at have begivet sig hen til Peder Lauridsens gård, og idet vistnok Aage Svendsen og Claus Nielsen skal være blevet posteret som vagter udenfor, er Jens Kofoed, Niels Gumløs og muligvis også Risom bevæbnede trængt ind i stuen til Printzensköld, hvorefter at denne er blevet tilbudt pardon, et håndgemæng er opstået, hvorunder borgmesteren og dennes broder forgæves synes at have lagt sig imellem; imidlertid er det formodentlig ved hjælp af en del af byens borgere, som imens skal have samlet sig udenfor, lykkedes at få Printzensköld ført ud på gaden, hvor kort efter et skud affyret af Rønneborgeren Villum Clausen gør ende på slots- og lensfogdens liv.³⁸⁸

Den nærmere hensigt med dette optrin er usikker. Om det fra bornholmsk side har været hensigten at dræbe Printzensköld, vides således ikke med sikkerhed.³⁸⁹ At der er blevet fremsat tilbud om overgivelse, synes imidlertid – sammenholdt med de senere begivenheder foran Hammershus – at sandsynliggøre, at det her i Rønne i første række har drejet sig blot om at bemægtige sig hans person, ud fra hvilken betragtning drabet – som den danske beretning hævder³⁹⁰ – formodentlig har været et resultat af et flugtforsøg fra

med følge samt svenske tropper.

slots- og lensfogdens side, uden at dette dog behøver udelukke muligheden af en – som den svenske version synes at antyde³⁹¹ – egenmægtig handling af drabsmanden. Set fra denne synsvinkel betød drabet på Printzensköld således på længere sigt noget afgørende, for så vidt som opstandsmændene hermed havde brudt broerne af bag sig. Et tilbagetog var nu ikke længere muligt.

Medens liget af den dræbte en tid synes at have henligget på gaden i – for at undgå plyndring heraf – bevogtet tilstand og først senere er blevet båret hen på rådhuset, blev en eftersøgning af de i byen værende svenske iværksat, hvilken først den følgende dag synes at være blevet afsluttet med tilfangetagelsen af blandt andet en sekretær.³⁹² Drabet på Printzensköld er således det eneste tilfælde af drab, som denne dag kan påvises at have fundet sted i Rønne.

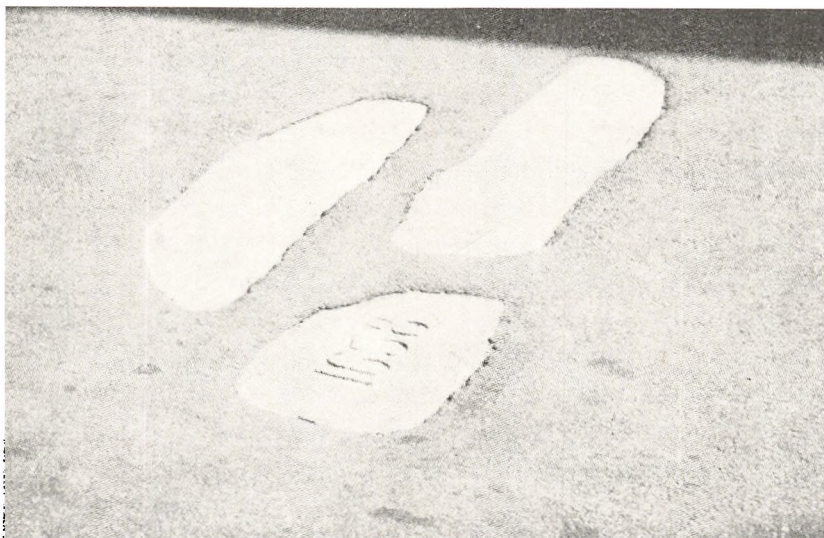
Samtidig med at to af opstandsdeltagerne, vistnok Aage Svendsen og Claus Nielsen, kort efter drabet synes at være blevet afsendt til Hasle med bud til Peder Olsen om at sætte fast en tilsyneladende svenskvenlig borger der i byen for at hindre denne i at røbe det passerede på Hammershus, hvilken dog synes at have anet uråd og være undkommet, skal Kofoed og Gumløvs hver på en af Printzenskölds

heste være redet til Nyker og her med præsten have foranstaltet dels ringning med kirkeklokkerne, dels afsendelsen til Vestermarie og Klemensker sogne af bud, at »meenige Mand og Almuen« skulle møde samme nat ved Ruts Kirke; herfra videre om natten via Hasle, hvor de synes at være blevet forstærkede til 16 mand, til Rutsker, hvor Poul Ancher efter at være blevet underrettet om det foregåede vistnok »Efftersom hand icke Kunde lade tage paa Klockerne, thi det Var alt for nær Slottet,« sendte bud til sognets bønder og almue om at give møde samme sted. Hos sandemanden Mads Høg skal derefter den svenske artilleriløjtnant Niels Rud under sit ophold her på vej fra Rønne til Hammershus være blevet pågrebet og af Gumløs og to andre ført op til Ruts Kirke til forvaring her indtil videre.³⁹³

Dette ligesom andre træk synes – det yderst spinkle materiale taget i betragtning – at antyde, at Poul Anchers kirke med sin meget høje beliggenhed inden for en mils afstand i sydlig retning fra slottet har spillet en ikke uvæsentlig rolle – vel nærmest som et taktisk hovedkvarter – under de afgørende opstandsbegivenheder.

Umiddelbart herefter skal Kofoed med de øvrige opstandsmænd være redet videre via Sandvig, hvor i nattetimerne almuen synes at være blevet opbudt, til Allinge, hvor hos byfogden en svensk kvartermester til hest, som, fordi han ikke ville have pardon, straks skal være blevet »Nermadtzed«, medens tre mænd og en dreng samt en kvinde skal være blevet skånet; derpå synes Kofoed med styrken, nu også omfattende de to fiskerlejers unge mandlige befolkning, at være rykket frem til slotsvejrmøllen, hvor en svensk soldat, som tilsyneladende ikke ville overgive sig, blev »nedmaset«; mølleren derimod, »som Var en dansk og tiente de svenske«, synes at være sluppet med livet i behold, hvorefter mandskabet vistnok er blevet anbragt i terrænet øst for slottet med udsættelse af vagter på strategisk vigtige steder.³⁹⁴ Muligvis er det på dette tidspunkt, at Kofoed til mandskabet lod bestille en tønde øl, »som bleff fordruchet, der dj Slottet beleigrede«.³⁹⁵ Men i hvert fald var Hammershus nu indesluttet. Anede svenskerne her mon uråd?

Hvad der samtidig med disse begivenheder kan være sket med de svenskere, der eventuelt kan have opholdt sig ud over landet, vides ikke med sikkerhed. Ganske vist beretter Ravn, at af de sven-

Printzensköldstenene i Rønnes Storegade. Foto ved Ignotus. De oprindelige to lange sten blev senere nedsat på det formodede sted for drabet, siden slutningen af forrige århundrede – efter en midlertidig flytning – suppleret med en mindre, firkantet stenplade med det indhugne årstal 1658; siden 1891 er stenene fredlyst mod senere flytninger fra gaden ud for Statsskolen.

ske soldater, der i anledning af den påbudne skat var blevet udsendt til hvert sogn, blev natten mellem den 8. og 9. december en fourer med 6 soldater dræbt og 3 fanget af bønderne, medens 2 undslap.³⁹⁶ Men denne meddelelse står vistnok alene³⁹⁷ og er formentlig blevet forfattet flere år senere. På den anden side er imidlertid Ravns skildring af netop opstanden ellers som helhed præget af tilsyneladende vederhæftighed, ligesom en sådan begivenhed på baggrund af befolkningens ophidsede sindsstemning næppe er utænkelig. Det kan være tildragelser som disse, som i eftertiden fik udtryk i Printzensköldvisens uhyggelige »Svineslagtning«³⁹⁸ og det den dag i dag levende folkesagn »Brændte Ole«.³⁹⁹ Men bortset fra at man har lov til at stille sig skeptisk over for den mulighed, at det på mandskab i forvejen så svækkede Hammershus kan have haft råd til udsendelse af folk til alle sogne, lader problemet sig næppe løse.

Tidligt om morgenen den 9. december skal en fra Hammershus, muligvis i rekognosceringsøjemed, udsendt trommeslager med 4

soldater være blevet fanget og givet pardon, hvorefter Gumlø, Peder Olsen og Ancher skal være ankommet med landalmuen, vel fra Nørre Herred, og Hasle-borgerskabet. Vistnok synes derefter atter fra slottet forsøgt en rekognoscering, hvor den pågældende dog efter at have bemærket bornholmernes bevæbning skal være nået hel-skindet tilbage: Tilsyneladende efter bornholmske overvejelser om fremgangsmåden med hensyn til at komme i besiddelse af Hammershus synes Peder Olsen og Ancher fra Sandvig at have opsat en skrivelse til den kommanderende løjtnant, Per Lagman, og Printzenskölds frue, fru Anna Hård. Denne skrivelse skal være blevet overleveret på slottet af en trommeslager. Først herefter synes Rønne borgerskab og Vestre Herreds bønder at have sluttet sig til det øvrige bornholmske mandskab.⁴⁰⁰

Hvad den bornholmske henvendelse til svenskerne kan have indeholdt vides ikke med sikkerhed. At man fra belejrnernes side – som den svenske version hævder⁴⁰¹ – skal have foregivet, at Printzensköld stadig var i live, om end som fange i Rønne, og at det var hans befaling, at slottet skulle overgives og først herefter, da man fra svensk side skal have vist sig utilbøjelig til en sådan overgivelse, er fremkommet med trusler, dels om at slots- og lensfogdens hoved ville blive tilsendt fru Anna, dels om at ingen af de på slottet tilstedeværende ville blive skånet, kan ikke verificeres; med nogenlunde sandsynlighed kan blot siges – hvilket træk synes at fremgå af såvel den svenske som den bornholmske beretning⁴⁰² – at parterne i mere end en omgang har korresponderet med hinanden.

Tilsyneladende har disse indledende skridt været baggrunden for en nærmere forhandling i et hus uden for Hammershus, hvorunder skal have deltaget Claus Kam, Herman Clausen og Hans Lauridsen fra Rønne og Kofoed fra Hasle for bornholmerne og løjtnanten selv fjerde fra svensk side, og hvorunder man skal have opnået enighed om vilkårene for slottets overgivelse.⁴⁰³ Men i hvert fald blev endnu den samme dag, formodentlig hen under aften, Hammershus overgivet af Per Lagman til bornholmerne, der derefter tog slottet i besiddelse og her forvarede under stærk vagt vistnok såvel den tidligere slotsgarnison som øvrige herværende svenskere.⁴⁰⁴ En nødvendig sikkerhedsforanstaltning: Om natten efterfulgtes overgivel-

Ruts kirke set fra syd. Foto ved Gert Rasmussen, Hasle. Et par miles vej nord for Rønne og en god fjerdingvej nordøst for Hasle er denne kirke – som er viet til ærkeenglen Sct. Michael – højt beliggende på Kirkebakken, hvorfra man kan overse hele Nordbornholm og skimte en del af Skånes sydøstkyst; skib og korrunding – som kun delvis spores på dette vinterbillede – var de selvsamme, som stod 1658, da kirken synes at udgøre et vigtigt led under den bornholmske opstand.

sen ganske vist af plyndring af slottet, men denne synes i første række at have været vendt mod »fetalie och Aldt Andet aff de Svendshis godtz,⁴⁰⁵ ligesom herunder to officerer af Rønnes bykompagni – hvilket altså giver indtryk af at optræde som organiseret enhed – forordnedes som vagter uden for fru Annas dør, for at hun og hendes børn »i dennd Tumult iche skulle bliffue ihielslagenn«.⁴⁰⁶ Tab af menneskeliv synes i det hele taget ikke at have fundet sted under disse begivenheder.

Med overgivelsen af Hammershus var den bornholmske opstand – udført i første række af borgerskab og bønder fra Nørre og Vestre Herreder under ledelse af en række tilsyneladende beslutsomme foregangsmænd i løbet af mindre end to døgn med tab af et efter alt at dømme meget ringe antal menneskeliv, således vistnok kun nogle få svenskere – ført frem til en lykkelig afslutning, hvad eliminatio-
nen af det svenske styre på øen angår. Men hermed var på længere

sigt dog kun et første skridt blevet taget. Den bornholmske stilling var i høj grad usikker, omgivet som øen var på næsten alle sider af en svensk magtposition. En sikring af det gennem opstanden opnåede øjeblikkelige resultat afhang ikke alene af forholdene på øen selv, men også, og navnlig, af forhold uden for Bornholm: Således om virksom hjælp i tide kunne opnås fra Danmark, hvilket i realiteten ville sige det belejrede København, og i lige så høj grad hvor hurtigt og hvorledes Sverige med dets traktatmæssige krav på øen ville reagere i den foreliggende nye situation.

I stormens rasen var således blot indtrådt en lille lettelse: vindstille var det endnu langt fra!

d. De bornholmske forhold efter den 10. december

Ud fra den i det foregående anførte betragtning vil det på dette sted være nødvendigt kort at undersøge og vurdere de faktorer, som således i den følgende tid måtte være yderst vigtige for den bornholmske opstands varige resultat: forholdene på og navnlig uden for selve øen.

Organisationen af forholdene på Bornholm

Allerede dagen efter overgivelsen af Hammershus, den 10. december, blev der, formodentlig ved slottet og muligvis under ledelse af Peder Olsen, afholdt et møde med deltagelse af gejstlige og verdslige stænder, »som den tid der tilstede Var«, hvorunder Claus Kam blev overdraget den civile styrelse af landet og Jens Kofoed forvaltningen af de militære forhold.⁴⁰⁷ På dette noget usædvanlige stændermøde – som antagelig har bestået blot af de ved lejligheden forhåndenværende repræsentanter for i hvert fald borgere og bønder i Nørre og Vestre Herreder, og som muligvis er blevet iværksat for at skabe et retsligt grundlag herfor – synes man fra opstandsdeltagernes side at have forsøgt at tilrettelægge et styre af øen indtil videre.

Hvad der i den nærmeste tid er foregået på øen vides ikke i enkeltheder. Ganske vist skal der den følgende søndag, den 12. december, fra prædikestolen være blevet bedt for den danske

konge.⁴⁰⁸ Men man har lov til at antage, at også andre, i den herskende situation vigtigere opgaver har trængt sig på. Således synes Hammershus, hvor de tidligere svenske militære hjælpemidler har kunnet overtages, at være blevet sat i forsvarsberedskab,⁴⁰⁹ ligesom langs kysterne tilsyneladende er blevet etableret en vagttjeneste.⁴¹⁰ I det hele taget er formodentlig blevet gennemført foranstaltninger med sigte på ikke alene et forsvar af øen mod en eventuel opdukende fjende, men også at hindre uvedkommende, særlig svenskere, i at forlade landet og give underretning om det passerede.

Sendefærden til København

Muligvis allerede under »stændermødet« den 10. december var Peder Olsen blevet bemyndiget til sammen med andre fremtrædende opstandsdeltagere at rejse over til København.⁴¹¹ Med sikkerhed vides dog blot, at en række af disse under Hasle-borgmesterens ledelse den 20. december i Rønne-skipperen Herman Clausen Bohns skude begav sig ud på rejsen mod den danske hovedstad,⁴¹² hvortil de allerede nåede den følgende dag, den 21. december.⁴¹³ Hvilket røre har deres ankomst ikke vakt her.

Efter delgationens ankomst hertil anmodede Peder Olsen og Mads Pedersen Kofoed som Bornholms fuldmægtige den 23. december Frederik III om efter indbyggernes ønske at forordne oberst Michael Eckstein, der som tidligere nævnt havde haft en vis tilknytning til øen, som kommandant over landet med 200 gode »danske« soldater, 30 gode ryttere og 4 feltstykker med 2 gode konstabler.⁴¹⁴ Allerede den følgende dag faldt udnævnelsen af Eckstein,⁴¹⁵ der endnu samme dag i en betænkning stillede forslag til løsning af en række spørgsmål vedrørende hans fremtidige hverv, således om hertil først og fremmest at få bistand af en kommissær, dertil udnævnelse af de i den svenske tid afsatte embedsmænd: landsdommer og ridefoged samt tilvejebringelsen af de af den bornholmske anmodning nævnte militære tropper og hjælpemidler med mere.⁴¹⁶ hvilket dokument efter alt at dømme dannede grundlaget for de i den følgende tid iværksatte foranstaltninger med hensyn til etableringen af et nyt dansk styre på øen.

Ganske vist synes den ønskede kommissær ikke at være blevet bevilget, men i hvert fald blev den 28. december Rønne-borgeren Peder Jensen, der tidligere havde haft hvervet som ridefoged på øen,⁴¹⁷ udnævnt til stillingen som sådan samt skriver.⁴¹⁸ og Peder Olsen, som allerede dagen i forvejen havde ansøgt herom,⁴¹⁹ til at være landsdommer,⁴²⁰ hvortil endelig kom udnævnelsen den følgende dag af endnu en opstandsdeltager, Rønne-borgeren Hans Christensen til at være tolder og tingskriver i Vestre og Nørre Herreder,⁴²¹ med hensyn til det sidste hverv Peder Olsens tidligere bestilling. Disse udnævnelser turde antagelig delvis betragtes som belønning for den under opstanden udviste tjeneste – i lighed med de af samme dato på dette grundlag udfærdigede kongelige breve til Villum Clausen⁴²² og Hans Lauridsen⁴²³ – hvad muligvis også gælder den til Jens Kofoed udstedte skrivelse.⁴²⁴

Den 29. december overdrog endelig de 11 bornholmske udsendinge, der vistnok alle stammede fra Bornholms Nørre og Vestre Herreder, i et såkaldt gavebrev på egne og øens samtlige indbyggers vegne Bornholm med dets renter og indkomster til Frederik III og dennes arvinger, fødte og ufødte, til arv og ejendom, idet de dog samtidig lovede efter hjemkomsten at fremskaffe indbyggernes bekræftelse herpå.⁴²⁵ Overdragelsens karakter og indhold: at landet som en gave overdroges kongen personlig som arvelig besiddelse, skyldes vel i første række konge og hof. Dels falder denne handling på et relativt sent stadium af delegationens ophold i København, hvilket synes at kunne tyde på, at denne sag først er blevet drøftet efter ankomsten hertil, dels antyder kildematerialet intetsteds, at disse eller andre bornholmere med tilknytning til opstandsbevægelsen har været fortrolige med disse statsretslige tanker.

Samtidig stillede kongen på baggrund af almuens troskab i udsigt at ville erindre dem, som havde ladet sig bruge til dette værk, med privilegier og benådninger,⁴²⁶ et løfte, som med sin uklare formulering – om det var møntet på opstandsdeltagerne alene eller almuen i sin helhed er ikke klart – af ham ikke senere blev fæstnet i mere lovmæssig form.⁴²⁷ Men under alle omstændigheder var Bornholm blevet modtaget af den danske konge, og forholdsregler til en overtagelse af øen iværksat.

Først i begyndelsen af det nye år forekommer disse forberedelser at være blevet afsluttet. Den 5. januar synes Eckstein med sine tropper af fodfolk og rytteri at være afsejlet mod Bornholm, den følgende dag efterfulgt af en konvoj af nederlandske orlogsskibe med nogle kapere.⁴²⁸

Den svenske baggrund

Det er tidligere blevet nævnt, at kongelige ordrer om en undsætning af Bornholm med svenske tropper fra Pommern var blevet udfærdiget i hvert fald i begyndelsen af november. Disse forholdsregler synes i den følgende tid at være blevet iværksat i den nævnte svenske besiddelse. Således berettede generalløjtnant Müller den 23. november fra Greifswald, at fodfolk bestemt til dette øjemed i nogen tid havde ligget parat, men hidtil havde måttet holdes tilbage på grund af modvind, mangel på skibsrum og senere indtrådte frost.⁴²⁹ De anførte forhold kan være forklaringen på, at spørgsmålet om en undsætning herfra foreløbig forekommer at være stillet i bero.

I det kongelige hovedkvarter på Sjælland synes der længe at have været stille om denne sag. Udstedelsen af ordrer til Taubenfelt om en overførsel til Bornholm fra skånske havne, således den 25. december af 100 smålandske ryttere,⁴³⁰ og den 30. december af blot 80 af samme,⁴³¹ giver dog indtryk af, ikke alene at der her fortsat er blevet arbejdet med undsætningsspørgsmålet vedrørende Bornholm, men også at man endnu på dette tidspunkt ingen anelse havde om det på øen i mellemtiden gennemførte oprør.

I en senere skrivelse af den 30. december til Taubenfeldt meddeler derimod Karl Gustav, at det er blevet ham berettet, at Bornholm helt og holdent »wore af dedt mutinerandet partie dersammastädes occuperat och deer våra totaliter ruinerade«, og at det udsprede, at øen »är öffwer«.⁴³² Den 2. januar beretter han ligeledes til sekretæren om disse »sålsamme tijdender«, hvorefter øens indbyggere har gjort oprør, ihjelslået kommandanten, dræbt svenskerne og derpå sendt folk til København for at underrette den danske konge herom, ligesom fanger fra den danske hovedstad for vist ved at berette om tilførsel hertil af levnedsmidler med mere fra øen.⁴³³ Endnu den

samme dag udfærdigedes ordre til generalløjtnant Wirtz i Pommern om at holde det til Bornholm bestemte fodfolk tilbage.⁴³⁴

Imidlertid beordrede Karl Gustav den 5. januar, eftersom han »nu uppå tijman« har fået efterretning om, at Bornholms slot endnu holder stand mod oprørerne, generalmajor Mardefelt til straks at sende fartøjer til undsætning for de således trængte svenskere.⁴³⁵ Udfra samme formodning befalede endnu samme dag Stenbock at meddele kongen kundskab fra nogle på Amager erhvervede fanger om visse fra København til Bornholm afsendte skibe,⁴³⁶ ligesom brev udfærdigedes til Printzensköld med opfordring til at holde ud samt meddelelse om, at den på bøjerten Jægeren værende løjtnant havde befaling til at gå videre over til Pommern med ordre til Wirtz om at sende ham undsætning.⁴³⁷ Endelig udstedtes endnu samme dag ordre til Wirtz og Müller om, hvis de hørte fra Printzensköld, at undsætte denne.⁴³⁸

Imidlertid meddelte Stenbock allerede den 7. januar foran København, at ikke alene Bornholm, men også Hammershus, ifølge ham overbragte forskellige meddelelser, »vom Feinde solle gewiss occupieret worden sein«, og at allerede tidligere ryttere var blevet overført til øen fra den danske hovedstad.⁴³⁹ Fra nu af ses – med en enkelt undtagelse⁴⁴⁰ – spørgsmålet om en undsætning af Bornholm ikke mere at være blevet berørt fra kongens side.

Det synes således at have været forholdsvis sent, på et tidspunkt der falder sammen med den bornholmske delegations ophold i København, at man vistnok herfra i det svenske hovedkvarter uden for byen har modtaget de første og til en vis grad divergerende meddelelser om opstanden på Bornholm. Disse rygter forekommer at have været afgørende for Karl Gustavs holdning, som, muligvis i forbindelse med modtagelsen af mere overbevisende efterretninger herom, synes at være resulteret i en opgivelse af de tidligere nærede planer med hensyn til øen.

Forekommer man altså at have vidst kun meget lidt i det svenske hovedkvarter, stod det tilsyneladende ikke væsentlig anderledes til i generalguvernementet. Således betegnede Taubenfelt den 31. december det som »itt löst thal«, at Bornholm enten skulle have gjort oprør eller være blevet indtaget af hollænderne, hvilket var uden

grund og så meget mere utroligt, eftersom man hverken i Ystad eller Simrishamn skal have haft nogen vished herom, og han henviste som støtte for dette synspunkt til, at der kun få dage tidligere fra Ystad var blevet afsendt nogle smålandske ryttere til Bornholm⁴⁴¹ – et forhold, som nedenfor vil blive taget op. Heller ikke den 3. januar havde han fået vished om tilstanden på øen.⁴⁴² Den 17. januar anmodede han kommandanten i Landskrona, Rosenschantz, om at få tilsendt en vis Måns Elg, som nylig skal være kommet fra Bornholm, til kongen for at afgive beretning om øens nærværende tilstand.⁴⁴³ Den 5. februar skal sekretæren fra Landskrona have oversendt til Karl Gustav nogle originale, om end noget gamle, breve, heraf et – der desværre ikke synes bevaret – om at Printzensköld skal være blevet nedskudt i Rønne.⁴⁴⁴ Først den 17. februar, da han fra general Banér havde fået tilsendt den fra Bornholm undvegne Ystad-styrmand samt den denne ledsagende smålandske rytter og soldat af slotsgarnisonen, hvilke han straks lod oversende til kongen,⁴⁴⁵ ses Taubenfelt og efter alt at dømme svenkerne i det hele taget at have fået nogenlunde sikker underretning om opstanden på Bornholm.

Hele denne baggrund kan næppe have andet end begunstiget det endelige resultat af den bornholmske rejsning.

Den svenske undsætnings ankomst til Bornholm

Som ovenfor nævnt var imidlertid sidst i december en svensk undsætning blevet afsendt mod Bornholm. Således blev den 27. december, tredie juledag, vistnok 57 af oberst Hans Georg Mörners smålandske ryttere med 43 heste under kommando af ritmester Gustav Hård udskibet fra Ystad i galioten »Spes«; tilsyneladende på grund af skipperen Danielssons ukendskab til farvandet omkring Bornholm medfulgte her den i Ystad hjemmehørende styrmand Fribunde, hvortil endelig kom den svenske garnisonskaptajn på Hammershus, Niels Holm,⁴⁴⁶ der som tidligere nævnt i november havde ledsaget de udskrevne bornholmske båds mænd til Skåne.

Efter antagelig blot få timers sejlads over Hammervandet kom »Spes« endnu samme dag ind under den bornholmske kyst, hvor

fartøjet neden for Hammershus affyrede svensk løsen, hvilke to kanonskud straks blev besvaret fra slottet; herefter løb galioten over på den modsatte side af Hammeren og kastede her anker udfor Sandvig.⁴⁴⁷ Efter at Jens Kofoed samtidig skal have begivet sig til hest fra Hammershus ned til det nævnte fiskerleje,⁴⁴⁸ blev nu herfra en båd, bemanded med Claus Færgemand fra Allinge og vistnok Hans Væver fra Sandvig, sendt ud til »Spes«, hvor de i Printzenskölds navn befalede, at de ombordværende svenske officerer straks skulle komme i land medbringende eventuelle breve til slots- og lensfogden. Derefter sejlede Holm og Hård hen under aften med båden ind til land, hvor de umiddelbart efter modtoges i bornholmsk fangenskab.⁴⁴⁹

Medens Kofoed om natten skal have bragt de to svenske fanger til Ruts Kirke og her overleveret dem til Jens Lauridsen Risom, hvorefter denne førte dem med sig til videre fangenskab i Hasle,⁴⁵⁰ synes »Spes« på grund af tiltagende blæst at have måttet søge rum sø for natten og først, da vinden i morgentimerne flovede af, kunnet søge tilbage til den foregående dags ankerplads.⁴⁵¹ Ville svenskerne mon bide på den bornholmske madding?

Tidligt om morgenen den 28. december sejlede igen de samme to »Letferdige schielmer« ud til galioten og befalede i hvert fald skipperen og styrmanden at komme i land, hvorefter disse som kaptajnen og ritmesteren dagen i forvejen blev taget til fange efter landstigningen.⁴⁵² Dernæst blev 4 ligeledes mindre både – som endnu om natten skal være blevet tilvejebragt af Kofoed i Sandvig⁴⁵³ – sendt ud til »Spes« med foregivet ordre fra Printzensköld og Hård, at rytteriet skulle komme i land, hvorefter bådene fyldt med svenske ryttere førte disse ind til det bornholmske fangenskab.⁴⁵⁴ Tilsyneladende er spillet blevet fortsat på denne måde, vistnok kun afbrudt en kort overgang ved den svenske løjtnants – vel i denne situation naturligt vakte – mistanke, en hindring, som dog synes at være blevet overvundet derved, at bornholmerne har fået kendskab til et mellem denne officer og korporalerne hemmeligt aftalt tegn. På et tidspunkt, da kun 4 af rytterne til hestenes pasning forekommer at have været tilbage på det svenske fartøj, skal dette være blevet erobret med magt af bornholmerne.⁴⁵⁵

Endnu samme dag synes det at være blevet overdraget Claus Færgemand med flere andre at føre galioten fra Sandvig til Rønne, hvor hestene senere blev ført i land, medens »Spes« foreløbig blev liggende på reden.⁴⁵⁶

Først den følgende dag, den 29. december, skal de fangne svenske ryttere vistnok under stærk bevogtning under ledelse af Claus Kam være blevet transporteret ligeledes fra Sandvig til Rønne, hvor de blev anbragt i rådhuskælderen.⁴⁵⁷ Fisken hang nu fast i krogen! -

Med erobringen af »Spes« var det således lykkedes bornholmerne uden påviselige tab af menneskeliv at uskadeliggøre den svenske undsætning, der ved sin ankomst på dette tidspunkt måtte udgøre en væsentlig trussel mod det bornholmske herredømme på øen. Ved i øjeblikket at hindre svenskerne for det første i at sætte foden på bornholmsk jord som helt eller blot delvis intakt militær enhed, og for det andet i at vende tilbage til Sverige og her berette om de faktiske tilstande på øen, i begge tilfælde med uoverskuelige konsekvenser til følge, havde bornholmerne på længere sigt opnået at vinde en yderligere frist indtil ankomsten af den forventede hjælp fra Danmark. Set fra bornholmsk side var denne begivenhed en beundringsværdig bedrift, der vidner om ikke alene snarrådighed, men også taktisk overblik hos de pågældende opstandsledere. Her var virkelig blevet udvist snilde og koldblodighed.

Om der herefter senere er blevet sendt svensk undsætning til Bornholm vides ikke med sikkerhed. Ganske vist beretter Ravn, at svenskerne siden fra Skåne ofte oversendte både med folk og breve til slots- og lensfogden, således den 9. og 21. januar, ved hvilke lejligheder nogle personer skal være blevet fanget, andre omkommet.⁴⁵⁸ Men hans fremstilling står også med hensyn til dette udsagn alene og er efter alt at dømme først skrevet nogle år senere. At svenske fartøjer medførende breve til Printzensköld kan have været her er vel næppe utænkeligt,⁴⁵⁹ men at eventuelle sådanne skal have medbragt undsætning og tilmed fra Skåne – den svenske undsætningspolitik synes i første række som tidligere nævnt at have været baseret på de i Pommern stående styrker – forekommer derimod ikke sandsynligt.

Endelig ankom vistnok omkring den 7. januar den forenede dansk-nederlandske flåde, der som ovenfor anført et par dage i forvejen var afsejlet fra København, til Nexø medførende den nyudnævnte landsdommer, Peder Olsen, med øvrige bornholmske udsendinge og øens nye kommandant, Michael Eckstein, samt dennes medbragte styrke af fodfolk og rytteri.⁴⁶⁰ At landstigningen således fandt sted på østlandet kan – foruden at være bestemt af de for sejladsen afgørende vindforhold og tilstedeværelsen af den ved den nævnte by fortrinlige red⁴⁶¹ – muligvis også skyldes et fra dansk side bevidst ønske om understregning af det nye danske herredømme på en kant af øen, der ikke ses at have deltaget i opstanden mod det svenske styre.⁴⁶²

Medens herefter den militære forvaltning af øen med Hammershus overgik fra Jens Kofoed til Eckstein,⁴⁶³ synes et møde den 19. januar at være blevet afholdt med deltagelse af de bornholmske stænder. I hvert fald blev denne dag en række stort set enslydende dokumenter udstedt af repræsentanter for disse, således adelen med frimænd, gejstligheden, Hammershus Birk med fiskerlejerne Allinge og Sandvig, købstæderne Rønne, Nexø, Svaneke, Hasle og Aakirkeby, og almuen i de fire herreder, hvilke hermed stadfæstede indholdet af »gavebrevet«.⁴⁶⁴ For første gang ses således her et repræsentativt udvalg af adels- og frimænd – heraf nogle, som Christian Maccabæus den ældre, Sivert Gagge og Anders Hansen, der 1645 som militsofficerer afgørende havde deltaget i øens overgivelse til den svenske admiral Wrangel⁴⁶⁵ – ligesom i det hele taget repræsentanter for også landets Østre og Søndre Herreder – at Nexø ved den nævnte lejlighed i 1645 var blevet plyndret af svenskerne,⁴⁶⁶ kan muligvis tretten år senere have været medvirkende til holdningen her – at udtale deres billigelse af opstanden i december. Løftet til den danske konge var dermed blevet indfriet.

Vel først med de nævnte foranstaltninger som de første skridt til den danske overtagelse af landet kan den bornholmske opstand betragtes som værende endelig afsluttet, hvad begivenhederne på selve øen angår.

Efter uvejret var det atter blevet stille: Bornholmerne vågnede igen op til en ny hverdag med dens slid og stræb, med dens hvile og belønning. Efter vinterstormens rasen gik det nok engang fremad mod et lysere forår!

Behandlingen af svenskerne

Til billedet af opstanden hører vel egentlig også den behandling, som bornholmerne herefter tildelte nederlagets mænd, svenskerne.

Således synes Printzenskölds lig, nedlagt i en dobbelt kiste, først en tid at have været indsat i et hus ved kirken i Rønne.⁴⁶⁷ Ifølge kongelig ordre af den 28. december til Eckstein⁴⁶⁸ blev det vel senere hensat i selve kirken. Men i hvert fald den begravelse, som borgmester Peder Lauridsen havde bekostet: den dobbelte kiste, der, med sand mellem det indre og ydre lag, var forsynet udvendig med otte håndgreb med »pachler« og indvendig stafferet med lærred, hvidt bændel og fortinnede nelliker, desuden et par fine hvide handsker, hvortil endelig kom en tønne øl til gravøl,⁴⁶⁹ synes efter de jævne bornholmske forhold at være en ganske standsmæssig begravelse. Først efter fredsslutningen 1660 skal liget være blevet overført til Sverige.⁴⁷⁰

Fru Anna Hård med børn og tjenerskab sad vistnok som fanger på Hammershus, indtil Jens Kofoed i januar af Eckstein skal være blevet beordret at ledsage hende herfra til Rønne,⁴⁷¹ hvor efter alt at dømme resten af det bornholmske fangenskab for hendes vedkommende tilbragtes hos rådmand Jens Anscharissen.⁴⁷² De beløb i penge og varer, som her dels i form af forstrækninger fra rådmanden, dels i øvrigt blev stillet til hendes rådighed, ved afrejsen til København således smør, ferskt kød, 1 lam, 3 par høns og endelig brød,⁴⁷³ tyder ikke på noget kummerligt fangenskab, som det blev påstået fra svensk side.⁴⁷⁴ Det nøjagtige tidspunkt for hendes afrejse fra Bornholm kendes ikke med sikkerhed. Skønt kongelig ordre af den 27. april til Eckstein tilstod løsgivelse af hende med hoshavende fruentimmer og tjenere med tilladelse til ubehindret at rejse, hvorhen hun lyster,⁴⁷⁵ synes hun dog at have opholdt sig på øen til muligvis hen på efteråret.⁴⁷⁶

Af de øvrige svenske fanger blev garnisonens menige mandskab anbragt rundt omkring til arbejde hos bønderne,⁴⁷⁷ et forhold, der tilsyneladende også gjaldt for enkelte af rytterne.⁴⁷⁸ Størstedelen af rytteriet med i hvert fald ritmesteren og løjtnanten og muligvis en toldinspektør samt nogle få soldater blev imidlertid i slutningen af januar oversendt til København med de hertil tilbagevendende nederlandske skibe,⁴⁷⁹ ved hvilken lejlighed de bortdragende fanger blev medgivet både brød og øl til underhold.⁴⁸⁰ At bonden Mads Jørgensen på Nygård i Østerlars sogn ganske vist, om hans ved rettergangen over ham 1674–75 i anledning af et mord på en kvinde aflagte tilståelse er rigtig, tre ugers tid efter at landet »offuer gich« var med til at slå en svensk soldat ihjel,⁴⁸¹ synes at være en undtagelse. At Ystad-styrmanden Fribunde sammen med en soldat og en rytter efter at være rømt fra øen under »stor perichel och Lifs fare« fastelavnssøndag nåede tilbage til Sverige,⁴⁸² ligesom at i hvert fald 3 svenskere frem til 1660 maj gik på havearbejde ved Hammershus,⁴⁸³ tyder derimod ikke på noget særligt hårdt fangenskab.⁴⁸⁴

Officerer og øvrige svenskere fordeltes vistnok fortrinsvis til indkvartering hos mere velstående købstadsfolk, således hos Claus Kam fra den 8. december i femten dage 5 officerer og 1 knægt,⁴⁸⁵ hos borgmester Christen Gregersen i Aakirkeby i tolv uger kaptajn Holm, sekretær Karl Berg og fænrik Gustaf Sabbel.⁴⁸⁶ Hos Christian Plougman i Rønne nød de her efter den 15. december indkvarterede 9 fangne officerer foruden et dagligt måltid mængder af øl, pipe-robak, brændevin og kringler med mere.⁴⁸⁷ Ikke mindst her synes fangerne at have tilbragt hyggelige stunder.

Hovedindtrykket synes således at være af en forholdsvis mild behandling i det bornholmske fangenskab.

III. SAMMENFATNING

Med hensyn til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658 synes selve landsdelens overgang fra Danmark til Sverige i det store og hele at være forløbet fredeligt og uden mærkbare gnidninger. Over for nationalitetsskiftet forekommer bornholmernes holdning i begyndelsen stort set at have været præget af en indifferent indstilling, hvilket også i den nærmest følgende tid synes at have været det fremherskende træk i denne henseende.

Hvad det nye styre angår, synes man fra svensk side i hvert fald med hensyn til de militære samt skatte- og afgiftsmæssige forhold gennemgående at have tilstræbt en videreførelse af de tidligere tilstande på øen, idet de formulerede krav om og det endelige udbytte af udskrivninger på de fleste områder ikke kan påvises at overstige de tilsvarende danske før 1658, men snarere synes at falde noget under disse. Afvigelserne fra denne holdning ved forsøg på overførsel til bornholmske forhold af en svensk ordning kan enten som ved udskrivningen af båds mænd kun delvis, eller som ved toldforholdene overhovedet ikke ses at være blevet ført ud i livet. Hertil kommer den beklagelige kendsgerning, at områder, hvor en sådan tillem্পning til svenske forhold allerede fra starten var blevet bebudet at skulle gennemføres, om end med forbehold, således rets- og kirkeforhold, i kildematerialet i den grad er sparsomt og fragmentarisk belyst, at en virkelig bedømmelse af den svenske politik i disse henseender næppe lader sig gennemføre.

På den anden side har de befolkningen under det svenske styre pålagte byrder i form af udskrivninger af mandskab til soldattertjeneste samt skatter og afgifter, på baggrund også af den kun få år tidligere herskende pest med dens reducering af befolkningstallet ligesom det kort tid efter den svenske ankomst pålagte udførselsforbud med påfølgende pengeknaphed, efter alt at dømme været særdeles følelige. De i denne forbindelse udtalte, om end som det synes kortvarige og begrænsede, besværinger fra bornholmernes side giver ikke indtryk af at være ubegrundede og overdrevne, skønt disse på et enkelt punkt, i deres nærmest ultimative krav på betaling

for munderingskontributionen, synes at indtage et noget skarpt standpunkt.

Samtidig forekommer grundlaget for det svenske herredømme allerede fra et tidligt tidspunkt i vigtige henseender at have været præget af svagheder, således med hensyn til Printzenskölds stilling, garnisonens størrelse og sammensætning, dens fysiske kondition i forbindelse med dårlige indkvarteringsforhold på Hammershus samt begrænsninger angående mulighederne for anvendelsen af den medbragte militære udrustning. Trods anstrengelser for udbedring af denne position synes denne i løbet af sommeren og efteråret tværtimod at være blevet i væsentlig grad forringet. Hertil kom yderligere på denne tid i modsætning til tidligere en ophidset stemning hos befolkningen, som, skønt næppe uden påvirkning fra København, antagelig har haft rod i dybere utilfredshed med forholdene på selve øen, muligvis foranlediget af vanskeligheder med hensyn til betalingen af den kun kort tid forinden pålagte ekstraordinære skat, og som ikke alene ved at give udtryk for modvilje mod betaling af skatter, men også ved at åbenbare dels en truende holdning over for i hvert fald Printzensköld, dels en følelse af danskhed vendte sig direkte mod det svenske styre.

På baggrund af denne udvikling synes opstanden i begyndelsen af december, antagelig – som også »gavebrevet«⁴⁸⁸ i slutningen af denne måned ligesom nogle år senere Ravn⁴⁸⁹ angiver som den virkelige grund til rejsningen – forårsaget først og fremmest af den svenske skattepolitik, at betegne kulminationen på den nærmest foregående tids gærende uro. Denne opstand kan ikke betegnes som spontan for så vidt som opfordringer til at foranstalte en sådan var blevet tilstillet bornholmerne fra København. En sammensværgelse synes nogen tid før oprørets udbrud at være blevet dannet efter alt at dømme i første række med hjemsted i Hasle, men også med betydelig tilslutning i Rønne, hvilken kreds fortrinsvis af borgere allerede på et tidligt tidspunkt af rejsningen modtog aktiv støtte også fra landalmuen i de omkringliggende sogne. Tilslutning fra den øvrige bornholmske befolkning kan derimod først påvises, da opstandsdeltagerne fra København har modtaget en for det ved rejsningen opnåede øjeblikkelige resultat så væsentlig støtte. En vigtig

betingelse synes imidlertid samtidig at have ligget i den svenske holdning, idet Karl Gustav tilsyneladende overbevist om den stedfundne opstand i januar har afskrevet i hvert fald indtil videre sine tidligere nærede planer om afsendelse af tropper til Bornholm.

IV. VURDERING

Den bornholmske opstands betydning

Ved en vurdering af begivenhederne på Bornholm 1658 synes de på øen udspillede tildragelser ikke at have været uden en vis betydning også i andre henseender end de ovenfor i første række betragtede.

På kortere sigt spillede de på Bornholm stedfundne begivenheder efter alt at dømme først og fremmest en rolle i det fortsatte krigeriske opgør mellem Danmark og Sverige. Således har den bornholmske opstand antagelig haft en vis betydning for forholdene i det af svenskerne blokerede København. Det tør antages for givet, at alene ankomsten hertil af den bornholmske delegation med meddelelse om opstandens heldige forløb må have haft en opmuntrende virkning på de her indesluttede. Allerede i tiden omkring udsendingenes ophold i den danske hovedstad ses således her flyveskrifter⁴⁰⁰ med en noget fordrejet og overdreven fremstilling af begivenhederne på øen at have set dagens lys, muligvis på foranledning af regeringen. Overførslen sidst i januar til København af nogle af de på Bornholm tilfangetagne svenskere⁴⁰¹ har formodentlig haft en lignende psykologisk virkning. En anden næppe uvæsentlig følge af opstanden, nemlig den materielt forsyningsmæssige, ses ligeledes at være blevet berørt under delegationens tilstedeværelse i København, idet kongelige ordrer allerede da udstedtes om indlevering til hovedstaden af smør og andre varer fra Bornholm.⁴⁰² I den følgende tid har en sådan bornholmsk tilførsel af fødevarer fundet sted.⁴⁰³ Denne rolle som forrådskammer for København har formodentlig navnlig været af betydning senere på efteråret ved den svenske erobring af Langeland, Lolland og Falster samt Møen.

En udløber – set fra en dansk synsvinkel – af mere negativ karakter af den bornholmske opstand forplantede sig i første halvdel af februar til Skåne, idet den fra Bornholm sammen med Ystadstyrmanden og garnisonsknægten undvegne smålandske rytter her over for Taubenfelt berettede om, hvorledes han under sit fangenskab på øen havde hørt hollandske og danske officerers samtale om

den danske konges hensigter med Malmö.⁴⁹⁴ Efter alt at dømme var det denne beretning, der for alvor foranledigede sekretæren til udsendelsen af sine spioner. I hvert fald blev Malmösammensværgelsen kun et par måneder efter oprullet og senere knust. Det skånske oprørsforsøg blev kvalt før fødslen.

Også på længere sigt fik disse bornholmske begivenheder betydning. Trods svenske landgangsforsøg på øen, vistnok med en generobring for øje, i sommeren 1659⁴⁹⁵ og senere under Den skånske Krig 1677,⁴⁹⁶ og trods det forhold, at øen endnu under fredsforhandlingerne 1813 kort blev berørt som eventuel afståelse til Sverige,⁴⁹⁷ forblev Bornholm nationalt dansk i modsætning til de øvrige skånske landskaber. På den anden side har efter alt at dømme den kendsgerning, at Frederik III ifølge Stockholmstraktaten 1660 måtte købe Bornholm tilbage for vederlag i form af adelsgods i Skåne, direkte medvirket til denne landsdels fortsatte forsvenskning.⁴⁹⁸

At de bornholmske udsendinge overdrog deres land til arv og ejendom til Frederik III og dennes efterkommere medførte formodentlig statsretligt, at denne konge efter tidligere at være blevet suveræn i den kongelige del af Slesvig også hermed kom endnu et skridt videre på den udvikling, der blot et par år senere resulterede i det enevældige kongedømme.⁴⁹⁹ Denne noget særegne stilling inden for kongeriget som kongeslægtens arveland, unddraget rigsrådets myndighed, har antagelig været medvirkende til det forhold, at Bornholm under fredsslutningen 1660 omtaltes i en særlig akt.⁵⁰⁰ De bornholmerne ved overdragelsen af øen samtidig bebudede privilegier, i henhold til hvilke disse senere tilstodes en vis fritagelse for visse skatter ligesom en fritagelse for udskrivning til militærtjeneste uden for øen, havde, om end i uklar form, gyldighed indtil sidste halvdel af forrige århundrede.⁵⁰¹

Endelig betød Bornholms bevarelse for Danmark militært, at denne stat vedvarende besad et flådestøttepunkt i Østersøen på den for den fortsatte danske udenrigspolitik strategisk vigtige beliggenhed mellem de svenske besiddelser, Skåne med Blekinge mod nord og Pommern mod syd. Dette var baggrunden for byggeriet efter 1684 af fæstningen Christiansø på Erteholmene, hvilken indtil

midten af forrige århundrede opretholdtes som sømilitært støttepunkt.⁵⁰²

Begivenhederne på Bornholm 1658 synes således at have haft betydning såvel på kortere som på længere sigt for forholdene på og uden for øen.

DE VIGTIGSTE FORKORTELSER

SRA.	=	Svenska Riksarkivet (i Stockholm)
SKA.	=	Svenska Kammararkivet (i Stockholm)
SLA.	=	Skånska Landsarkivet (i Lund)
RA.	=	Rigsarkivet (i København)
KB.	=	Det kongelige Bibliotek (i København)
LA.	=	Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm (i København)
BM.	=	Bornholms Museum (i Rønne)
RR.	=	Riksregistratur (i SRA.)
STKM.	=	Skrivelser till Kungl. Maj:t. (i SRA.)
POM.	=	Pommeranica (i SRA.)
KH.	=	Krigshistoriska Handlingar (i SRA.)
SS.	=	Sandbergiska Samlingen (i SKA.)
SFGG.	=	Skrivelser från Generalguvernörer, Guvernörer, Landshövdingar och Kommendanter (i SLA.)
SFT.	=	Skrivelser från Tjänstemän i Generalguvernementsämbetet (i SLA.)
KA.	=	Kongehusets Arkiv (i RA.)
DK.	=	Danske Kancelli (i RA.)
HL.	=	Hammershus Lensregnskab (i RA.)
TS.	=	Topografisk Samling Papir (i RA.)
NKS.	=	Ny Kgl. Saml. (i KB.)
GKS.	=	Gl. Kgl. Saml. (i KB.)
ADD.	=	Additamenta (i KB.)
or.	=	original
afskr.	=	afskrift
konc.	=	koncept
tr.	=	trykt
utr.	=	utrykt
exc.	=	excerperet
sm.	=	samme
smst.	=	sammesteds
s. d.	=	sine dato

NOTER

I. INDLEDNING

1. Den givne oversigt hviler på de i litteraturlisten anførte samleværker og specialfremstillinger af udenrigspolitikken.
2. Printz. t. Karl Gust. i SRA. STKM. Karl X Gustafs Tid. P. or. 1658 17/5, 7/7, 7/11 og 18/11 tr. in extenso i Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 381 ff., 8/7 og 8/10 utr.
3. sm. t. Stenb. i SLA. SFGG. Skånska Generalguvernementskansliet. or. 24/4 (formodentlig egenh.), 17/5, 13/6, 21/6 (også tr. nedef.), 24/6, 1/7 (fejltagtig tr. u. 26/6), 25/7 (fejltagtig tr. u. 24/7), 12/8 (fejltagtig tr. u. 13/8), 9/9 og 9/10 tr. i sammen- og uddrag i Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 7 ff., 18/11 (hvilket dog beror smst. som brevene t. Karl Gust.) tr. i To Breve. 1958. upag. (sammen med de ovenf. nævnte af 21/6), 5/8 tr. i modern. retskr. i Bornh. Sml. 1960. 37 p. 97 ff., 18/5, 16/7, 26/7 og 26/8 utr.
4. Sk. Kom t. Karl Gust. i SRA. STKM. or. heraf en del tr. i uddrag i Hist. Tidskr. f. Skåneland. 1903. 1. p. 178 ff.
5. Stenb. t. sm. smst. 1657–58, 1659 or. utr.
6. Taubenf. t. sm. smst. or. heraf en del tr. i uddrag i Hist. Tidskr. f. Skåneland. 1903. 1. p. 188 ff.
7. Müller t. sm. i SRA. POM. 255. 1657–69. or. utr.
8. SRA. RR. 1658–59. heraf enkelte tr. in extenso i Handl. rör. Skand. Hist. 1858. p. 374 ff. og Saml. utg. f. De Skånska Landskapens hist. o. arkeol. För. 1874. 1. p. 13 ff.
9. Sack t. Stenb. i SLA. SFGG. SÆ 1658–1664 IV. or. utr.
10. Forsm. t. sm. smst. Skånska Generalguvernementskansliet. or. utr.
11. Taubenf. t. Rosens. i SLA. SFT. Läns-hövdingens och Kommendantens i Landskrona arkiv. or. utr.
12. SLA. 1658 års Skånska Kommission. Inkomna handlingar. or. og afskr. tr. og utr.
13. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2 i SRA. STKM. or. tr. i Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 424 ff. og i Hist. Tidskr. f. Skåneland. 1903 1. p. 215 ff. I det flg. er førstnævnte aftr. lagt til grund. – Vedrørende tendens er denne senere forsøgt påvist i noter til teksten, jfr. n. 328, n. 389 og 391, n. 392, n. 401, n. 466 og n. 474, n. 477.
14. Fribundes beretn. i SRA. KH. Karl X Gustafs Tid. Danska Kriget 1657–60. 19. Relation om Bornholms återtagande af danskarne Dec. 1658. afskr. utr. – Den i teksten formodede placering af denne beretning hviler først og fremmest på sammenfaldet med hensyn til ankomstdato: fastelavns søndag, dvs. 1659 13. februar. At tre fra Bornholm flygtede svenskere, hvoraf en med sikkerhed i overensstemmelsen er styrmand, hjemmehørende i Ystad, og en soldat, medens den sidste her benævnes løjtnants tjener, hos Taubenf. rytter (se anf. v. p. 424), hvilket dog ikke behøver at udelukke hinanden, da rytterundsætningen også medførte netop en løjtnant (se herom senere fremst. i tekst), denne dag skal være ankommet i to hold, forekommer ret

usandsynligt. Endvidere på beretningernes, trods forskellig opbygning, øvrige sammenfald samt sekretærens meddelelse, at han nu sender de pågældende videre til kongen, for at denne selv udførligere kan høre af dem, hvad der er foregået (se anf. v. smst.). At Taubenf. ligeledes meddeler, at Ystadborgeren beklager sig over, hvorledes han af borgmester og borgere i Ystad er blevet trakteret, for det første, fordi han har røbet bornholmernes procedurer (se anf. v. p. 429), kan dette tyde på, at flugten ret hurtigt, muligvis direkte, har bragt ham hertil, men når sekretæren som den anden grund anfører, at han »tillförende, när» han kom fra sin arrest i København, skal have underrettet Karl Gustav om den tilstand »ther tå war» (se anf. v. smst.), synes dette derimod at hentyde til en tidligere lejlighed. Dette problem lader sig vistnok ikke nærmere løse.

15. smst. vedlagt Fribundes beretn. – understreger således, at styrmanden blev taget på sengen, og at denne såvel som han er aldeles uskyldig. Den i teksten formodede placering af denne beretning støtter sig desuden på tilstedeværelsen af en, ligeledes Fribundes beretn. vedlagt, attest fra kaptajn Niels Holm og ritmester Gustav Hård, dateret Hasle 1659 9/1. ant. or. utr. om at Fribunde er blevet taget til fange og arresteret sammen med dem, hvilket hermed efter hans begæring bevidnes, så at han kan være undskyldt på andre steder.

16. se herom: L. Berger i (Sv.) Hist. Tidskr. 1888. p. 334 fodn. 1 og p. 335 fodn. 1.

17. RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6., Skaan. Tegn. 1657–60. 9., Konc. og Indl. hertil 1658–60. 5. Peder Olsens fortegnelse 1658 29/12 or. i sidstnævnte. tr. Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. RK. V. p. 224.

18. RA. HL. 1658–60 og 1660–61 m. Bil. og Antegn.

19. Fortegnelsen af 1659 17/10 i KB. NKS. 634(a) Fol. ant. or. utr.

20. BM. Bibel fra 1588–89 skænket af Hr. Partikulier Koefoed og Hustru. Forhenværende Ejer af Baggegaard. Notitsen tr. m. nogle uvæsentlige unøjagtigheder i Jørgensen: Bornh. Hist. 1900. 1. p. 218 dog uden best. af forfatterskab. – Bonde har skrevet sit navn både ud for medd. for 1655 2/12 og p. 134 i margen, hvor han betegner sig som bogens ejermænd. Samme underskrift genfindes i de bornh. stænders stadfæstelsesbrev 1659 19/1 (RA. KA. 1. or. utr.). Alle øvrige bibelnotitser refererer til Nexø, flere af dem tillige til bystyret her – Rådmand Jørgen Bonde deltog som en af Nexøes repræsentanter i Malmöhyldingen 1658 25/5 (bil. t. brev fra »skånske» kom. t. Karl Gust. 27/5 or. SRA. STKM. utr.).

21. KB. NKS. 398e Fol. or., smst., 723 Kv. afskr. fra ant. o. 1700. tr. vistnok på grdl. af afskr. m. fejlskr. og udeladelser i Da. Mag. 1745. 1. p. 125 ff. og herefter i Bornh. Sml. 1960. 37. p. 91 ff. – Da. Mag. antager p. 125 fodn. a. på grdl. af medd. u. 1656 18/3 og 1680 7/7. at forfatteren var degn ved Østermarie Kirke, hvilket synsp. følges af Th. Lind i Bornh. Sml. anf. bd. p. 96. M. K. Zahrtmann derimod postulerer, at forfatteren er en halvbroder til den u. 1654 23/10 nævnte Jørgen Kofoed, Peder Kofoed (1622–88), den senere rådmand i Svanke (se Hist. Tidskr. 1897–99. 7. Rk. I. p. 151 fodn. 1, jfr. p. 139 fodn. 2). Følges heri af J. Klindt-Jensen (se Disse Danske. 1958. p. 48).

22. LA. indsat bag i den med 1687 begyndende ældste kirkebog for Aaker sogn. tr. i uddrag i Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 469 ff. og kortere og m. noget andet udvalg i Bornh. Sml. 1947.

31. p. 112 ff. – Om Thue Larsens mulige forfatterskab t. ekstrakten se C. Th. Christensen i Kirkehist. Sml. anf. bd. p. 469. – At Ravn er forfatter t. selve op:egn., er hævdet af Zahrtmann (se Da. biogr. Leks. 1940. 19. p. 289). – En sammenligning m. Ravns Chronica Borringiaci (se flg. note) viser således ofte sammenfald af meddelelser, f. eks. pestdødsfaldslisten 1653–54 (se Bornh. Sml. anf. bd. p. 112, jfr. Chron. Bor. p. 93), hel el. delvis verbaloverensstemmelse f. eks. om bededage 1658 (se Kirkehist. Sml. anf. bd. p. 471 jfr. Chron. Bor. p. 98) og skatteudskrivning (smst. jfr. smst.) og endelig samme tendens: den for Ravn typiske, men for flertallet af bornh. ant. usædvanlige, rosende omtale af Adolf Fuchs v. dennes bortrejse 1661 (se smst. p. 474, jfr. smst. p. 194 og 155); dertil kan anføres, at ekstrakten et par steder udtrykkelig nævner degnens skattebidrag, således u. 1659 8/4 og 1664 nov. (se Kirkehist. Sml. anf. bd. p. 472 og 475). At der er en forbindelse mellem de to beretninger, er i hvert fald givet.

23. KB NKS. 398 Fol. afskr. ant. fra o. 1700 og herefter to afskr. smst. 725–26(a) Kv. ant. fra o. 1750. tr. i uddrag på grdl. af en af de yngre afskr. i Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 454 ff. og i Jørgensen: Gamle Optegn. fra Bornh. i svundne Tider. 1897., in extenso på grdl. af ældste afskr. v. Johs. Knudsen. 1926., til hvilken udg. i det flg. henv. – Om Ravns levned se Zahrtmann i Indledn. t. 1926 udg. p. 1 ff. og i Da. biogr. Leks. 1940. 19. p. 289. Om selve krøniken se Knudsen i Indledn. t. 1926 udg. p. III ff. og Ellen Jørgensen: Historieforsk. og Historieskr. i Danmark indt. Aar 1800. 1960. 2. udg. p. 138 f. – Om Ravns hensigt se dedikation i 1926 udg. p. 15 ff. – Ang. forh. t. kirkebogsekstrakten se forrige note. – Zahrtmann mener, at Ravn for 1658 alene bygger på »Bor-

ringholms Manifest» (se Indl. t. 1926 udg. p. 9), hvilket turde være en for snæver betragtning, der ser bort fra de vanskeligheder, der ligger i at skelne, hvor Ravn selv er førstehåndsvidne, og hvor han synes at bygge på kirkebogen.

24. Spørgsmålet om »Den kofoedske Relation», dens affattelse og det indbyrdes forhold mellem de mange afskrifter, er aldrig blevet underkastet en tilbunds-gående undersøgelse. Dette kan heller ikke gennemføres på dette sted, kun skal her til belysning af det i teksten anførte nævnes nogle sider af dette problem: KB. NKS. 398e Fol. indeholder blandt i alt 3 afskrifter den formodede ældste afskrift, hvilken er den tidligere af Klindt-Jensen (se Disse Danske. 1958. p. 146) ligesom af undertegnede her benyttede. I modsætning til flertallet af øvrige afskrifter findes denne i form af et selvstændigt dokument. Thue Gad, Håndskriftsamlingen, har med en mundtlig meddelelse til undertegnede anslået denne ud fra palæografiske og sproglige kriterier til at stamme fra 18. århundredes første halvdel, muligvis kort efter 1700. Denne afskrift giver sig med sin underskrift ud for at være forfatter af J. Koføed, og den heri anvendte fortælle-måde er 1. personsformen. – Med hensyn til de øvrige 13 forefundne afskrifter synes disses indbyrdes uoverensstemmelse hovedsagelig at dreje sig om netop forfatterskab og fortælle-måde. Hvad angår det første, Koføed som forfatter, genfindes dette desuden i følgende afskrifter: KB. NKS. 398e Fol. (den anden af de her beroende afskr., jfr. ovenfor), smst. 644 Fol., RA. TS. 29(a) og smst. 43(b). Heroverfor står en række afskrifter, der i stedet for underskrift indeholder en testation: KB. GKS. 902 Fol. (dog uden testators navn), smst. 3597 Okt., RA. TS. 29a, smst. 30b, smst. 43(a) og smst. 45. En særlig variant her til i form af en bekendelse (ordet »teste-

rer« erstatter af »bekiender«) forekommer endvidere i et par afskrifter: KB. NKS. 726b Kv. og smst. ADD. 342 Kv. (hvilke begge er uden tilføjlet navn; i det hele taget synes der her at være tale om samme version, idet begge afskr. stammer fra J. C. Urne). Endelig forefindes i en enkelt afskr. en særlig bekræftelse på indholdet: KB. NKS. 398e Fol. (i denne tredje af de her – jfr. ovenf. – beroende afskr. »bekreffter« Niels Gumløs, Jens Kofod, Claus Kam og Poul Ancher med deres saligheds ed relationens udsagn).

Med hensyn til det andet, fortællemanen, genfindes en 1. personsform desuden i følgende afskrifter: KB. NKS. 398e Fol. (den anden her beroende afskrift, jfr. ovenf.), smst. 644 Fol., smst. GKS. 902 Fol., smst. 3597 Okt., RA. TS. 29a, smst. 29(a), smst. 30b, smst. 43(a), smst. 43(b) og smst. 45. Heroverfor indeholder nogle få afskrifter derimod en 3. personsform: KB. NKS. 398e Fol. (den tredje her beroende afskr., jfr. ovenf.), smst. 726b Kv. og smst. ADD. 342 Kv.. Det vil således af det anførte fremgå, at de omtalte variationer ofte ikke følges ad i de enkelte håndskrifter. Med hensyn til disses øvrige indhold er dette gennemgående fælles, idet de forekommende forskelligheder stort set kun synes at angå ordstilling, de enkelte glosers stavemåde, tegnsætning m. m. En gennemgang af flere af afskrifterne i Bornh. Tidende 1928 9–14/7 v. K. E. S. Kofoed er desværre på grund af trykfejl ret utilgængelig, ligesom det ikke klart fremgår, hvilken afskrift der her er trykt. Relationen, som den 1. gang findes trykt hos Holberg (se Danmarks Riges Hist. 1735. 3. p. 349 ff.), synes at være en forkortet gengivelse af en af afskrifterne (jfr. Fridericias bemærkning i Adelsvældens sidste Dage. 1894. p. LIII note 61), idet flere væsentlige træk her er udeladt. I det følgende er derfor som nævnt den formodede ældste afskr. i KB.

NKS. 398e Fol. lagt til grund. – Hvad angår det lokale kendskab til bornholmske forhold, forekommer dette at være særlig tydeligt i forbindelse med beretningen om de sammensvornes møde 8/12 ved Skule Skov ved den herigennem givne beskrivelse af dette sted. – Når relationen nævner, at Kofoed går »forre«, Gumløs »effter« og »siden« Lauridsen ind i borgmesterens stue t. Printzensköld, at glosen »beskien« anvendes for besked, meddelelse, bud ell. lign., »Nermadtzed« for at dræbe, ihjelslå, ligesom gengivelsen af »Spes« som »spii« synes man at kunne fornemme en bornholmsk udtryksmåde og udtale. – Zahrtmanns stilling til relationen forekommer indkonsekvent, idet han på den ene side benægter både at et originalt dokument kan have eksisteret, og at Jens Kofoed kan have været den oprindelige forfatter, hvorimod han hævder, at beretn. er et produkt af familien efter Kofoeds død, en »Maglegaardsrelation«, hvor han bygger på P. N. Skovgaard (se dennes Bornholms Saga. 1834. p. IV), ligesom han taler om »Relationens Falskhed«, medens han på den anden side anvender den »da de andre danske Kilder ikkun flyde sparsomt.« (se Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 233 ff., smst. 1897–99. 7. Rk. I. p. 151 fodn.). Klindt-Jensen derimod mener, at den er Kofoeds egenhændige, militære rapport (se Bogen om Bornh. 1957. p. 296 f., 306, jfr. Disse Danske. 1958. p. 107).

»Den kofoedske Relation« står antagelig i et nærmere forhold til den såkaldte Printzensköldvisen, der i digterisk form af en folkeviser henter sit stof fra disse begivenheder. Visen er desværre blot bevaret i en række afskrifter fra det 18. århundrede. Forfatteren kendes ikke, dog nævner en af afskrifterne »en Bonde paa Bornholm«. Visen beretter med sine som regel 148 vers om »Den bornholmske Svineslagting«: drabet på 965 svenskere

natten mellem den 8. og 9. december rundt om på øen, medens yderligere 600 toges til fange ved Hammershus' overgivelse den flg. dag. Påfaldende er, at også den sætter Jens Kofoed i spidsen for begivenhederne, ligesom kernen i visens fortælling stort set ligger på linje med relationens fremstilling. Dette i forbindelse med at flere af viseafskrifterne henlægger begivenhederne til 1659 og opstanden til 12. april, synes at tyde på, at man her står over for en noget senere sagdannelse, der ikke har været påvirket af relationens fremstilling. (se Zahrtmann i Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 231 ff., hvor de fremsatte synspunkter – visen bedømmes således som værende ældre en relationen – er præget af Zahrtmanns syn på Kofoed og »Den kofoedske Relation«, A. Kr. Kristiansen-Tårup i Bornh. Sml. 1907. 2. p. 1 ff., hvor den ældste af de kendte afskr. af visen er tr. p. 12 ff.).

25. i De rebus a Carolo Gustavo, Svecie rege, gestis commentariorum libri septem. 1696. p. 488. § 107 m. drab på Printz. efter at bornh. havde indbudt ham til et gæstebud (»convivium«) i en nærl. by, nedslagn. af svenskere og Hammershus' fald først efter at undsætn. er ank. fra Kbhvn.

26. i Obsidio Hafniensis. 1676. p. 140 ff. beskr. i højere grad end andre fremst. Printz's strenge herredømme (»præfracta vis«) – alt i alt intetsigende fremst. e. antikt mønster m. direkte tale etc.

27. i Theatrum Daniæ. 1730. p. 137. m. beskr. af det svenske åg (»Joche«) og nedslagn. (»Greulich Mord an den Schweden«). Henv. t. Terlon som kilde, hvilken i sine memoiret netop har en sådan nedslagn. (se Memoires du chevalier de Terlon. 1681. 2. p. 316: »les Habitans avoient egorgé le Commandant & toute la Garnison Suedoise«), er

træk, Terlon kan have fået fra de rygter og overdrevne forestillinger om disse begivenheder, som meger hurtigt synes at være kommet op i Kbhvn. (se Dagbog, ført under Kjøbenhavns Beleiring 1658–60. tr. Museum. 1896. 1. p. 37 om drab på »alle de Svenske, som der laa«, jfr. A. M. Hjørring: Leyrs-Krantz. 1660. u. 1658 21/12: »slaget alle de Svenske ihjel som der var paa«. jfr. 1677 udg. – se også denne afhandling p. 119).

28. i Dannemarkes Riges Historie. 1735. 3. p. 348 ff. finder at hovedmanden har været en ved navn Jens Kofoed, »hvilken selv har beskrevet Historien af denne berømmelige Action«. Efter at have udtalt skepsis over for fremst. af gæstebud m. m., aftrykkes en »Copie af bemældte Jens Koefods egenhændige skrevne Beretning derom«. – Om denne her aftrykte »Kofoedske Relation« se n. 24.

29. i Nya Stats-Historien i Sammandrag. 1777. 1. p. 122. betegn. ligeledes Kofoed som hovedmanden, men bebrejder bornh. opstanden, eftersom de havde aflagt hylingsed t. den sv. konge.

30. Ganske vist havde Martin Weibull v. offentligg. af brevene fra Printz. t. Stenb. fremsat enkelte kritiske bemærkn., bl. a. om et hårdt sv. styre på øen og Printz. som den nidkære embedsmand (se Saml. t. Skånes Hist. Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 7 og 17 f.), men ikke givet nogen egentlig fremst. heraf. – Den første fremst. er Bergers: Den svenske guvernören Printzenskölds mord och upprortet på Bornholm 1658 i (Sv.) Hist. Tidskr. 1888. 8. p. 313 ff. omtaler blot Fribundes beretn. som en »afskrift af styrmandens berättelse« (p. 334 fodn. 1., jfr. p. 335 fodn. 1). Af da. kilder nævnes i hvert fald Ravn, »Den kofoedske Relation« og »Printzensköldvisen« (p. 317 f.). Karakteristisk for tendensen i denne fremst. er, at forf. anf. Lagerbrings syns-

punkt (se ovenf. n. 29) samt till. Bornh. sv. natur og befolkn. (p. 339 f.).

31. Adelsvældens sidste Dage. 1894. p. 391 ff. – om kritik af tidl. fremstillinger, heriblandt Bergers, og kildemateriale, hvor Frid. af det danske anv. den i ADD. 342 Kv. beroende afskr. af »Den kofoedske Relation« se p. LII f. – omtaler Kofoed som hovedmand for opstandens udførelse, men stiller spørgsmålet om dennes andel i planerne åbent (p. 392), og betegn. behandl. af de sv. soldater som hård (p. 394).

32. om Zahrtmanns data se A. Jensen i Festskrift t. M. K. Zahrtm. 1931., p. IX, og H. Sonne Kofoed og N. C. Stangegård: Klippegens Mænd. 1948. p. 161 f. – det nævnte bidrag: Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de svenske 1658. De danske Kilder. i Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 223 ff. – om Anchers rolle se især p. 225 ff., jfr. p. 239, om Kofoeds se især p. 227, jfr. 239, om behandl. af svenskerne se p. 239 ff.

33. Svenskerne paa Bornholm 1658. smst. 1897–99. 7. Rk. I. p. 129 ff. – om Printz. se især p. 141 f. jfr. p. 130.

34. Polemikken smst.: Groves 1. indlæg p. 461 ff. (om Kofoed og Ancher se især p. 469 og p. 482), Zahrtmanns »Annotationer« p. 613 ff. (se især p. 614) og Groves »Duplik« p. 626 ff. (se især p. 627 og p. 631).

35. om dette emne: 1906. 1. p. 1 ff., 1915. 9. p. 117 ff., 1922. 14. p. 1 ff., 1926. 17. p. 1 ff., 33 ff. og 42 ff. og 1929. 20. p. 1 ff.

36. ligeledes om dette emne: 1933. 1. p. 288 f., 1938. 13. p. 89 ff. og 1940. 19. p. 289.

37. Borringholmerens Historiebog. 1934 –35. 1–2. Om dette emne: 1. p. 278 ff. og 2. p. 5 ff.

38. herom vidner hans håndskrevne optegn., »Regensbøger« i BM.

39. se f. eks. hans bedømmelse af Printz. (jfr. ovenf. note 33) og behandl. af svenskerne (jfr. ovenf. n. 32), navnlig m. h. t. det sidste har han således inddraget materialet i RA. HL på hvilket hans sidste fremst. hviler (se Bor. Historieb. 1935. 2. p. 8 ff.).

40. se f. eks. hans slutning udfra alene Peder Olsens fortegn. 1658 29/12 til påstanden om at Ancher var opstandens eneste leder (jfr. ovenf. n. 32).

41. se f. eks. hans fremstilling af drabet på Printz. (i Hist. Tidsskr. 1897–99. 7. Rk. I p. 150 ff.), hvor Zahrtm. synes at tillægge Printz. rationelle overvejelser i en kritisk situation, som i kildematerialet er yderst sparsomt belyst. – Et særlig groft eks. på harmonisering af kildematerialet er dog en beregn. af Bornholms folketal (i Bornh. Sml. 1909. 4. p. 166 f.): Beregn. – siger Zahrtm. her – er udført på grdl. af Printz. mønstring 1658 21–22/6 (om denne se afhandling p. 54). Fra denne lejlighed synes imidlertid – hvilket man får indtryk af i Zahrtm. artikel – ingen rulle bevaret. Men en sådan »ældste kendte Mynsterrulle« skaber Zahrtm. dog selv ved simpel addition af: 1. Förslag vedl. brev Printz. t Stenb. 25/7 (tr. anf. v. p. 13 u. 24/7), hvilket omtaler alene fodfolk, nemlig 1145 md. + 120 drenge. Denne rulle stammer for det første fra en senere mønstring i juli (om denne se afhandling p. 54), ligesom den tilsyneladende ikke har omfattet ryttere, hvilket Zahrtm. imidlertid får fra 2. Munster Rulla vedl. brev fra sm. t. sm. 9/10 (tr. anf. v. p. 16), hvilken netop opregner 45 ryttere (om disse se afhandling p. 55).

42. således i polemikken m. Grove (se n. 34) og især dennes kritik af Zahrtm. bedømmelse af Peder Olsens fortegnelse

i Hist. Tidsskr. 1897–99. 7. Rk. I. p. 463 f., jfr. polemikken m. K. E. S. Kofoed i Bornh. Tid. og Bornh. Avis 1929.

43. afsnittet Urolige Tider i Bogen om Bornholm. 1957. p. 266 ff., om dette emne især p. 279 ff.

44. Disse Danske. 1958. 147 pp. m. noter. – Oprindelig en kronikrække i Bornh. Tid. d. å. i anledn. af 300 året for beg. 1658 er bogens form populær m. svagheder – ikke altid fyldestgørende kildehenv. – og styrke – yderst veldispo-

neret og inspirerende skrevet. Alt i alt en betydelig landvinding.

45. Bogen om Bornh. 1957. p. 295. Disse Danske p. 122 f.

46. Bogen om Bornh. 1957. p. 294 f. Disse Danske. 1958. p. 78.

47. Bogen om Bornh. 1957. p. 293. Disse Danske. 1958. p. 87 f.

48. f. eks. ang. forfatterskab t. »Fortegn. Paa 1602–87» (se Disse Danske. 1958. p. 48, jfr. p. 15 n. 21).

II. ANALYSE

Det skal dog på dette sted anføres, at afhandlingen til og med p. 38, afsnit 3, ikke i sin helhed hviler på tørstehåndsstudier fra undertegnede side, men blot er medtaget for at skitsere baggrunden for det bornholmske spørgsmål.

49. Hoghusens berätt. konc. og afskr. RA. Sverige A. Coyetske Pap. tr. Hist. Tidskr. f. Skåneland. 1908–09. 3. p. 71. jfr. Fridericia: Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 315. – om Hoghusen se Hist. Tidskr. f. Skånel. anf. bd. p. 26 fodn. 1. – Fr. III's ordre t. Gersd. og Skeel 15/3. konc. RA. Sverige A. tr. smst. p. 56 f.

50. Fredstrakt. 26/2. or. smst. art. 5. tr. Danm.–Norges Trakt. 1523–1750 udg. af L. Laursen. 1920. 5. p. 233.

51. smst. art. 9. tr. smst. p. 234.

52. smst. art. 16. tr. smst. p. 236 f.

53. om »leges fundamentales» og Loccenius' tanker se: Fabricius: Skaanes Overg. 1906. I. p. 50 fodn., hvis fremst. her er fulgt.

54. Fr. III's og rigsrådets (kasserede og gennemskårne) cessionsbr. på Bornh. RA. – om ordlyd se ligelydende på Skåne

24/2 or. SRA. tr. Danm.–Norges Trakt. 1920. 5. p. 241 ff.

55. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1908–09. 3. p. 149 fodn. 1. – smst. br. t. Friis. utr.

56. smst. utr. jfr. RA. HL. 1657–58. Bil. Alb. Friis t. Gersd. 24/5 or. om mulig anvisn. t. skipper Oluf Olsen f. fragt af kgl. ammunit. t. Kbhvn. utr.

57. RA. DK. Skaan. Tegn. 9/3 ordre t. Gersd. om Bornh. utr.

58. SRA. RR. 5/3 åb. br. utr.

59. smst. 18/3 fuldm. t. Stenb. at være generalg. utr. jfr. smst. 21/5 instruks t. sm. tr. Saml. f. De skånske Landsk. hist. o. arkeol. För. 1874. I. p. 34 f.

60. smst. 15/3 fuldm. t. kommiss. utr.

61. smst. sm. d. instruks. tr. Saml. f. De skånske Landsk. hist. o. arkeol. För. anf. bd. p. 13 ff.

62. smst. 21/5 instruks tr. smst. p. 21 ff.

63. om fortolkningen af de to instrukser t. kommiss. se: Fabricius: Skaanes Overg. 1906. I. p. 56 ff., hvis fremst. her er fulgt. – Fabr. synes dog ikke opmærksom på tilføjel. i instruksen t. kommiss.

21/5 af »welferdh och Interesse«, som dog i nogen grad forekommer at svække det afg. løfte.

64. SRA. RR. marts. missive t. Johan Printz. indført bl. skriv. dateret Göteborg 31/3, men selv s. d. utr. — affattelsessteder: Malmö, hvorfra kopibogens sidste skriv. i øvrigt er dat. 15/3, medens senere skriv. er udst. i Lund og Kristianstad, den i denne skriv. indeholdte befal. at møde i Göteborg og at senere br. ang. dette spørgsmål er udst. i sidstn. by, synes at tyde på, at dette br. af kopisten er indf. for sent og snarere bør placeres o. ell. før 15/3. Et kgl. br. 27/3 t. Lillie (se afhandling p. 44), der omtaler Printz.'s anfordring, synes at forudsætte, at forh. m. kongen da har fundet sted. Senere end d. d. kan brevet efter alt at dømmes ikke foreligge.

65. smst. 28/3. åb. br. utr.

66. smst. sm. d. åb. br. utr.

67. smst. sm. d. biinstruks. utr.

68. Hermed (og senere, se afhandling p. 85) synes det af Fridericia herom fremsatte synspunkt (se Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 391) at være knæsat.

69. SRA. RR. 10/4. åb. br. utr.

70. smst. sm. d. instruks. tr. Handl. rör. Skand.. Hist. 1858. 39. p. 374 ff. — den i citat. af art. 1 anf. parantes er med indh. indføjet af under tegnede.

71. Det vil således bemærkes, at undertegn. på dette punkt afviger fra den af Fridericia fremsatte opfattelse af omhyggelige ordrer om måden, hvorpå øen skulle knyttes til Sverige (se Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 391).

72. SRA. RR. 10/4 missive t. Cammaren. utr.

73. smst. missive. utr.

74. Printz t. Stenb. 24/4. or. SLA. SFGG.

exc. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 7 f.

75. sm. t. sm. 17/5. or. smst. tr. smst. p. 8. — jfr. i øvrigt afhandling p. 79.

76. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 470. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671 p. 95 og p. 190.

77. Fortgn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 125. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 470. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 95 og p. 190.

78. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 95 f. og p. 191. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 29/7 missive t. Alb. Friis og åb. bef. t. bornh. almue. 30/7 miss. t. rigshofm. utr. smst. HL. 1657–58 om betal. t. Nexøbarber Johan Graff. jfr. Bil. m. dennes kvitt. 26/4 58. or. utr.

79. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 96 og p. 191.

80. RA. HL. 1657–58 om bet. t. henh. Mogens Pedersen Tolder og Peder Nielsen Gullænder for tømmerarb. v. batteri v. Nexø og Svend Larsen for arb. smst. jfr. Bil. m. respekt. kvitt. 1658 17/1 og 29/11. or. utr.

81. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 96 jfr. p. 191 og Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126.

82. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 20/3. miss. utr.

83. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471.

84. åb. br. fra borgm. og råd i Hasle 20/4. afskr. KB. NKS. 726b Kv. og smst. ADD. 342 Kv. utr.

85. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. 1. p. 471.

86. Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 125 f.

87. Bornholmernes »gavebrev« t. Fr. III 29/12. or. RA. KA. 1. tr. L. L. de Thurah: Beskr. o. Bornh. etc 1756. p. 247 ff. – Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 97.

88. om troskabsed se: Poul Johs. Jørgensen: Da. Retshist. 2. udg. 1947. især p. 264, 306 og 310 ff.

89. se afhandling p. 41 ff.

90. Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. – optegnelsens ordlyd: »..... læstes hans Seddel.....« synes at kunne tyde på, at påbuddet er blevet fremsagt fra kirkernes prædikestole, i dette tilfælde form. Østermarie ell. Svaneke kirke (se afhandling p. 29).

91. Om landsting og landemode i alm. se: Poul Johs. Jørgensen: Da. Retshist. 2. udg. 1947. især p. 238 ff. og 530 f. – specielt på Bornh.: Zahrtmann: Bornh.'s Landsting i Bornh. Sml. 1925. 16. p. 160 ff., Dam og Larsen: Aakirkeby 1346–1946. 1951. p. 24.

92. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. 1. p. 471. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 97.

93. se afhandling p. 40.

94. SRA. RR. 10/4. åb. br. utr.

95. om betydning af glosen sandemand se: Ordbog o. Det da. Sprøg. 1939. 18. p. 726 f. – om institutionen: Poul Johs. Jørgensen i Salm. Lex. 1926. 20. p. 898 og i Da. Retshist. 2. udg. 1947. p. 362 f. – om forh. på Bornh.: Bulmer: Den

bornh. Sandemandsinstitut. i Bornh. Sml. 1908. 3. p. 41 ff.

96. Kendskabet t. Rønnemødet stammer især fra den nedenfor (se note 6) nævnte »Rannsaking«. Om delt. se Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 383 f.

97. smst. p. 404. sognepræst t. Rønne og Knudsker taler her »i förstene« på alle præsters vegne. jfr. p. 405. m. udsagn fra »andre, som tillstede: wæro«.

98. Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. forf. hertil synes m. sit udsagn: »..... forhørdes af Lands-herren og Commissario om deres Friheder og andet som dennem vidtløftig tilspurdes« nærmest at have fået dette indtryk.

99. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 97. forekommer m. sin medd.: »..... d. 12 begærede af Gejstlige og Verdslige Rigtighed paa deres Indkomst« at henlægge undersøgelsen af disse forhold til den nævnte dag. Dette udsagn er dog ikke afgørende i denne forbindelse, da Ravn andre steder, f. eks. ang. Malmöeden, (se afhandling p. 36), har urigtig tidsangivelse.

100. »Ransackningh på Bornholm« 17/5. or. SRA. STKM. 19 beskr. fol. pp. sammenhefted m. blå og gule bånd vedl. br. fra Printz. t. Karls Gust. sm. d. tr. in extenso i Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 383 ff. – i det flg. betegn. m. modern. sv. retsskr.

101. »Rannsaken« 17/5 or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 383: »sedan som wij sielfwe någorlunda hafwa sedt och kunnat erfara«. jfr. p. 413: »..... och wij nu i begynnelsen hafwa kunnat nå«.

102. f. eks. ang. skatteforhold (smst. p. 412 jfr. p. 401 f.) og købstadsprivilegier (smst. p. 412 jfr. p. 407 f.). – I det hele taget gentages flere punkter i br.

Printz og Sylv. t. Stenb. 17/5. or. SLA. SFGG. utr. – Den (anf. v. p. 413) forekommende 1. pers. har dog mindre betydning. (jfr. smst. p. 397 og Skån. Kom. t. Karl Gust. 22/4. or. SRA. STKM. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 184 f. hvor mere end én pers. ben. 1. personsf.).

103. smst. tr. smst. p. 399 f.

104. smst. tr. smst. p. 387.

105. smst. tr. smst. p. 389.

106. smst. tr. smst. p. 391.

107. smst. tr. smst. p. 395.

108. smst. tr. smst. p. 394 f.

109. smst. tr. smst. p. 405.

110. smst. tr. smst. p. 386 f.

111. smst. tr. smst. p. 403.

112. smst. tr. smst. p. 410 f.

113. smst. tr. smst. p. 412.

114. om disse bilag se: smst. tr. smst. p. 414 og især følgeskriv. fra Printz. og Sylv. t. Karl Gust. 17/5. or. SRA. STKM. tr. smst. p. 382. hvor de ang. som: 1. specifikat. på adelens og frimændenes gods, 2. Gersdorffs lensindtægter 1656 og 3. fortegn. på andre »förmembste Afkortninger«, hvilke hidtil har været anset for tabte (se anf. v. p. 387 fodn. og Bornh. Sml. 1964. 2. Rk. I. p. 67 n. 12). Noget synes imidlertid at tale for, at disse or. bilag alligevel er bevaret, dog som bil. i SKA. vedl. den her beroende Bornholms Jordebog Pro Anno 1658 (se herom n. 216–17).

115. om disse bilag se: smst. tr. smst. p. 414 og 382. – i dette tilfælde drejer det sig hovedsagelig om afskr. af privilegie- og konfirmationsbreve i SLA. SFGG. vedl. en »Copia« af »Rannsagn.« og br. fra Printz. t. Stenb. (se også Bornh. Sml. 1964. 1964. 2. Rk. I. p. 67 n. 12 og p. 68 n. 44).

116. Skån. Kom. t. Karl Gust. 22/4. or. SRA. STKM. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 184 f. samt de øvrige her aftr. skriv. – Hyldingspørgsmålet – dog ikke for Bornh.'s vedk. – er fremst. i Fabricius: Skaanes Overg. 1906. 1. p. 51 ff.

117. Karl Gust. t. Skån. Kom. 23/4. or. SLA. Sk. Kom. Ink. handl. utr.

118. Printz. t. Stenb. 17/5. or. SLA. SFGG. utr.

119. Skån. Kom. t. Karl Gust. 27/5 or. SRA. STKM. tr. i uddr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 187. – Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. henf. ligel. hyld. t. 25/5 og medd. at Ulfeldt og Sparre var til stede; hvis dette sidste er rigtigt, synes det at kunne støtte Zahrtm.'s postulat (i Hist. Tidskr. 1897–99. 7. Rk. I. p. 151 fodn. 1, se også afhandling n. 21) om Peder Kofoeds forfattersk., idet denne ses at have været til stede her (se herom det i note 121 nævnte bilag t. Kom.'s ovenf. anf. br.). Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471 har fejlagt. dato 27/5, hvilken går igen hos Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 97.

120. om dette se: Poul Johs. Jørgensen: Da. Retshist. 2. udg. 1947. p. 381 f. – specielt på Bornh.: Zahrtmann: Bornh.'s Frimænd i Bornh. Sml. 1925. 16. p. 120 ff.

121. bilag t. br. Skån. Kom. t. Karl Gust. 27/5. or. SRA. STKM. utr. – jfr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 187 fodn. 1. m. fejlagtig talang.

122. om Printz. før 1658 se: G. Fritzell i Svenska Män och Kvinnor. 1949. 6. p. 170 og især G. Elgenstierna: Den introducerade Svenska Adels Ättartavlor. 1931. 6. p. 53 f. og her anf. kildemat. samt litterat. jfr. J. G. C. & T. i Sv. Biogr. Lex. Ny Följd. 1879–81. 8. p. 264 ff.,

G. Anrep: Svenska Adeln's Ättar-Taflor. 1858–88. 3. p. 255 f. og A. A. v. Stiernman: Matrikel Öfver Swea Rikes Ridder-skap och Adel. 1754. p. 442 f.

123. Rulla 26/6. or. vedl. br. Printz t. Stenb. 1/7. utr. – i den utr. del af anf. br. (resten af hvilket er fejlagt. tr. u. 26/6 i Saml. t. Skånes Hist. Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 12) siges det om dette mandskab ligesom om ammunitionen (se afhandling p. 57 f.), at det drejer sig om det »som iagh Hijt medh Brachte».

124. se afhandling p. 44.

125. se herom: Zahrtmanns beregning på grdl. af Printz's opg. i Bornh. Sml. 1909. 4. p. 166: 7860 bornh. – om kritik af Zahrtm.'s fremgangsm. se n. 41 – se også sm. i Bor. Historieb. 1934. 1. p. 283.

126. Printz. t. Stenb. 24/4 or. SLA. SFGG. exc. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 7.

127. Printz. og Sylv. t. sm. 17/5 or. smst. utr. – endnu så sent som 26/4 synes dog Nexø at have haft sin barber, Johan Graff, idet 2 kvitt. fra denne for lægehjælp ydet 1657 aug. foreligger dat. i Nexø denne dag (or. RA. HL. 1657–58. Bil. utr., se også n. 78).

128. Printz t. Stenb. 13/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 9.

129. sm t. sm. 21/6. or. smst. exc. smst. p. 10, tr. in extenso i To Breve. 1958. upag.

130. Rulla 26/6. or. utr. vedl. br. Printz. t. Stenb. 1/7 (se herom n. 123. smst. – form. egenh. påskr. (se n. 133).

131. Fredstrakt. 26/2. or. RA. Sverige A. art. 14. tr. Danm.–Norges Trakt. 1523–1750. 1920. 5. p. 236.

132. se afhandling p. 44.

133. Specification 26/6 or. utr. vedl. br.

Printz. t. Stenb. 1/7 SLA. SFGG. – I den utr. del af anf. br. (se herom n. 123) omtales denne ammunition som det v. ank. medbragte. – Specifik. er ant. egenh. (jfr. n. 130 og især br. Printz. t. Stenb. 24/4 (se herom n. 3).

134. Printz. t. Stenb. 17/5. or. smst. utr.

135. sm. t. sm. 13/6. or. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 9.

136. om Hammershus' betydn. se: Aa. I. Davidsen: Lilleb. og Hammersh. i Bogen om Bornh. 1957. p. 161 ff. og Bulmer: Hammersh. Birk i Bornh. Sml. 1910. 5. p. 129 ff.

137. »Rannsagn.» 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 399 f.

138. Printz. og Sylv. t. Karl Gust. 17/5. or. smst. tr. smst. p. 382.

139. Printz. t. Stenb. 13/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 9.

140. sm. t. sm. 1/7 or. smst. (fejlagte. u. 26/6) p. 12.

141. sm. t. sm. 16/7. br. smst. utr. jfr. dog exc. smst. p. 12.

142. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 154. mente således nogle år senere, at »Slottet synes noget forfaldet udi sig selv».

143. se afhandling p. 41 ff. – ang. forholdet mellem husbonde og karl – som i øvrigt for Bornh.'s vedk. måtte være u. praktisk betydn. i hvert fald for fodfolket, eftersom alle voksne mænd her var tilkn. militsen (se herom n. 145) – synes instruksn m. sin art. 5 at hentyde t. det for fl. da. værneforfatn., 1646 dog delvis afskaffede, karakteristiske tjenesteforh. mel. husb. og tjenestekarl, hvilket ikke i samme grad anvendtes i Sverige (se herom: K. C. Rockstroh: Udvikl. af

Den nat. Hær i Danm. i 17. og 18. Aarh. 1909. 1. p. 182 ff. jfr. p. 52 f. og 165 ff.).

144. »Rannsagn.» 17/5 or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 395. – se også afhandling p. 50.

145. smst. tr. smst. p. 395 f. – Bornh. stillede som bekendt intet bidrag t. de i løbet af Chr. IV's tid som kærne i nat. hær udskrevne regimente (se herom: K. C. Rockstroh: Udvikl. af Den nat. Hær i Danm. i 17. og 18. Aarh. 1909. 1. p. 108 og 188). Bornh.'s militi var derimod nærmest et landstormslign. værn, hvoraf alle voksne mænd var medl. (se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1909. 4. p. 101 ff.).

146. smst. tr. smst. p. 396. – Efter disse opgivelser når tallet af ryttere dog kun op på sammenlagt 54. Hvis tallet 55 i »Rannsagn.» derimod er rigtigt, er den mangl. rytter formodentlig stillet af adelsmanden Sivert (Sigvaldt) Gagge t. Myregård – hvilken i »Rannsagn.» netop ikke er nævnt jævnsides de 2 her anf. Maccahæer – men som sådan ses ikke alene senere i den. måned at have deltaget i Malmöhyld. (bil. t. br. Skån. Kom. t. Karl Gust. 27/5. or. SRA. STKM. utr.), men også i okt. at have stillet rytter (Munster Rulla vedl. br. Printz. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 16).

147. smst. tr. smst. p. 396 f., om garnisonsforh. dog p. 399.

148. Printz. t. Stenb. 1/7. or. SLA. SFGG. utr.

149. Förslag udat. or. vedl. br. sm. t. sm. 25/7. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 13.

150. Printz. t. Stenb. 12/8. or. smst. tr. smst. (fejlagte u. 13/8) p. 13 f.

151. sm. t. sm. 24/6. or. smst. tr. i uddr. smst. p. 10. jfr. det utr., sm. t.

Karl Cust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415 f. og 8/7. or. smst. utr.

152. Printz. t. Stenb. 24/6. or. SLA. SFGG. det utr. og især den her vedl. Extract af br. Karl Gust. t. Wirtz 17/5. utr. – hvilken skriv. ikke synes at være indf. i RR. – jfr. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415 f.

153. sm. t. Stenb. 24/6. or. SLA. SFGG. tr. i uddr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 10. jfr. utr.: »såsom iagh inga Special ordre ännu hafuer ther om«, sm. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416. og 8/7. or. smst. utr.

154. 1657 da 18 bådsn. fra Bornh. skal overføres t. Kbhvn., betales således en landofficer 4 rdl. for at følge dem over og aflevere dem på Bremerholm »At ingen schulde bort løbbe«. (RA. HL. 1657–58. utr.).

155. Det vil således bemærkes, at undertegn. på dette punkt afviger fra den af Klindt-Jensen fremsatte opfattelse af denne modstands betydning i befolknin-gen (se Disse Danske. 1958. p. 55).

156. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415. nævner kgl. skriv. af 17/5 og 4/6 som »undfångit« den 25/6. jfr. sm. t. Stenb. 1/7. or. SLA. SFGG. utr. nævner derimod blot »Tuenne« kgl. skriv. som den 26/6 er kommet Printz. »till Handa«.

157. sm. t. Stenb. 1/7. or. SLA. SFGG. utr. beder her generalg. om at udfærdige en befal. t. borgmestrene i Ystad og Simrishamn, at de herefter ikke må understå sig i at opholde kongens og Stenb.'s breve så længe »som the Her till giort Hafua« eller at forordne en postmester. jfr. sm. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 417. – jfr. i øvrigt afhandling p. 97.

158. SRA. RR. 17/5. miss. utr.

159. smst. 3/6. miss. utr. – denne skriv. synes at være indf. her en dag for tidligt, idet en ordre af d. d. ellers ikke forekommer i det øvrige samt. kildemater., ligesom Printz. – der som regel pålideligt omtaler dat. af modt. skriv. – som nævnt (se n. 156) omt. modtag. af form. sm. br. som dat. 4/6.

160. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416 f.

161. sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr. er det eneste af Printz.'s br. der nævner særskilt dato for denne beg., Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. har dog også denne dat., hvilket går igen hos Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98. der ligel. henl. beg. t. Rønne.

162. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415. og 8/7. or. smst. utr., sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr., Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. s. d. men har ligel. som den eneste da. kilde dette tal, medens Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. blot taler om en stor del af det unge mandsk. og Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98. anfører 500 md.

163. Printz. t. Karl Gust. 8/7. or. SRA. STKM. utr., sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98.

164. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416. og 8/7. or. smst. utr., sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

165. Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

166. Müller t. Karl Gust. 13/7. or. SRA. POM. utr.

167. Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr. – formodentl. egenh. efterskr.

168. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 95 f. og p. 191., RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 1657 29/7. miss. t. Alb. Friis og åb. bef. t. bornh. almue, 30/7 miss. t. rigshofm. utr. – se også afhandling p. 46.

169. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416.

170. sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr. jfr. exc. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 10 fodn. 1.

171. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98.

172. smst. – jfr. n. 162.

173. Printz. t. Karl Gust. 8/7. or. SRA. STKM. utr. omtaler modt. af den kgl. skriv. af 30/6 gennem en ekspres »Rätt nu på stunden«. smst. nævn. modt. den 25/6 af kongens »förrige bref«, formodentl. de også her anf. kgl. skriv. af 17/5 og 4/6 (jfr. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415. som netop nævner modt. af disse u. den dat. (jfr. n. 156). Der kgl. br. af 29/6 vides altså ikke m. sikkerhed at være modt. den 8/7, men skal af de i afhandlingen ang. grunde alligevel anf. her.

174. SRA. RR. 29/6. miss. utr. – ordlyden af denne skriv.'s dispositio: »Altså hafwe Wij nödigt erachtat iterato samma ordres till eder at gå låta, med nådigh befallning, at J skynden efter möyeligheeten dhet manskap till at öfwersenda, på thet Wäre deisseiner måtte sålunda icke blifwa hindrade.« synes m. tydelighed at godtgøre, at det er den. skriv. som

Klindt-Jensen opfatter som ekspres (se Disse Danske. 1958. p. 158 jfr. noter p. 145). Men som det også fremgår af afhandlingens forrige note ligesom teksten til denne og flg. side, beror dette imidlertid på en forveksling m. den kgl. skriv. af 30/6 (se flg. n.).

175. smst. 30/6. miss. utr.

176. Hermed synes det af Fridericia herom fremsatte synspunkt (se Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 391) at være knæsat, jfr. n. 345.

177. se herom: Fridericia: Adelsv. sidste Dage 1894. p. 346 ff.

178. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 415 ff.

179. sm. t. sm. 8/7. or. smst. utr.

180. sm. t. Stenb. 24/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 10.

181. sm. t. sm. 1/7. or. smst. utr. — opfattelsen af en udskr. af hver 5. bonde, som Printz. ang. at være blevet påbudt af Stenb. (Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416.) synes at bero på en misforståelse af grundl. for den grdl. da. værneforf. 1646, hvorefter 5 helgærde udg. et læg, der stillede 1 fodsold.; det var ikke nødvendigv. hver 5. bonde personlig, der således skulle udgøre den her stillede sold. (se herom: Rockstroh: Udvikl. af Den nat. Hær i Danm. i 17. og 18. Aarh. 1909 1. p. 182 ff.).

182. sm. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 416.

183. sm. t. sm. 8/7. or. smst. utr.

184. sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

185. sm. t. sm. 25/7. or. smst. utr., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98. nævner — vistnok fra denne lejlighed — dog mandsk. på 12 år og derover.

186. Förslagh. udatt. or. SLA. SFGG. vedl. br. Printz. t. Stenb. 25/7. tr. i sam-mendr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 13 (fejlagte u. 24/7).

187. se afhandling p. 61 f.

188. se smst. p. 62.

189. Printz. t. Stenb. 25/7. or. SLA. SFGG. utr.

190. Det vil således bemærkes, at under-tegn. på dette punkt afviger fra den af Klindt-Jensen fremsatte opfattelse af den-ne mønstring (se Disse Danske. 1958. p. 62 f.). — Forf. anf. her t. støtte f. sit synsp. et udsagn fra Printz. (Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.), at han lader kysten være u. opsig, ligesom han anf. den almuen pålagte salpeterafg. (se afhandling p. 100 f.). Naturligv. er disse ting krigens tegn, for så vidt som militære foranst. i første rk. har krigsmæssige opg. for øje. På den anden side var sådant i netop disse år — en i det hele taget urolig tid — for Sverige daglig-dags foreteelser. I hvert fald er det afgø-rende, at kildem. intetsteds synes at an-give, at disse foranst. havde et ganske konkret sigte. Endelig skal i denne forb. anf. Printz.'s tilsynel. overraskelse, da han var blevet medd. kundsk om Karl Gust.'s nye angr. på Danm. (se afhand-ling p. 72).

191. Printz. t. Stenb. 12/8. or. SLA. SFGG. tr. (fejlagte u. 13/8) Sml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 14.

192. sm. t. sm. 26/8 or. smst. utr.

193. SRA. RR. 28/8. miss. utr. — efter alt at dømme synes vedk. kopist her at have undladt at nævne i hvert fald adelens rostjeneste, muligv. også andre rustn.

194. Printz. t. Stenb. 9/9. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 14.

195. om forbered. i generalguvernem.: Form. t. Stenb. 25/9. or. SLA. SFGG. utr. m. her vedl. »Copia» af instruks t. kvarterm. Nilss. af sm. d. utr., og 16/10. or. smst. utr. — hvilke ikke tidl. synes at være blevet benyt. af forskn. vedr. disse beg. —

om foranstaltn. på Bornh.: Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr., sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15., Fortegn. . . . 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. omtal. kun »alt Landens Rytteri«, Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. nævner dog, at »Rytteriet« blev udkommanderet 18/9., medens Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 100. vistnok taler om 9/10. som afrejse. for 56 pers. i 2 skuder.

196. Munster Rulla udatt. — dog m. ang. af 8/10. — or. SLA. SFGG. vedl. br. Printz. t. Stenb. 9/10. tr. i sammendr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 16. jfr. det utr.

197. se afhandling p. 67.

198. se smst. p. 62 — om talang. 55 ryttere se særlig n. 146.

199. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 396.

200. smst. tr. smst.

201. smst. tr. smst.

202. Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr., sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15 f.

203. sm. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr. sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA.

SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 17: P. S. og her vedl. Munster Rulla udatt. or. det utr.

204. Printz. t. Stenb. 9/9. or. SLA. SFGG., tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 14.

205. sm. t. sm. 9/10. or. smst. tr. smst. p. 17: P. S.

206. SRA. RR. 19/10. miss. utr.

207. om Stenb.'s færden 1658 se: hans egen »berättelse« (relation) t. Karl XI. 1662 19/12. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1850. 31. p. 321 ff., hvor han redeg. f. sin forvaltn. af generalguvernøremb. — br. Printz. t. Stenb. 18/11 or. SRA. STKM. — ikke som anf. i flg. kildepubl. i SLA. — tr. To Breve. 1958. upag. er således ifølge utr. adresse afs. t. »Gustaf Otto Stenbock . . . Armeen uthj Sehland«, hvorved den for det. br. noget særegne arkiv. bliver forståelig.

208. Printz. t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 419.

209. Printz. t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 419., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 100. s. d. nævner derimod »50 Baadsfolk af Købstæderne fra Landet«.

210. Printz. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 423.

211. RA. HL. 1657–58. utr.

212. Printz. t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 420.

213. se afhandling p. 41 ff.

214. se smst. p. 61 f.

215. se smst. p. 49, jfr. n. 268.

216. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39.

p. 400 ff. — Under omtalen af kongsskatten henviser »Rannsagn.« (anf. v. p. 401. jfr. lign. henv. p. 394 u. omtal. af sandemænd, p. 407 af præster og p. 409 af købstæder.) vedrørende fritagelse for denne skat — i hvilken forbindelse som nævnt i afhandlingen anføres ødegårde og bønder boende i samme sogn som deres adels- og frimænd — til »Afkortningzlengden sub. Num. 1«. Som tidligere anført har dette og lignende materiale hidtil været anset for tabt (se herom n. 114).

En række af vistnok originale bilag, der i dag findes bevaret i SKA. vedlagt den her beroende Bornholms Jordebog Pro Anno 1658 (om denne se: Gunnar Knudsen: En Jordebog fra Svensketiden i Bornh. Sml. 1934. 22. p. 52 ff., hvor forfat. som den første gør opmærksom på tilstedeværelsen af denne jordebog og de her vedlagte »løse Ark med forskellige Notitser og Oversigter.« (anf. v. p. 56) uden dog at underkaste disse en nærmere undersøgelse) synes imidlertid efter alt at dømme at udgøre om ikke det hele, så dog en del af dette til »Rannsagn.« supplerende nævnte undersøgelsesmateriale: Et af disse utr. bilag — »Num. 2.« — angiver således tallet af bornh. ødegårde til 11, medens et andet — hvor i ligh. m. d. flg. undertegnede ikke har kunnet konstatere en lign. nummerbetegn., hvilken sådan dog kan være gået tabt — er en fortegnelse over adels- og frimandsgodset, hvilket — dog med undtag. af det gods, som tilhører Malte Juels arvinger i Skåne, og hvor man ikke kan få »beskedh på« hvor meget dette drejer sig om — medregnet hovedgårde beløber sig til i alt $46\frac{1}{4}$ gård hvortil kommer 2 husmandslodder og 1 »Vthbygge«, det hele fordelt på 9 personer og grupper af sådanne, i det store og hele et tal af samme størrelse som det antal adels- og frimænd, som ifølge »Rannsagn.« (anf. v. p. 396) har gods på Bornh. Et fjerde

af disse bilag — om det tredie, der angår Gersdorffs lensindtægter, se flg. note — er en »Extract« af købstædernes afgifter til kronen, hvorunder nævnes Rønnes bidrag af bådmandspenge: 18 rdl., hvilket netop angives i »Rannsagn.« (anf. v. p. 409). Der synes således i hvert fald i visse henseender at være et vist sammenfald.

217. smst. tr. smst. p. 402 f. — Ligeledes i forbindelse med omtalen af smør henviser »Rannsagn.« (anf. v. p. 387) til supplerende undersøgelsesmateriale, her i form af Gersdorffs lensindtægter »Num. 1.« Som tidligere nævnt (se herom n. 114) blev også en fortegnelse over rigshofmesterens lensindtægter for 1656 oversendt til Karl Cust., hvilken fortegnelse hidtil har været betragtet som tabt. Et tredie — om de øvrige se forrige note — af de i SKA. vedlagt den her beroende Bornholms Jordebog Pro Anno 1658 bevarede bilag (se herom ligeledes forrige note) beskæftiger sig netop med dette spørgsmål for det nævnte år, idet dette i lighed med følgeskriv. fra Printz. og Sylv. t. Karl Gust. 17/5 (anf. v. p. 382) henviser til, at regnskabet for 1657 endnu er uafsluttet. Påfaldende er det også, at de i dette bilag opførte poster, fortrinsvis naturalier, i det store og hele går igen i de i »Rannsagn.« anførte jordebogsafgifter (anf. v. p. 403). Ligeledes tilstedeværelsen og karakteren af dette bilag synes at pege på, at man her står over for det til »Rannsagn.« or. supplerende undersøgelsesmateriale. Er denne antagelse rigtig, er dette materiale formodentlig senere — muligvis i forbindelse med skabelsen af den nævnte svenske jordebog over øen, hvortil det kan have tjent som forlæg — blevet henlagt på sin nuværende plads. I hvert fald har dette utr. bilag, da det i modsætning til »Rannsagn.« giver tal for Gersdorffs

lensindtægter, spillet en rolle i denne undersøgelse som sammenligningsgrundlag.

218. smst. tr. smst. p. 409 f.

219. smst. tr. smst. p. 412.

220. Printz. t. Stenb. 17/5. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 8.

221. smst. tr. smst. — se også afhandling p. 44.

222. »Rannsagn.« 17/5 or. SRA. STKM. tr. Handl. rör Skand. Hist. 1858. 39. p. 323. hvor de to underskrivere af dette dok., Printz. og Sylv., herom siger: » ähre wij vnderteknade Anno 1658 den 11 Majj komne tillsammans vthi Röne stadh på Bornholm «. — jfr. afhandling p. 49.

223. Printz. t. Stenb. 13/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 9.

224. sm. t. sm. 24/6. or. smst. tr. i uddr. smst. p. 11. jfr. det utr.

225. bil. t. br. Printz. t. Stenb. 24/6. afskr. smst. utr. — Indholder af denne liste er dog i sammendr. geng. smst. p. 11, hvor dog maltang. af 50 tdr. beror på en fejlagt. geng. af »Triedzens Tiuge« i anf. liste.

226. Printz. t. Stenb. 24/6. or. SLA. SFGG. det utr.

227. SKA. bil. t. Bornh.s jordeb. 1658. or. utr. — de i afhandlingens tekst anf. talangivelser stammer herfra.

228. smst. jfr. smst., Printz. og Sylv. t. Karl Gust. 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 382.

229. Printz. t. Stenb. 13/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 9. og 1/7. or. smst. utr. hvilket uddr. nævner månederne maj og juni.

230. sm. t. sm. 1/7. or. smst. utr.

231. sm. t. sm. 16/7. or. smst. utr.

232. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 399.

233. smst. tr. smst. p. 413 f.

234. Printz. og Sylv. t. Karl Gust. 17/5. or. smst. tr. smst. p. 382.

235. sm. t. Stenb. 17/5. or. SLA. SFGG. utr. — Når Printz. endelig 24. juni nævner det ønskelige i tilstedev. af en oppebørselsmd. (Printz. t. sm. 24/6. or. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1780. 2. p. 11) er dette formodentl. en gentagelse af de tidl. fremsatte ønsker.

236. se afhandling p. 65.

237. SKA. SS. YY: 26. 22048. ant. konc.: »Om Efterbette Ähreder Synes nödigt, att giöra hoos Kongl. Maj:tt een Vnderdånig påminnelse och ther öfwer taga dess nådige Resolution.« udat. utr. vedl. de flg. konc.

238. smst. 22042 + 22051. konc. t. fuldm. 4/6. utr.

239. smst. 22044 + 22045. konc. t. instr. april. utr. — den ejendommelige skikkelse hvori dette dokum. foreligger — dateringen: Göteborg april 1658, hvilken er anbragt e. art. 6, der i det hele taget indeholder en række afsluttende vendinger, men derimod ikke e. art. 8 som den sidste, at art. 2 om ladegårde, hvorom »Rannsagn.« erklærer, at der ikke findes sådanne på Bornh. (anf. v. p. 400), ses at være blevet overstreget, endvidere anbringelsen e. dateringen af art. 7 om stranding, hvorom der vistnok første gang tales i »Rannsagn.« (anf. v. p. 393 f.), og af art. 8 om indretning og oppebørsel af porttold og accise, som »Rannsagn.« omtaler som henholdsvis manglende og kun i ringe omfang til

stede på øen (anf. v. p. 409) – synes at tyde på, at spørgsmålet om udnævnelse af en bogholder for Bornh. allerede har været på tale i Göteborg i april – hvad der på denne tid videre kan være sket i denne sag kan ikke ses – og at koncepten senere, efter ankomsten af »Rannsakn.« i beg. af juni har været grundl. for udstedelsen af en med denne mere overensstemmende instruks m. udeladelse af art. 2 og tilføjelse af art. 7 og 8.

240. »Rannsakn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 393 f. – jfr. n. 239.

241. smst. tr. smst. p. 409. – jfr. n. 239.

242. SKA. SS. YY: 26. 22043. konc. t. miss. 5/6. utr. – denne o. a. skriv. ses ikke at være blevet indf. i RR.

243. Printz t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

244. sm. t. sm. 24/6. or. smst. utr.

245. sm. t. sm. 1/7. or. smst. utr.

246. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 12 (fejlagte u. 26/6).

247. SKA. SS. YY: 26. 22042 + 22051. konc. t. fuldm. 4/6. utr. pålægger bl. a. bogh. at oprette visse og sikre jordebøger. – På denne baggrund er det formodentl. Nilss. hvem Ravn (Chron. Bor. 1671 p. 98 f.) hentyder til, når han beretter om en »ugudelig Boghandler«, som Printz. siden slutn. af juli og beg. af aug. lod »alle Steds paa Landet omrejse, der udi hvert Sogn, hver Bondes Huse og Gaarde med tilliggendes Sæd-Agre og Enge, geometrice Vis skulde beskrive og med Mænd taxere og sætte, af hvilken Ager-Jord og Enges-Bund de ikke alene skulde udlægge Skat, som deraf paabudet blev, men endogsaa af Kornet, Høet og Afgrøden, det bar, der foruden Skatter at udgive.« – Det kan

være denne virksomhed, der senere er resulteret i den i SKA. beroende svenske jordeb. o. Bornh.

248. Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

249. »Rannsakn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 403. omtaler således rugskatten, korn som ikke kaldes andet end landgildebygg, og havre. jfr. p. 386. m. omtal. af rug, korn og havre, medens derimod hvede ikke bruges at udsås. – se også: Zahrtmann: Bor. Historieb. 1934. 1. p. 211.

250. Printz. t. Stenb. 17/5. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 8.

251. sm. t. sm. 13/6. or. smst. tr. smst. p. 9.

252. En udskibn. til svenske og svenskall. havne ses således at være blevet tilladt indenf. rammerne af et forbud mod udførsel af fødevarer omkr. oktobers begynd. (sm. t. sm. 9/10. or. smst. tr. smst. p. 17: P. S.).

253. sm. t. sm. 25/7. or. smst utr.

254. sm. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 418: P. S.

255. SRA. RR. 28/8. miss. utr.

256. smst. 20/11. miss. t. Nilss. utr. hvor Karl Gust. i et P. S. bef. bogh. at »opHandla« sig en temmelig kvantitet smør som »in till förste våre dagh och öpenwatn« skal holdes i beredskab, kan næppe komme i betragtning, da der her for det første er tale om et opkøb og for det andet antagelig tænkes på det kommende forår.

257. Printz t. Stenb. 26/8. or. SLA. SFGG. utr. – om det tilsynelad. forh. mell. dette br. og den kgl. skriv. 28/8, se afhandling p. 96 f.

258. sm. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr., sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15. og 18/11. or smst. tr. To Breve. upag. – Når Printz. i sidstn. br. henv. t. kgl. skriv. dat. Urterslev 30/8 er dette antaget. den smst. dat. i RR. u. 28/8 indførte, hvilken Printz. 8/10 også omtal. som udst. d. d. – Nogen kgl. skriv. dat. her 30/8 kendes derimod ikke.

259. SKA. bil. t. Bornh.'s jordeb. 1658. or. utr. – de i afhandlingens tekst anf. talangivelser stammer herfra.

260. Printz. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15.

261. om Taubenfelts stilling se især: Lauritz Weibull: Efter Roskilde fred i Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 175 ff.

262. Printz t. Stenb. 18/11. or. SRA. STKM. tr. To Breve. 1958. upag. – om dette brevs arkiv. n. 207 – sm. t. Karl Gust. 18/11. or. smst. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 423.

263. Nilss. t. Taubenf. 20/11. or. SLA. SFGG. utr. – denne skriv. var ved undertegn.'s ophold på ark. ligesom senere desværre ikke til at finde, men en fotokopi af brevet er velvilligt blevet stillet til rådighed af Klindt-Jensen, Rønne.

264. SKA. bil. t. Bornh.'s jordeb. 1658. or. utr. – den i afhandlingens tekst anf. talangivelse stammer herfra.

265. om smørmålet se: Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark i Nordisk Kultur – Maal og Vægt. 1936. 30. p. 191 ff., særlig p. 193. jfr. Sam Owen Jansson: Mått, Mål och Vikt i Sverige till 1500-Talets Mitt i anf. v. p. 36 og p. 54 f. hvorefter i begge tilf. 12 tdr. smør = 1 læst. – Herefter synes det blot at være et spørgsmål om de anvendte tønderes størrelse, men efter alt at dømme

er de blevet forfærdigede på Bornh. efter de her gældende mål. Således havde Printz. 24/6 medd., at han havde sendt bud t. Sölvesb. e. tømmer ell. 16 læster tønder hertil, ligesom han 16/7 beretter, at tønder hertil nu er færdige (se herom afhandling p. 86 f.). Alene disse udsagn synes at antyde dette. Endvidere blev efter opstanden og eatbl. af det nye da. styre på øen betalt slottets bødker, Christoffer, for restance på hans arbejds løn »med tønder at gjøre Vdj Suendschens tid, effter Sal: Johan Printzenschioldes Vderschreffne Regenschabes widere formelding« (RA. HL. 1658–60. utr.). Dette viser i hvert fald, at Hammershuss bødker har været i funktion i denne periode. Det kan således være de samme tønder, der her er tale om.

266. SRA. RR. 20/11. miss. utr.

267. smst. sm. d. miss. utr.

268. »Rannsakn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 392 f. beretter om ridef., at denne, som tidl. ikke skal have haft noget med oppebørslen at gøre, i de to sidste år har været ene oppebørsmnd. af såvel kronens som Gersdorffs indtægter. jfr. smst. tr. smst. p. 383 f.

269. SRA. RR. 28/8. miss. utr.

270. Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr.

271. bil. t. br. Printz. t. Karl Gust. 8/10. afskr. smst.

272. SRA. RR. 4/6. miss. t. Stenb. utr.

273. Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

274. smst. jfr. n. 157.

275. SRA. RR. 19/10. miss. t. Nilss. utr. jfr. smst. sm. d. miss. t. Uttermarch utr. m. sm. indh.

276. smst. 20/11. miss. t. Nilss. utr.

277. Printz. t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 419.

278. sm. t. sm. 18/11. or. smst. tr. smst. p. 423. — se også afhandling p. 89.

279. Nilss. t. Taubenf. 20/11. or. SLA. SFGG. utr. jfr. n. 263.

280. se afhandling p. 82.

281. se herom Fabricius: Skaanes Overg. 1906. 1. p. 68 ff.

282. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 99 f. jfr. smst. p. 130.

283. Printz. t. Stenb. 25/7. or. SLA. SFGG. utr.

284. Det vil således bemærkes, at undertegn. hvad dette spørgsmål ang. afviger fra den opfattelse, der er blevet fremsat om indførelse af accise og told af henholdsvis Fridericia (se Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 391) og Klindt-Jensen (se Disse Danske. 1958. p. 64 f.).

285. Printz. t. Karl Gust. 7/7. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 418: P.S. — om forpagtn, jfr. »Rannsagn.» 17/5. or. smst. tr. smst. p. 391 f.

286. sm. t. Stenb. 26/8. or. SLA. SFGG. utr.: efterskr. — om pantsætn. jfr. Gersdorffs åb. br. 1651 afskr. — test. af Agneta Ecksteins — utr. vedl. br. Printz t. Stenb. smst.

287. SRA. RR. 28/8. miss. utr.

288. se afhandling p. 74.

289. se smst. p. 64. jfr. p. 93.

290. Om Ecksteins gods på Bornh.: SKA. bil. »Num. 2.» t. Bornh.'s jordeb. 1658. or. utr. opregner i alt 93 pantsatte gårde på øen, hvor som det tredje navn ang. Eckstein m. det største antal: 13 gårde, ud for hvilken post alene er tilføjet en talangivelse: »för 5871 Rdr. 18

sk.»; efter listen o. gårdene ang. at dette drejer sig om året 1657. — jfr. n. 286 og det heri anf. Gersd.'s åb. br. om overdr. t. Eckstein af Simblegård i Klemensker sogn m. m.

om gaven fra Karl Gust. t. Printz.: Fortegn.: »Register Alle der Sachen so auff Simblegarden nach dem Schlosse geführt» 1659 17/10 ant. or. — m. underskr. m. an. hd.: »Anna Hårdt högh Bedrofvat Encka» — KB. NKS. 634(a) Fol. utr. — Det ligger således på linje hermed, når Peder Olsen og Mads Pedersen Kofoed 23/12 i Kbhvn. i deres ansøgning t. Fr. III om at få Eckstein til kommandant (se herom afhandling p. 127) bl. a. begrunder dette med, at Eckst. der på landet har »sin Middel och Eyendomb, saauit dj suendsche icke fra hannem taget haffuer» (RA. DK. Konc. o. Indl. t. Kopib. f. Bestall. m. m. Militien Tillands o. Tilvands vedk. b. 1658–60 oktbr. o. utr.). — Ravn (Chron. Bor. 1671. p. 100) kan hentyde t. dette, når han u. efteråret anf. at Printz. »molesterede» bønderne med sengeklæder — hvilket netop findes opført i den ty. fortegn. — som skulle føres op t. slottet.

291. Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr. — Det vil således bemærkes, at undert. hermed afviger fra det af Klindt-Jensen frems. synspunkt, at Printz. aldrig nåede at tage gaven i besiddelse (se Disse Danske. 1958. p. 54 f.).

292. sm. t. Stenb. 24/6. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 11.

293. bil. t. br. Printz. t. Stenb. 24/6. afskr. smst. tr. smst. — jfr. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 1657 28/9. miss. t. Gersd., smst. Konc. og Indl. t. Skaan. Tegn. 1657 aug.–decbr. 4: O. Geddes. Chr. Skeels og O. Krag's mem. 1657 26/9. or. utr. nævner at Bornh.'s bidr.

er best. t. Kristianstads og Christianopels garnis. (art. 7).

294. SRA. RR. 28/8. miss. utr.

295. Printz. t. Stenb. 1/7. or. SLA. SFGG. utr.

296. Forsm. t. sm. 31/9. or. smst. utr.

297. Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr., sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15.

298. Forsm. t. Stenb. 16/10. or. smst. utr.

299. Printz. t. Stenb. 1/7. or. smst. utr.

300. sm. t. sm. 16/7. or. smst. utr.

301. om mønstringen se afhandling p. 71.

302. Printz. t. Stenb. 25/7. or. SLA. SFGG. utr.

303. sm. t. sm. 26/7. or. smst. utr. jfr. vedl. br. Sack t. Printz. 28/6. ant. or. utr.

304. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98.

305. Printz t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 419., Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 100, hvor de her yderligere ang. koppel på 3 mark og 1 sldr. t. salpeter ikke kan verificeres, ligesom ang. af 8 rdl. kopskat af præster ikke klart ses henført t. denne lejligh.

306. om landhjælp ell. landskat se: Poul Johs. Jørgensen: Da. Retshist. 2. udg. 1947. p. 536.

307. Vistnok som den eneste angiver Ravn (jfr. n. 305) det i teksten anf. beløb i slettedalere. Når derimod Printz. (jfr. smst.) som i øvrigt andetsteds det sv. kildemateriale taler om daler sølv-mønt, skal det formodentlig blot forstås i modsætn. t. den i Sverige ved siden af sølv-møntfoden anvendte kobbermøntfod

(om pengesyst. i Sverige i alm. se: Jerker Rosén: Svensk Historia. 1962. 1. p. 716 ff. m. litteraturhenv.) derimod næppe som en stillingtagen til det spørgsmål, om der i det konkrete tilfælde er tale om fuldt lødige eller underlødige sølv-møntstykker. – Heroverfor opfatter Zahrtmann (i Bor. Historieb. 1934. 1. p. 285) antagelig sølv-mønt = rigsdaler, idet han tilsyneladende sætter Printz.'s angivelse 16 daler sølv-mønt over for Ravns ang. 16 slettedaler, hvilke sidste efter værdiforholdet 2:3 omregnes til $10\frac{2}{3}$ rigsdaler som et udtryk for, at Printz. »paa egen Haand nedsatte Skatten«! Zahrtm.'s angivelse af 12 rdl. – den af 8 rdl. af hver præst stammer fra Ravn (jfr. n. 305) – kendes imidlertid ikke. – Om forholdet mellem rigs- ell. speciedl. og slettedl. se: Wörterbuch der Münzkunde in Verb. mit N. Bauer, K. Regling, A. Suhle, R. Vasmer u. J. Wilcke herausgegeb. v. Friederich Frhr. V. Schrötter. 1930. p. 568. jfr. p. 373. m. litteraturhenv.

308. Printz. t. Karl Gust. 7/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 420.

309. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 100 nævner, ganske vist nogle år senere, at dette var tilfældet.

310. »Rannsakn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 388 ff.

311. Printz. t. Stenb. 5/8. or. SLA. SFGG. tr. m. bil. (jfr. flg. n.) i modern. retskr. Bornh. Sml. 1960 37. p. 97 ff. jfr. utr.

312. bil. t. br. Printz. t. Stenb. 5/8. afskr. smst. tr. smst. i modern. retskr. p. 100 ff. utr. – om recessen 1643 27/2 se: Corpus Constitutionum Daniæ. Udg. af V. A. Secher. 1903. 5. p. 122 ff., særlig p. 216 f. og 252 f.

313. om ressens II. 1. 5. se: Corpus Constitutionum Daniæ. anf. bd. p. 216 f.

314. art. 7 i instr. t. Nilss. synes med de heri formodentl. udtrykte hensyn til da. lovbestemmelser at støtte en sådan antagelse (se herom afhandling p. 85).

315. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 404 ff. jfr. afhandling p. 50. — Sognepræsten til Rønne og Knudsker henv. i denne forb. t. en vis »Landebook och Protocoll« hos Lundevispen (anf. v. p. 404), ligesom »Rannsagn.« u. omtal. af kirkegodset henv. t. et bilag (anf. v. p. 407), begge vistnok nu tabte.

316. Printz. t. Stenb. 18/5. or. SLA. SFGG. utr. — Printz. henv. her naturligt t. Lundevispen, men begrundet sin i og for sig overflødige henv. m. præstens in-stændige bøn herom. — Om Rasmus Olsen Wiborg se: S. V. Wiberg: Alm. da. Præstehist. Sen. Optr. 1959–60. 2. p. 670. som dog ikke i dette tilf. som ellers ofte nævner præstegårdsbranden.

317. 1652 pinseaften var således præstegården i Klemensker sogn nedbrændt med præstens »formue, liberie och Præsteklæder« hvorfor præsten, hr. Hagen Thomesen Rønneby, efter henvendelse til Gersdorff opnåede 1 rdl. til hjælp fra hver kirke i Skaane stift som havde formue (RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6. 1652 4/7. åb. br. utr., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 148. jfr. p. 187). Denne fremgangsmåde skal ligeledes være blevet benyttet 1669 til opbygning af nedbrændte Svaneke præsteg. i form af hjælp af kirkerne i Sjællands stift (Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 163).

318. Når i 1693 Aakerbønder med sog-nedegn Peder Ravn — i sagen amtskriver Hans Henrik Schor contra sognepræst i Aaker, hr. Thue Larsen, vedrørende St. Jørgens Hospitals fattiglemmers rettig-

heder — i deres vidneudsagn fremhævede, at Printz. i sin tid skønt lemmernes ad-komstbreve var bortkommet skal have sagt, »at de skulle nyde dereffter, ligesom de hafde nydt tilforne, hvilcket og skede, saa lange hand raade,« og ikke er op-hævet førend i August Deckners tid (RA. Højesteret. Domb. 1693. I Extraord. Session. Tingsvidne 1693 4/4 udstedt af Sønner Herredst. på Bornh. utr.), synes det — om dette betydelig senere vidne-udsagn er sandfærdigt — at ligge på linje hermed. — Om denne sag se: Zahrtmann: Bor. Historieb. 1935. 2. p. 86 f.).

319. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. nævner den d.

320. se herom: S. V. Wiberg: Alm. da. Præstehist. Sen. Optr. 1959–60. 2. p. 288. som her er fulgt. jfr. det i flere henseender heraf afhængige J. A. Jørgen-sen: Series Pastorum. 1907. p. 137 og p. 140.

321. Peder Hansen Resen: Atlas Dani-cus. III. B. Bornh. tr. 1925 i da. overs. v. Johs. Knudsen. p. 56. jfr. Wiberg anf. bd. p. 288.

322. En sv. liste o. de bornh. sognepræ-ster, der kan være affattet i forb. m. overgangen, men hvis proveniens det desværre ikke er lykkedes undertegn. at verificere — den findes tilsyneladende hverken i SRA. ell. SLA. — tr. Saml. utg. f. De Skånska Landskapens hist. o. arkeol. För. 1876. 5. p. 21. jfr. p. 15. nævner Oluf Nielsen som sognepræst t. Østerlars og Gudhjem.

323. Printz. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr. m. vedl. Förslag o. behold-ningen i kirkerne på landet. udatt. or. utr., sm. t. sm. 25/7. or. smst. utr. m. vedl. Kortt Extract af kirkernes indkom-ster. udatt. or. utr., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 98.

324. Printz. t. Stenb. 18/11. or. SRA. STKM. tr. To Breve. 1958. upag. – om dette brev arkiv. se n. 207.

325. sm. t. Karl Gust. 18/11. or. smst. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 421 f., sm. t. Stenb. 18/11. or. smst. tr. To Breve. 1958. upag. – jfr. n. 207.

326. sm. t. Karl Gust. 18/11. or. smst. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 422 f.

327. sm. t. Stenb. 18/11. or smst. tr. To Breve. 1958. upag. – jfr. n. 207.

328. Nilss. t. Taubenf. 20/11. or. SLA. SFGG. utr. – jfr. n. 263. – Taubenf. t. Karl Gust. 23/11. or. SRA. STKM. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 207. hvor nævnes, at Printz. opholder sig i store ekstremiteter derved, at almuen har tragtet ham »och the andre E. K. M. betiente» efter livet, forholder kongens indtægter og alene venter på at blive »till een universal revolte secunderade.» synes ikke alene m. h. t. det første og tredje punkt noget overdreven og tendentiøs, men er også i det hele taget et andethåndsvidne, idet Taubenf. bygger på dels løjtnantens – dvs. den i Nilssons br. t ham 20/11. nævnte Jöns Carlssons (se herom afhandling p. 94) – beretning, dog her primær eftersom løjtnantens for-tæll. ellers ikke kendes, dels efter alt at dømme Nilssons her givne beskrivelse, på hvilket pkt. sekretæren altså tillige er sekundær.

329. Oldel. t. borgm., borgere og menige almue på Bornh. 26/10. afskr. fra ant. e. 1700 RA. TS. 29c og 43b tr. L. L. de Thurah: Beskr. o. Bornh. etc. 1756. p. 245 f. – om Oldeland se: Albert Fabritius i Da. biogr. Leks. 1939. 17. p. 371 m. litteraturhenv.

330. Det vil således bemærkes, at under-tegn. på dette punkt afviger fra den af Klindt-Jensen fremsatte opfattelse, at

dette br. skulle indeholde en direkte opfordring til at danne en modstandsbevægelse (se Disse Danske. 1958. p. 103). Man kan formodentl. blot mellem linjerne ane en indirekte sådan. Men dette synes i ligeså høj grad at kunne bero på en tilbageslutn. fra senere begivenheder.

331. RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6. 1658 8/11. åb. br. tr. L. L. de Thurah: Beskr. o. Bornh etc. 1756. p. 246 f.

332. Udsagnene herom: En oprigtig Patriot, forrestillet udi Landsdommer Jens Lassen aff En ved hanss Meriter alleene Obligerede Venn Till Paris, som aff En U-sigelig Længssel dragis att see sitt Kjære Fæderne Land I fornøjelig Vellstand. udatt. afskr. KB. NKS. 1333 Fol. tr. Da. Sml. f. Hist., Topogr., Personal. o. Litteraturhist. 1868–69. 4. p. 322. nævner ganske vist, at Jens Lassen gav Fr. III tilskyndelse og opsatte konc. t. det kgl. opmuntringsbr., som straks på timen blev renskr. samt underskr. af kongen, hvorefter Lassen m. sin broder i en no. fyrrejolle roedes gennem den sv. flåde og affærd. br. sm. nat, men forfatteren hertil kendes ikke, ligesom beretn. formodentl. først er forfat. o. 1681 i et forsøg på at frelse Lassen fra truende økon. ruin v. at oplyse om hans fortjenester (se herom Indl. v. O. Nielsen anf. v. p. 310 ff.) – Peder Olsen t. Chr. V 1671 30/12. RA. tr. Bornh. Sml. 1915. 9. p. 148. oplyser nok, at såvel Odel's som Fr. III's br. i særdeleshed blev tilskrevet ham, men samtidig nævner Olsen, at han »war den største Aarsag» til Bornh.'s frigørelse fra det sv. herredømme, ligesom brevet i det hele taget er affattet m. det formål at opnå oprejsning efter fradømmelsen af landsdommerembeder (se om dette: Zahrtmann i Bornh. Sml. anf. bd. p. 117 ff.) – Med andre ord står man således her over for ikke

alene senere, men også tendentiøse og uverificerbare beretninger.

333. Printz. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 420 f., sm. t. Stenb. 18/11. or. smst. tr. To Breve. 1958. upag. – jfr. n. 207 – nævner henholdsvis kongens skriv. fra Landskr. og Stenb.'s fra Sjøll. af 6/11.

334. smst. tr. smst. p. 421 f. jfr. smst. upag.

335. smst. tr. smst. p. 422.

336. smst. tr. smst. p. 423.

337. Printz. t. Stenb. 5/8. P. S. or. SLA. SFGG. utr. medd. at artilleriløjtn. ankom f. 8 dage siden.

338. sm. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 422.

339. sm. t. Stenb. 9/10. or. SLA. SFGG. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 15.

340. se afhandling p. 75.

341. Printz. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 422., sm. t. Stenb. 18/11. or. smst. tr. To Breve. 1958. upag. – jfr. n. 207.

342. sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr.

343. sm. t. sm. 12/8. or. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 14 (fejlagst. u. 13/8).

344. sm. t. sm. 9/10. or. smst. tr. smst. p. 17: P. S.

345. SRA. RR. 6/11. miss. utr. – ikke mindre interessant er tilføjelsen t. det i teksten refererede: at Printz. om han finder det for godt af hensyn til sin sikkerhed atter kan sende bornh. knægte til Pommern, hvorved Karl Gust. atter synes

at være inde på den opfattelse, som han havde givet udtryk for den 30/6 (se herom afhandling p. 69). – Den anden kgl. skriv. u. sm. d. t. Printz. (smst. miss. utr.) er i denne forb. u. betydn., idet den omhandler eftersøgningen af de sv. fartøjer Scepter og Engelen (jfr. Printz. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 421).

346. smst. 6/11. miss. t. Müller o. Wirtz. utr. – regist. er dog kun skriv. t. Wirtz, der henviser t. forh. m. Müller. – den interessante ordlyd af dette br. m. henvisning t. »Vnsern Vorigen Schreiben« ligesom omtal. af »nochmaliges gnädigstes gesinnen« synes at forudsætte en tidl. kgl. skriv. i denne sag, men en sådan findes ikke indf. i RR.

347. se afhandling p. 110.

348. Printz. t. Stenb. 5/8. P. S. or. SLA. SFGG. utr., sm. t. sm. 12/8. or. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 13 (fejlagst. u. 13/8).

349. sm. t. sm. 26/8. or. smst. utr.

350. SRA. RR. 28/8. miss. utr. – om det tilsynelad. forhold t. Printz.'s br. 26/8 se afhandling p. 96.

351. Printz. t. Karl Gust. 8/10. or. SRA. STKM. utr.

352. sm. t. Stenb. 16/7. or. SLA. SFGG. utr. hvor Printz. bl. a. nævner nødvendigheden af at indforskrive »några Tusendh« tagsten fra Lübeck.

353. sm. t. sm. 9/9. or. smst. tr. Saml. t. Skånes Hist., Fornk. o. Beskr. 1870. 2. p. 14., Sack t. Stenb. 24/7. or. smst. utr. nævner, at der »fuller twifwelss uthan« kan findes de på Born. nødvendige materialer »så framt dherføre kunna föllia straxt een wijs betalningh« hvilken, som det senere understreges, skal falde »genast«.

354. Printz. t. Karl Gust. 18/11. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 422.

355. Tilbageslutt. på grdl. af Kofoedske Relat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.: Når således præsten i Nyker sogn, hr. Jakob, »tilføi« skal have lovet at stille et antal mænd t. rådighed for Jens Kofoed, når dette skønnedes nødvendigt, henvises tydeligt t. en tidl. aftale. Når Rønneborgeren Mads Pedersen skal have antaget, at opstandsdeltagerne havde noget i sinde m. Printz., synes dette at vise, at noget tidl. må have været vidst herom. Når opstandsmændene ret hurtigt efter drabet på Printz. skal have afsendt 2 md. t. Hasle m. den opgave at bemægtige sig en borger her, som skal have bragt for Printz. alt, som kunne være t. skade for dem, synes dette at forudsætte, at en kreds af pers. tidl. kan være dannet. Fribundes beretn. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr.: Når Kofoed i Rønneborgmesterens stue skal have hævdet, at de sammensvornes adfærd »er alt betænkt«, kan dette muligvis – om situationen er blevet overleveret styrmanden fra pålidelig og velunderrettet kilde – afspejle tidl. overvejelser.

356. Kofoedske Relat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. at Kofoed hos Nykerpræsten ikke mod tidl. aftale skal have forefundet det udlovede mandskab kan være et udtryk for, at dette nogen tid i forvejen har været samlet her, men siden – muligvis fordi ventetiden er blevet lang – er blevet trukket tilbage.

357. Det vil således bemærkes, at underregn. på dette punkt afviger fra den af Klindt-Jensen udtrykte opfattelse, at sammensværgelsen vides at være dannet og opstanden forberedt 18/11 (se Disse Danske. 1958. p. 93).

358. Peder Olsens fortegn. 29/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg.

1656–60. 2. tr. Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 224. dog formodentl. m. fejlagtig geng. af Staaelle som Staaeke.

359. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1915. 9. p. 133. Om deltagelse i hyldingen se dog afhandling p. 52.

360. se herom: H. F. Rørdam i Da. biogr. Lex. 1887. 1. p. 214 f., Zahrtmann i Bornh. Sml. 1922. 14. p. 1 ff. og i Da. biogr. Leks. 1933. 1. p. 288 f., Kr. Kure i Bornh. Sml. 1945. 30. p. 137.

361. se herom: Jul. Bidstrup: Stamtavle o. Fam. Kofoed. 1886. p. 71. jfr. p. 2., S. A. Sørensen i Da. biogr. Lex. 1895. 9. p. 335 f., Zahrtmann i Bornh. Sml. 1926. 17. p. 1 ff. og Da. biogr. Leks. 1938. 13. p. 89 ff.

362. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1926. 17. p. 33 ff. Om delt. i hyldingen dog afhandling p. 52.

363. se herom: O. Jørgensen i Indledn. t. Stamtavle o. Slægten Risom fra Nebbegaard. 1919. Zahrtmann i Bornh. Sml. 1926. 17. p. 42 ff. Om delt. i hyldingen dog afhandling p. 52, om forh. t. det sv. styre smst. p. 91.

364. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1929. 20. p. 13.

365. se herom: smst.

366. se herom: smst. – Zahrtm. postulerer her, at denne skal være Gersdorffs underskriver på Bornh., Lavrids Brodersen.

367. se herom: smst. p. 13 f.

368. se herom: smst. p. 14 ff., om delt. i hyld. dog afhandling p. 52.

369. se herom: smst. p. 17 f.

370. se herom: Jul. Bidstrup: Stamtavle o. Fam. Kofoed. 1886. p. 2., Zahrtmann i Bornh. Sml. 1929. 20. p. 20.

371. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1929. 20. p. 20 f., om delt. i hylld. dog afhandling p. 52.

372. Fortegn. 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. m. cit. dir. af or. – jfr. n. 21.

373. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 120.

374. Landsprovst Jens Pedersens beskr. o. Bornh. 1625. or. RA. tr. i modern. retskr. Bornh. Sml. 1926. 17. p. 55.

375. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 409. har denne talang, hvilken formodentl. svarer ret godt til, at Ravn nogle år senere anslog, at denne by havde 80 borgere (Chron. Bor. 1671 p. 120).

376. »Rannsagn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 408. anslår således 150 borgere her, medens Ravn senere angiver 200 mand (Chron. Bor. 1671. p. 117).

377. I denne sammenhæng kan anføres, at Stenb. – formodentl. den person med hvem Printz. u. sit ophold på Bornh. stod i flittigst brevvæksling – i sin generalguvernørberetn. t. Karl XI 1662 19/12 (or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1850. 31. p. 388) samtidig med positivt at omtale Printz. taler om indbyggernes »oförmodelige revolte och opståndh«.

378. se herom: afhandling n. 28.

379. se herom: smst. p. 34 m. n. 34.

380. se herom: smst. p. 34 m. n. 32–37.

381. se herom: smst. p. 34 f. m. n. 46–47.

382. se herom: smst. p. 32 f. m. n. 31.

383. Peder Olsens fortegn.: 29/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg. 1656–60. 2. tr. Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 224.

384. Fribundes beretn. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. nævner ganske vist, at

Jens Kofoed og Claus Kam optræder som bornh.'s »for mænd« (jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 425 f. om disse m. fl.: »Rädelsföhrare«.), men dette er formodentl. blot udtryk for en snæver betr. betinget af den ganske bestemte, konkrete situation, hvorunder disse optrådte.

385. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 424., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 101. antager begge dette.

386. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.

387. smst. jfr. smst.

388. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr., Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 425., Baggegårdsbibel. or. BM. tr. Jørgensen: Bornh. Hist. 1900. 1. p. 218, Fortegn. 1602–87. afskr. KB. NKS. 723 Kv. og or. smst. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126., Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 101.

389. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 425. mener dog senere dette – formodentl. på grdl. af Fribundes og andres beretn. (se herom afhandling p. 25 ff.) – ligesom han hævder, at Kofoed og Gumløse hver gav den døde Printz. et skud. – Ved disse uverificerbare træk synes imidlertid en bornholmerfjendtl. tendens til stede. jfr. n. 328.

390. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. som i modsætn. t. den sv. version (se n. 391) i sin skildring af oprinet i borgm.'s stue lader Printz. værges sig bag et bord og derefter på

gaden forsøge at undløbe, hvorunder han efter at Kofoed har råbt varsel nedskydes. Drabsmanden nævnes ikke ved navn.

391. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. som over for den da. gengivelse (se n. 390) i sin fremstilling af optrinet i borgm.'s stue lader de sammensvornes voldsomme fremfærd bevirke, at Printz. falder ned fra bordet, hvorefter borgm. og dennes broder Daniel (hos Taubenf.: David) lægger sig imellem, men bliver håndfast forh. heri, hvorpå Villum Clausen (jfr. Peder Olsens fortegn. 29/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg. 1656–60. 2. tr. Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 224. nævner ham ligel. som drabsmanden) da Printz. er kommet ud på gaden, skyder ham ned med en pistol. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 425. der stort set gengiver denne version, omend grovere og som det synes ikke uden en vis tendens (se n. 389).

392. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner således tilfanget. af en sekretær og en hejderider., Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 425. omtaler pågrib. af en skriver, en toldinspektør og en fenrik af garnis., for de to førstes vedk. muligv. de samme, hvilke tre dog kun »med mödo« fik lov til at beh. livet – hvilken skildr. ligeledes ikke synes uden en vis tendens jfr. n. 389 – Fortegn. 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. nævner tilfanget. af bl.a. sekretæren og inspektøren., medens Ravn: Chron. Bor 1671. p. 101 blot omtal. pågrib. af 7 personer samt hejderideren. – At denne jagt ikke gik af helt uden skærmydsler, synes at fremgå deraf, at Mester Hans i Rønne

senere blev betalt lægeløn for en svensk soldat »som weed dend Swendsche Com-mendantis action er bleffuen Saargiort« (RA. HL. 1658–60 utr.).

393. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.

394. smst. jfr. smst.

395. RA. HL. 1658–60. utr. jfr. Jens Kofoeds regningskrav 1659 21/5. or. bil. t. dette rgsk. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 14: efterskr.

396. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 101.

397. de i andre kilder omtalte drab: Baggegårdsbibel. or. BM. tr. Jørgensen: Bornh. Hist. 1900. 1. p. 218. af »nooget aff Hans folck« (cit. dir. af or. – jfr. n. 20)., Fortegn. 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. af »nogle Soldater«, og Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471. af »nogle faa«, synes snarere – eftersom kildemat. ikke kender andre end disse – at være de tilfælde af drab, som også Den kofoedske Relat. kender.

398. se herom: n. 24.

399. se herom: Hans Ellekilde: Brændte Ole i Gammelt å Nyt. 1936. p. 9 ff. m. aftryk af flere opskrifter, hvoraf de ældste kendte stam. fra 19. årh. – sagnet beret. om, hvorledes en sv. soldat netop denne nat skjulte sig for bønderne i et hult træ og blev fundet som brændt benrad, da lynet mange år senere slog ned. Varianterne er dog mange, således indgår i nogle opskr. et kærlighedsmotiv. 400. Kofoedske Relat. udst. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner også overbr. af et br. fra artilleriløjtn. hvilket ellers ikke kendes.

401. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2 or. SRA. STKM.

tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. der geng. truslen med hovedet, men yderligere har det træk, at Claus Kam på Printz's hest og iført slots- og lensfogdens tøj skal have opfordret løjtnanten til overgivelse. Men hjemmelen til denne medd. kendes ikke, ligesom dette træk ikke kan verificeres ved hjælp af andet materiale. Situationen virker noget usandsynlig, og det synes snarere som om sekr. også på dette punkt ikke er uden overdrivelse og tendens i sin beskr. jfr. n. 389. – Om behandl. af Taubenf.'s udsagn se især Fridericia (i Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 393 f.), der her synes at stille sig noget tvivlende over for spørgsm. om dets troværdighed, Zahrtmann (Bor. Historieb. 1934. 1. p. 291) som går ind for dette, medens Klindt-Jensen (i Disse Danske. 1958. p. 114) nøjes med at anf. dette.

402. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. hvilken sidstn. nævner tilstedev. af sv. trommeslager både før og efter ank. af Rønneborg. og V. Herreds bønder.

403. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.

404. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr., Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60 19. utr. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. der opgiver, at garnis. tæller 60 md. (jfr. afhandling p. 110 f.), medens Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 101 f. – vel noget overdrejet – taler om 120 mænd og kvinder, heraf sekr. Karl Berg, en ty. skolemester Rudolphus samt løjtn. m. kvinde og tjenere.

405. RA. HL. 1660–61. bil. Claus Kams regningskrav 1661 6/10. or. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 12. jfr. Fortegn. . . . 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. der ligeledes nævner plyndringen.

406. RA. HL. 1660–61. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 14.

407. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner betegn. kun Kofoeds hverv., Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. s. d., Fortegn. . . . 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. s. d. jfr. RA. HL. 1658–60. bil. Jens Kofoeds regningskr. 1659 21/5. or. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 13., smst. 1660–61. bil. Claus Kams regningskr. 1661 6/10. or. tr. smst. p. 12. nævner, at han og Kofoed blev forordnet og betroet af landsdommer Peder Olsen og landsstænder og menighed. – Materialer nævner intet sted for begivenheden. – Zahrtmanns skildring (i Bor. Historieb. 1934. 1. p. 293) er meget forenklet og tendentiøs navnl. i forh. mell. Kofoed og Kam: Hvad der hos Taubenf. (anf. v. p. 426) blot antydes, at Kam har gjort Kofoed t. kommandant, udlægges af Zahrtm. som en kendsgerning. Dette udsagn bekræftes imidlertid ikke af andet samt. materiale, hvorefter de 2 mænd synes udn. på lige fod, men med hver sit embedsområde.

408. Fortegn. . . . 1602–87. or. KB. NKS. 398e. Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. nævner dette formodentl. for Østermarie ell. Svanekes kirke. jfr. afhandling p. 28 f. m. n. 21. Denne medd. synes ikke at tyde på, at den bornh. højlyng som Zahrumann hævder på denne tid udgjorde »Grænse mellem dansk og svensk Konges Land«. (se Bor. Historieb. 1934 1. p. 294).

409. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 102.
410. Peder Olsens fortegn. 29/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg. 1656–60. 2. tr. Hist. Tidsskr. 1894–95. 6. Rk. V. p. 224. synes med sin omtale af Anchers virksomhed m. h. t. »Tceg, Vagt, Reystning« og at han endnu flittig besøger landvagterne at antyde dette.
411. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. forekommer alene at antyde dette. Beslutningens vigtighed synes dog at tale herfor.
412. Fortegn. 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126., Extr. af Anker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471 f., RA. HL. 1658–60. utr. jfr. bil. t. dette rgs. Kirstine Herman Bohns kvittering 1661 28/1. or. utr. – Zahrtmann antager (i Bor. Historieb. 1934. 1. p. 294), at afrejsen først fandt sted nævnte d. af hensyn t. forholdene på Østbornh., men synes dog her m. sit syn på stemningen på Østlandet at trække modsætn. lovlig skarpt op. jfr. afhandling n. 408. Kildematerialet oplyser således intetsteds, at menighederne her trægt skulle have afvist landets nye herskab. Man må blot nøjes med at konstatere, at der i de afgørende opstandsbegebenheder tilsyneladende ikke deltog repræsentanter fra disse egne af øen, jfr. afhandling p. 134.
413. Otte Krag's dagbog. or. KB. NKS. 634b Fol. tr. Da. Mag. 1905. 5. Rk. VI. p. 154., A. M. Hjørring: Leyrs-Krantz. 1660. u. d. d. jfr. 1677 udg. u. sm. d.
414. P. Olsen og M. P. Kofoed t. Fr. III 23/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Kopib. f. Bestall. m. m. Militien Tillands og Tillands vedk. b. 1658–60 oktbr. utr. begrundet dette med, at Eckstein er en god »dansk Patriot«, og at han der på landet har middel og ejendom, jfr. afhandling n. 290.
415. RA. DK. Kopib. f. Bestall. m. m. Militien Tillands og Tillands vedk. 1657–60. Nr. 97: 24/12. åb. br. utr.
416. Ecksteins mem. t. sekr. 24/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Tegn. 1658–60. 5. utr. nævner de befuldmægtigedes udsagn, at landet er i »grosser confusion« – efter alt at dømme et noget kraftigt udtr. der, om det er rigtigt geng. c. bornholmernes beretn., skal understrege deres mission i Kbhvn. Betænk. omtal. i øvrigt flere af de spørgsmål, hvorom Eckst. i den flg. tid fik br. ifølge Skaan. Tegn., således 28/12. om Printz's lig. Se herom afhandling p. 135.
417. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1929. 20. p. 22. f.
418. RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6. 28/12. åb. br. utr. jfr. ed af sm. d. smst. KA. 1. utr. or.
419. P. Olsens mem. t. sekr. 27/12. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg. 1656–60. 2. tr. Bornh. Sml. 1915. 9. p. 144. m. ansøgn. om embede og underh.
420. RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6. 28/12. åb. br. utr. at være landsdommer på Bornh., smst. sm. d. åb. br. utr. om foruden den landsd. tidl. tillagte Gyllensgård også at nyde afg. af Peder Buchs, nu Bukke-, gård i Nyker og Bjørnegård i Klemensker sogn. jfr. ed 1659 4/1. or smst. KA. 1. utr.
421. RA. DK. Skaan. Reg. 1648–60. 6. 29/12. åb. br. utr.
422. smst. 29/12. åb. br. utr. om for »giorde tienniste« at nyde Rabækkegård fri for landgilde i sin livstid.
423. smst. 29/12. åb. br. utr. om ligeledes for »giorde tienniste« at nyde Spid-

legård i Aaker sogn frit og kvit i sin og hustrus livstid.

424. smst. 29/12. åb. br. om at være fri og uden tiltale for det 4 år tidl. beg. drab. tr. Jul. Bidstrup: Stamtavle o. Familien Kofoed. 1886. p. 182. jfr. M. P. Kofoed t. Fr. III af sm. d. or. RA. DK. Konc. og Indl. t. Skaan. Reg. 1656-60. 2. om broderen Jens. tr. smst.

425. Bornh. gavebr. t. Fr. III 29/12. or. RA. KA. 1. tr. L. L. de Thurah: Beskr. o. Bornh. etc. 1756. p. 247 ff. dog m. fejlagt. geng. af Hans Hansen t. Jens Larsen, ligesom det er Peder Olsen, ikke Mads Pedersen Kofoed, der underskr. på egne og landsens vegne. jfr. korrekt geng. i Folket brød sit Fremmedaag. 1956. upag.

426. RA. DK. Skaan. Reg. 1648-60. 6. 29/12. åb. br. tr. P. N. Skovgaard: Bornh.'s Saga. 1834. p. 108 f.

427. Fr. III's såkaldte forsikringsbr. 1659 3/5 (RA. DK. Skaan. Reg.) tr. Holberg: Dannemarkes Riges Hist. 1735. 3. p. 355 f.) indeholder bortset fra omtal. af gavebr. og sen. bornh. stadfæstelsesbr. samt løftet om ikke mere at afstå øen t. Sverige intet nærmere herom.

428. Otte Krag's dagbog. or. KB. NKS. 634b Fol. tr. Da. Mag. 1905. 5. Rk. VI. p. 156. jfr. fodn. 4 ang. Wassenauers Journal.

429. Müller t. Karl Gust. 23/11. or. SRA. POM. utr. - om de kgl. ordrer om undsætn. se afhandling p. 110 f.

430. SRA. RR. 25/12. miss. t. Taubenf. utr.

431. smst. 30/12. miss. t. sm. utr.

432. smst. 30/12. miss. t. sm. utr. hvori kongen også medd., at han ikke kan misbillige Taubenf.'s forslag om at oversende rytterne fra Ystad, til hvilken ende han har befaler løjtn. på Svanen til at

skifte kurs (jfr. smst. 30/12. miss. t. kapt. på dette fartøj. utr.), dog befales Taubenf. at udsende en galiot til at indhente kundskab. - Særlig interessant er dog kongens P. S. om at »Jfrån Cirsaholmen SPrijda dee detta Vth«.

433. smst. 1659 2/1. miss. t. sm. utr. gentager ordren om at sende nogen over fra Ystad for at indhente kundsk. (jfr. smst. 3/1. miss. t. Johan v. Essen. utr. hvori denne fra Malmö beordres at recogoscere særlig om Bornh.). I sit P.S. i skriv. t. Taubenf. betegn. kongen de omraltede fanger som »Alla«.

434. smst. 1659 2/1. miss. t. Wirtz. utr. nævner således, at kongen har erfaret, at Bornh. »gegen Vnss revoltiret«.

435. smst. 1659 5/1. miss. t. Mardefelt. utr. befaler også, at skibene skal ruinere de fra Kbhvn. t. Bornh. oversendte fartøjer.

436. smst. 1659 5/1. miss. t. Stenb. utr.

437. smst. 1659 5/1. miss. t. Printz. utr. nævner således, at løjtnanten »ther uppå« har befaling etc. jfr. formodentl. samtidige afskr. RA. TS. 31a har her formen »theropa«, medens antagel. senere afskr. KB. NKS. 398e Fol. gengiver dette som »Keropa«, hvorved løjtn. er blevet navngivet. Det synes at være denne sidstn. afskr. der er ben. af Klindt-Jensen (se Disse Danske. 1958. p. 121).

438. smst. 1659 5/1. miss. t. Wirtz og Müller. utr. - indf. er dog kun skriv. t. Wirtz, der befal. at korrespondere m. Müller.

439. Stenb. t. Karl Gust. 1659 7/1. or. SRA. STKM. utr.

440. SRA. RR. 11/1 miss. t. Mardefelt. utr. om, at kongen har fået kundskab om, at indbyg. på Bornh. revolterer, belejrer Printz. på slottet og modtager skibe og folk fra Kbhvn. - Dette br. synes efter

alt at dømme at være indført noget senere end affattelsen. Dels har denne beretn. slående lighed med den i skriv. 5/1 t. sm. (se herom afhandling p. 108) meddelte efterretn. om forh. på øen, dels nævner ingen yderligere skriv. noget sådant om Bornh. Muligvis er det dette br., der bl.a. har været grdl. for den af Pufendorf givne fremstilling 1696. jfr. afhandling n. 25.

441. Taubenf. t. Karl Gust. 31/12. or. SRA. STKM. tr. Hist. Tidsskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 213.

442. sm. t. sm. 1659 3/1. or. smst. utr.

443. sm. t. Rosens. 1659 17/1. or. SLA. SFT. utr.

444. sm. t. Karl Gust. 1659 5/2. or. SRA. STKM. utr. — de i skriv. omtalte bil. var i hvert fald ikke til at finde blandt Taubenf. øvrige herv. br.

445. sm. t. sm. 1659 17/2. or. smst. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 424.

446. sm. t. sm. 1658 31/12. or. smst. tr. Hist. Tidsskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 213., sm. t. sm. sm. d. or. smst. utr. m. vedl. Förslagh o. rytteriet or. udatt. — sammenlagt bliver tallene dog kun henh. 56 og 42. — sm. t. sm. 3/1. or. smst. utr., særlig dog de 2 her vedl. »copia» af br. Mörner t. Taubenf. 1/1, hvoraf det sidste nævner, at resten af de 80 md. er vendt tilbage syge og døde ligesom kornetten er efterladt syg — ovenfor. Förslagh hører vistnok oprindelig t. dette br., idet det tilsynelad. er omtalt heri — Fribundes og Danielssons beretn. afskr. og vistn. or. henh. udatt. og dat. 1659 11/1. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. — om Niels Holm se afhandling p. 74 f.

447. Kofødske Relat. udatt. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr., Fribundes beretn. udatt. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. den heri gengivne diskussion om indh. af løsningen synes i forb. m. at kapt. og

ritm. blev glade ved at modtage bef. fra Printz. (en stemning som Danielsson henl. t. selve løsenet m. tilføje af en tak t. Gud for »at Landet endnu var Swenske») at antyde en sv. nervøsitet og usikkerhed m. h. t. hele situationen på øen. Danielssons beretn. 1659 11/1. vistn. or. smst. jfr. smst., Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426.

448. Kofødske Relat. udatt. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.

449. Kofødske Relat. udatt. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner at officererne ingen br. medbragte, men blot en fortegn. o. rytteriet. Fribundes og Danielssons beretn. udatt. og dat. 1659 11/1. henh. afskr. og vistn. or. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. siger derimod at br. medtoges, men taler imidlertid ikke om nogen fortegn. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 426 f. er i denne henseende afhængig af udtr. »fordrandes till sig i landh».

450. Kofødske Relat. udatt. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. — Hårds og Holms attest t. Fribundes. Hasle 1659 9/1. vistn. or. utr. SRA. KH. 1657–60. 19. kan være et indic. f. at disse i hvert fald en tid er bl. forvaret her.

451. Fribundes og Danielssons beretn. afskr. og vistn. or. henh. udatt. og dat. 1659 11/1. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 427.

452. Kofødske Relat. udatt. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner at de skulle bese det mest hensigtsm. sted f. udskibn. Fribundes og Danielssons beretn. afskr. og vistn. or. henh. udatt. og dat. 1659 11/1. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. om-

taler at også kapt.'s »Junge« m. m. skulle følge i land. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 427.

453. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr.

454. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner at rytterne skulle være af vejen når galioten skulle arbejdes i land.. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr.

455. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. beret. at løjtn. der var blevet lokket i land m. løfte om at være ritm.'s gæst t. frokost havde aftalt sin kniv som tegn hvilket han først åbenbar. overf. trusler.

456. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 427., Ravn: Chron. Bor 1671. p. 102.

457. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr., Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr., Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 427., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 102. omtal. næst. 100 md. m. 80 heste.

458. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 102. jfr. Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82. or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 472. hvilken ganske vist u. 1659 2/1 beret. om tilfangetag. af sv. ryttere, men derimod ikke nævner erobr. af Spes 28/12. Det synes dog snarere at være netop denne beg. der her er indført nogle dage senere end tildragelsen.

459. Tilstedeværelsen af formodentl. samtidige afskr. af det kgl. br. t. Printz. af

1659 5/1 i RA. TS. 31a og antagel. senere afskr. af sm. br. i KB. NKS. 398e Fol., sidstn. således m. da. præg i stavem. o. lign. (om disse afskr. se også afhandling n. 437), synes at kunne tyde på, at et sådant br. kan være opsnappet på Bornh.; ifølge RR. ses i hvert fald ingen sen. skriv. end denne at være udstedt t. Printz.

460. Fortegn. 1602–87. or. KB. NKS. 398e Fol. tr. Da. Mag. 1745. 1. p. 126. s. d. et 1000., Extr. af Aaker Kirkeb. 1648–82 or. LA. tr. Kirkehist. Sml. 1889–91. 4. Rk. I. p. 471 f. nævner 7/1., jfr. Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 102 f. har siden 7 og 9/1 for Nexø, Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 427 f. m. omtrentl. tidsangivelse.

461. om datidens bedøm. se: »Rannsakn.« 17/5. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 412., Ravn: Chron. Bor. 1671. p. 124.

462. Denne mulighed er navnlig understreget af Zahrtmann (i Bor. Historieb. 1935. 2. p. 5).

463. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner 18/1 – muligvis en afskriverfejl for 8/1 – som dato for overdragelsen.

464. De bornh. stænders 5 konfirmationsbreve 1659 19/1. or. RA. KA. 1. utr. m. undt. af adels- og frimænds stadfæstelsesbr. tr. L. L. de Thurah: Beskr. o. Bornh. etc. 1756. p. 249 f. – af underskriverne ved denne lejlighed bemærkes bl.a. fra gejstligheden Poul Ancher og fra købstæderne borgm. Peder Lauridsen Møller og Claus Kam samt rådm. Herman Clausen Bohn fra Rønne, borgm. og landsd. Peder Olsen fra Hasle, rådm. Jørgen Bonde fra Nexø og Peder Kofoed fra Svaneke samt borgm. Chri-

sten Gregersen fra Aakirkeby; endelig fra frimandsstanden Hans Olsen Kofoed.

465. se herom: Zahrtmann i Bornh. Sml. 1909. 4. p. 111 ff.

466. se herom: smst. p. 120 ff. – Når Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2 (or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 428) siger, at alle landets indbyggere har » i denne revolte interesserat« med undtagelse af indbyggerne i Nexø herred, hvilke først da det danske krigsfolk er ankommet er blevet tvunget til at tage disses parti, er dette formodentl. kun et sandfærdigt billede for så vidt som opstanden ikke synes at have modtaget aktiv støtte fra denne kant af øen. Beskrivelsen forekommer i sit syn på befolkningens holdning til de nye da. magthavere noget overdreven. Men i det hele taget kaster kildematerialet et yderst sparsomt lys over stemningen i befolkning. netop her.

467. Taubenf. t. Karl Gust 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör Skand. Hist. 1858. 39. p. 428.

468. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 1658 28/12. miss. t. Eckstein. utr.

469. RA. HL. 1658–60. bil. Peder Lauridsen Møllers regningskr. udat. – men nævner dog de anf. fordr.: 17 sldr. 8 mk. f. 1658, vel en fejlskrivn. f. 1659, febr. – or. tr. m. modern. retskr. i Bogen om Bornh. 1957. p. 307. jfr. selve rgsk. om betal. af Henrik Snedker og borgm. Møller f. ligkister 25 rdl. 1 ort og om betal. af 6 deller t. Printz's kiste 2½ sldr. utr.

470. se herom: Zahrtmann: Bor. Historieb. 1935. 2. p. 10.

471. Kofoedske Relat. udat. afskr. KB. NKS. 398e Fol. utr. nævner en sådan ordre. RA. HL. 1658–60. bil. Jens Kofoeds regningskr.. 1659 21/5. or. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 13. nævner 4

tdr. øl som blev fortæret på slottet t. fruens fornødenhed, medens Kofoed og Kam residerede her. jfr. selve rgsk. utr.

472. RA. HL. 1658–60. utr. nævner således beløb, der forstraktes hende af rådm. t. »Hussleie och andet« 87 sldr. 1½ mk.

473. smst. utr. m. kolonner af ikke sammentalte poster.

474. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör Skand. Hist. 1858. 39. p. 428. m. påst. at familien »lijda stoor nød« i fangenskab i Rønne, sm. t. sm. 1659 22/3. or. smst. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 221. at fru og børnene »skall lijda stoor älande, som berättas, hoos the bornholmiske.«

475. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657–60. 9. 1659 27/4. miss. t. Eckstein. utr.

476. SRA. RR. 1659 29/9. miss. t. Banér m. fl. utr. vedr. udveksl. af Printz's frue omtal. hende som fange på Bornh., »Register Alle der Sachen so auff Simblegarden nach dem Schlosse geführt« 1659 17/10 ant. or. har, dat. i Rønne, hendes underskr. (se herom afhandling n. 290). Taubenf. t. Karl Gust. 1659 27/12. or. SRA. STKM. tr. Hist. Tidskr. f. Skånel. 1903. 1. p. 252. synes dog blot at forudsætte, at hun i hvert fald er da. fange. – Zahrtmann nævner (i Bor. Historieb. 1935. 2. p. 10) at hun rejste i maj, men hjemmelen t. denne medd. kendes ikke.

477. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör Skand. Hist. 1858. 39. p. 426. at bønd. tager livet af sv. sold. til tidsfordriv, hvorved sekr. som tidl. synes tendentiøs. jfr. afhandling n. 389.

478. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. synes at mene dette.

479. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. nævner 42 md., Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 428. omkr. 40 md., Dagbog 1658–60. uvis prov. afskr. tr. Museum. 1896. 1. p. 41. nævner u. 29/1 ank. fra Bornh. af 47 sv. fanger., A.M. Hjørring: Leyrs-Krantz. 1660. omtal, u. sm. d. ank. af sv. fanger u. talang. jfr. 1677 udg. – At vedr. fangne ryttere i rådhuskæld. Claus Kams regningskr. 1661 6/10. or. RA. HL. 1660–61. bil. tr. i uddr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 13, ligesom også her beroende or. kvitt. 1661 10/11. omtal. 63 fangne ryttere jfr. selve rgsk. er intet bevis for at alle 63 har været ryttere (se herom: Zahrtmann i Bor. Historieb. 1934 .1. p. 294 og Klindt-Jensen i Disse Danske. 1958. p. 120 anf. begge 63 sv. ryttere). Bedre underrettet i så henseende er formodentl. det or. Förslagh. o. rytteriet udat. vedl. br. Taubenf. t. Karl Gust. 31/12 utr. (se herom afhandling n. 446) som sammenlagt giver 56 ryttere m. 42 heste, hvilket sidste tal jo også bekræftes af det utr. parti af det ovenfor nævnte regningskr. fra Kam 1661 6/10, som u. 1658 27/12 omtal. at galioten »haffde Jnde 42 heste«.

480. RA. HL. 1658–60. bil. tolder Hans Christensens kvitt. for 27½ sldr. 28 sk. 1659 12/3. or. utr.

481. Bornh. Øster Herreds Tingbog 1675 9/8. or. LA. tr. Bornh. Sml. 1906. 1. p. 173.

482. Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657–60. 19. utr. jfr. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 424.

483. RA. HL. 1658–60. utr. nævner også andre sv. som arbejdede på slottet.

484. Stenb. t. Schack 1663 14/10 og særlig her vedl. fortegn. 23/10 af major Henrik Möller over sv. soldater, der ønskes udleveret fra Bornh. or. RA. Krigskoll. Indk. Br. 1663. 2. utr. – viser i hvert fald, at man i Sverige endnu formodede, at 12–14 sv. sold. arbejdede hos de bornh. bønder.

485. RA. HL. 1660–61. bil. Kams regningskr. 1661 6/10. or. tr. Bornh. Sml. 1922. 14. p. 12. jfr. kvitt. 10/11 utr., rykkerbr. 18/10 utr., selve rgsk. utr.

486. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 428., RA. HL. 1658–60. bil. Gregersens kvitt. f. underhold i 12 uger 48 rdl. 1660 6/6. or. utr. jfr. selve rgsk. utr. – heraf kapt. og fænrisk muligv. de sm. som hos Kam anbr.

487. RA. HL. 1660–61. bil. Plougmans regningskr. udat. – men sidste post dat. 1660 26/5 – or. utr. jfr. selve rgsk. utr.

III. SAMMENFATNING

488. Bornh. gavebr. t. Fr. III 29/12. or. RA. KA. 1. tr. L. de Thurah:..... Beskr. o. Bornh. etc 1756. p. 247 nævner således »ulidelige Plager, Paalegger, og Betyngninger« som bornh. ikke længere har kunnet udstå.

489. Ravn: Chron. Bor. 1671 p. 97 taler om »haarde Besværinges, der haver aarsaget Landsens Indbyggere til at gribe til de yderste Middel«.

IV. VURDERING

490. Relation om Borenholm 1658 22/12 or. KB. 35, - 326 Kv., tr. også i Bornh. Sml. 1906. 1. p. 1 ff. er, skønt den giver sig ud for at være affattet på Bornh., næppe blevet til her, men snarere i Kbhvn., idet dens fremstilling som påvist af Zahrtmann (i Bornh. Sml. anf. bd. p. 4 ff.) ligger tæt op ad den overdrevne version, som også kendes fra A. M. Hjörings Lyers-Krantz 1660 u. 1658 21/12 om at alle de på Bornh. værende svenske er slået ihjel (se herom ligeledes afhandling n. 27), ligesom formen »Rulle« for Rønne næppe kan stamme fra bornh. side. Forekomsten af samme mærkelige form samt andre fællestræk, f. eks. tallet på de sv. soldater: 130, ligesom i det store og hele en vis verbaloverensstemmelse, synes at vidne om, at relat. er af samme oprindelse som et andet flyveskrift: Wiedererlangung der Insul Bornholm 22/12 Gedruckt in Copenhagen 1659 28/1. or. samst. jfr. Extract heraf i KB. NKS. 634 b Fol.; også hdskr. i RA. TS. 28.

491. se afhandling p. 136.

492. RA. DK. Skaan. Tegn. 1657-60. 9. missiver e. 1658 31/12 t. ridefoged Peder Jensen utr.

493. A. M. Hjöring: Leyrs-Krantz. 1660. u. 1659 29/1. jfr. 1677 udg. også u. 1659 15/1.

494. Taubenf. t. Karl Gust. 1659 17/2. or. SRA. STKM. tr. Handl. rör. Skand. Hist. 1858. 39. p. 429 f. - jfr. afhandling p. 131 og p. 136 - Fribundes beretn. udat. afskr. SRA. KH. 1657-60. 19. utr. indeholder ikke dette træk, men navngiver rytteren som: Bent Karlsen brun Leuttenantz tienere; K. Fabricius: Skaanes Overgang. 1906. 1. p. 120 tillægger dog fejlagt. Ystadstyrmanden den om Malmö afgivne beretn.

495. se herom: Zahrtmann: Bor. Historieb. 1935. 2. p. 12.

496. se herom: smst. p. 54.

497. se herom: Georg Nørregård: Freden i Kiel 1814. 1954. særlig p. 73, jfr. p. 70 og p. 173 f.

498. se herom: Fabricius: Skaanes Overgang. 1906. 1. p. 156 ff.

499. se herom: J. A. Fridericia: Adelsv. sidste Dage. 1894. p. 498.

500. se herom: smst. p. 483., C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested. 1946. 1. p. 221 ff.

501. se herom: Joh. Bulmer i Bornh. Sml. 1913. 6. om skatteprivilegier p. 52 ff., militærprivilegier p. 68 ff.

502. se herom: Anker E. Kofoed: Christiansøes Historie. 1961. p. 6 ff.

UTRYKTE KILDER

SVENSKA RIKSARKIVET:

1658-59 Riksregistratur.

Skrivelser till Kungl. Maj:t:.

1658 Johan Printzenskölds breve til kongen.

1658 Skånske Kommissions breve til kongen.

1658-59 Gustav Otto Stenbocks breve til kongen.

1658-59 Gustav Hansson Taubenfelts breve til kongen.

Pommeranica:

1658 Bernhard Müller v. d. Lühnen til Karl Gustav.

Krigshistoriska Handlingar:

Karl X Gustavs tid. 1657–60. Danska Kriget.

SVENSKA KAMMARARKIVET:

Sandbergska Samlingen:

YY: 26. fol. 21933–22756.

Bornholms Jordebook Pro Anno 1658:

Bilag.

SKÅNSKA LANDSARKIVET:

Skrivelser från Generalguvernörer, Guvernörer, Landshövdingar och Kommandanter:

1658 Johan Printzenskölds breve til generalguvernøren.

1658 Carl Filip v. Sack til generalguvernøren.

1658 Johan Forsman til generalguvernøren.

1658 Johan Nilsson til generalguvernementssekretæren.

Skrivelser från Tjänstemän i Generalguvernementsämbetet 1658–1659:

1659 Gustav Hansson Taubenfelts breve til Gynter Rosenschantz.

1658 års Skånska Kommissionen:

Inkomna Handlingar.

RIGSARKIVET:

Kongehusets Arkiv 1:

Bornholmske Documenter. Indvaanernes Overgivelse og Hylding angaaende Aar 1658, 59.

Danske Kancelli:

Skaanske Registre 1648–60. 6.

Skaanske Tegnelser 1657–60. 9.

Koncepter og Indlæg til Skaanske Registre 1656–60. 2.

Koncepter og Indlæg til Skaanske Tegnelser 1658–60. 5.

Kopibog for Bestallinger m. m. Militien Tillands og Tilvands vedkommende 1657–60.

Koncepter og Indlæg til Kopibogen for Bestallinger m. m. Militien Tillands og Tilvands vedkommende 1658–60 okt.

Hammershus Lensregnskab:

1657–58.

1658–60 med bilag og antegnelser.

1660–61 med bilag og antegnelser.

Topografisk Samling Papir:

Bornholm.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK:

Ny Kgl. Saml.:

Nr. 398e Fol. En Samling af Dokumenter og Aktsykker dels i Afskrift dels originale til Bornholms Historie.

Nr. 634(a) Fol. Dokumenter til Frederik III's Historie.

Nr. 644 Fol. Dokumenter om Bornholms Befrielse fra Svenskens Herredømme under Friderich III.

Nr. 726b Kv. Thurahs Beskrivelse over Bornholm. Kbh. 1756. (impress.) Med tilskrevne Rettelser og Anmærkninger af Amtmand Joh. Chr. Urne, samt med skrevne Dokumenter og Oplysninger Bornholm vedkommende.

Gl. Kgl. Saml.:

Nr. 902 Fol. Relation om Bornholms Erobring fra de Svenske den 8. Dec. 1658.

Nr. 3597 Okt. F. J. W. Dauw's Anmærkninger om Bornholms Land. 1728 et 1729.

Additamenta:

Nr. 342 Kv. (Urne, Joh. Chr.) Samling af adskillige utrykte, til Lov og Forordninger henrørende Kongl. Rescripter og Resolutioner (ang. Bornholm).

TRYKTE KILDER

Danske Magazin. 1745. I. p. 125–28.
 Danske Magazin. 1905. 5. Rk. VI. p. 137–78.
 Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie. 1868–69. 4. p. 310–24.
 Handlingar rörande Skandinaviens Historia. 1850. 31. p. 321–95.
 Handlingar rörande Skandinaviens Historia. 1858. 39. p. 374–431.
 Historisk Tidskrift för Skåneland. 1903. 1. p. 175–253.
 Anders Matthiesen Hjørring: Leyrs-Krantz. 1660.
 Anders Matthiesen Hjørring: Leyrs-Krantz. 1677.
 Museum. 1896. 1. p. 29–49, 95–132.
 Kirkehistoriske Samlinger. 1889–91. 4. Rk. I. p. 469–80.

Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671 ved Johannes Knudsen. 1926.

Peder Hansen Resens Atlas Danicus III, B: Bornholm. I dansk Oversættelse ved Johannes Knudsen. 1925.

Samlingar till Skånes Historia, Fornkuns-kap och Beskrifning. 1870. 2. p. 7–18.
 Samlingar utgifna för De skånska Land-skapens historiska och arkeologiska För-ening. 1874. 1. p. 1–71.

Samlingar utgifna för De skånska Land-skapens historiska och arkeologiska För-ening. 1876. 5. p. 15–40.

To breve fra lenshøvding, oberstløjtnant Johan Printzensköld til generalguvernør, feltmarskal Gustav O. Stenbock 1658. 1958. upag.

FREMSTILLINGER

(Listen omfatter dog kun litteratur, som har direkte relevans til forholdet mellem Danmark og Sverige samt begivenhederne på Bornholm).

Daniel Almqvist: Hannibal Sehesteds Beskickning till Stockholm år 1660 (Karo-linska Förbundets Årsbok. 1941. Stock-holm 1941. p. 25–59).

Ingvar Andersson: Sveriges Historia. Stockholm. 1960.

Gabriel Anrep: Printzensköld (Svenska Adelns Ättar-Taflor. Stockholm. 1858–88. 3. p. 255–58).

Finn Askgaard: Østersøpolitikken og Hol-lands hjælp til København 1658 (Et ven-depunkt i Københavns historie. Kbhvn. 1959. p. 120–93).

Finn Askgaard og Gunnar Olsen: En kamp for livet. Svenskekrigene 1657–60. Kbhvn. 1958.

L. Berger: Den svenske guvernören Printzenskölds mord och upprøret på Bornholm 1658 (Historisk Tidskrift. Stchl. 1888. 8. p. 313–40).

Vitus Bering: Obsidio Hafniensis. 1676. Jul. Bidstrup: Stamtavle over Familien Koefoed. Kjbhvn. 1886.

Samme: Stamtavler over De bornholmske Familier Müller, Madvig og Sode. Kjbhvn. 1884.

Joh. Bulmer: Bornholms Privilegier (Skatteprivilegierne) (Bornholmske Sam-linger. Rønne 1913. 8. p. 48–59).

Samme: Bornholms Militærvæsen (smst. p. 60–67).

Samme: Det bornholmske Militærprivile-gium (smst. p. 68–72).

C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehe-sted. En dansk Statsmand. I. Manden og Tiden 1609–1666. Indsats i dansk-norsk Politik 1636–1660. Kbhvn. 1946.

- Fredrik Ferd. Carlson: *Sveriges Historia under Konungarne af pfalziska Huset*. 1. Carl X Gustaf. Stchl. 1855.
- Vilh. la Cour: *Danmarks Historie*. 2. Kbhvn. 1940.
- G. L. Dam og H. K. Larsen: *Aakirkeby 1346–1946*. Aakirkeby. 1951.
- Svend Ellehøj: *Christian 4.s Tidsalder 1596–1660 (Politikens Danmarks Historie*. 7. Kbhvn. 1964).
- Hans Ellekilde: *Brændte Ole (Gammelt å Nyt. Åkjærkøbeby*. 1936. p. 9–28).
- Gustaf Elgenstierna: *Printzensköld (Den introducerade Svenska Adels Årtavlor*. Stchl. 1931. 6. p. 53–58).
- Knud Fabricius: *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i De skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene*. 1. 1645–1660. Kbhvn. 1906.
- Samme: *Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde (Schultz Danmarkshistorie*. 3. Kbhvn. 1942. især p. 265–335).
- Albert Fabritius: *Oldeland (Dansk biografisk Leksikon*. Kbhvn. 1939. 17. p. 371).
- J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*. Kbhvn. 1894.
- Samme: *Kristian IV og Frederik III fra Freden i Lübeck til Enevældens Indførelse (1629–1660) (Danmarks Riges Historie*. 4. Kbhvn. 1903. især p. 286–430).
- Gunnar Fritzell: *Johan Printzensköld (Svenska Män och Kvinnor*. 6. Stchl. 1949. p. 170).
- And. Fryxell: *Berättelser ur Svenska Historien*. 11. Konung den tiende Gustaf. Stchl. 1843.
- Gerhard L. Grove: *Var Poul Ancker Leder af den bornholmske Opstand i 1658, og kan man nægte Jens Koefoed Adkomsten til at kaldes Bornholms Befrier? (Historisk Tidsskrift*. Kbhvn. 1897–99. 7. Rk. I. p. 461–82).
- Samme: *Poul Ancker og Jens Koefoed. Duplik (smst. p. 626–31)*.
- C. Rise Hansen: *Godsejernes Magtperiode 1536–1660 (Historikergruppens Danmarks Historie*. 1. Kbhvn. 1950. især p. 332–38).
- J. G. C. & T.: *Printzensköld, Johan (Svenskt biografiskt Lexikon*. Ny Följ. Stchl. 1879–81. 8. p. 264–67).
- Gustaf Jacobson: *Karl X Gustav 1654–60 (Sveriges Historia till våra Dagar*. 7. Stchl. 1926. især p. 247–384).
- J. A. Jørgensen: *Bornholms Historie*. Rønne. 1900. 1.
- Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*. 1735. 3.
- J. Klindt-Jensen: *Urolige Tider (Bogen om Bornholm*. Aabenraa. 1957. især p. 279–312).
- Samme: *Disse Danske*. Rønne. 1958.
- A. Kr. Kristiansen-Tårup: *Printzenskjoldsvisen (Bornholmske Samlinger*. Rønne. 1907. 2. p. 1–32).
- Kr. Kure: *Slægten Poul Hansen Ancher (Bornholmske Samlinger*. Rønne. 1945. 30. p. 137–42).
- Sven Lagerbring: *Nya Stats-Historien i Sammandrag*. 1777. 1.
- Th. Lind: *Rønne gennem Tiderne (Rønnebogen*. Rønne. 1952. p. 11–25).
- Samme: *Svaneke Bys Historie*. Svaneke. 1955.
- Oscar Malmström: *Bidrag till Svenska Pommerns Historia*. 2. 1653–60. Lund. 1894.
- Erik Pontoppidan: *Theatrum Daniæ*. 1730.
- Samuel Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo, Svecie Rege, Gestis Commentariorum Libri Septem*. 1696.
- K. C. Rockstroh: *Udviklingen af Den nationale Hær i Danmark i Det 17. og 18. Aarhundrede*. 1. Tiden 1614–70. Kbhvn. 1909.
- Jerker Rosen: *Hur Skåne blev svenskt*

(Svenska Historiska Föreningens Folkskrifter. 3. Stchlm. 1943).

Samme: Skånska privilegie- och reduktionsfrågar 1658–1686. Studier rörande Karl XI:s skånska råfstapolitik och försvenskning. Lund. 1944.

Samme: Svensk Historia I. Tiden före 1718. Stchlm. 1962.

H. F. Rørdam: Ancker, Poul (Dansk biografisk Lexikon. Kjbhvn. 1887. 1. p. 214 f.).

Arne Stade (red.) Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Krigshistoria. Carl X Gustaf – Studier 1. Kristianstad 1965.

Anders Ant. von Stierman: Printzen-skiöld (Matrikel Öfwer Swea Rikes Ridderskap och Adel. Stchlm. 1754. 1. p. 442 f.).

S. A. Sørensen: Kofoed (Kofod), Jens Pedersen (Dansk biografisk Lexikon. Kjbhvn. 1895. 9. p. 335 f.).

Memoires du chevalier de Terlon. 2. Paris 1681.

Thiset: Oldeland, Hans (Dansk biografisk Lexikon. Kjbhvn. 1898. 12. p. 394 f.).

G. L. Wad: Ravn, Rasmus Pedersen (Dansk biografisk Lexikon. Kjbhvn. 1899. 13. p. 547 f.).

Carl Gustaf Weibull: Freden i Roskilde den 26 februari 1658. Stchlm. 1958.

M. K. Zahrtmann: Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de Svenske 1658. De danske Kilder (Historisk Tidsskrift. Kbhvn. 1894–95. 6. Rk. V. p. 223–42).

Samme: Svenskerne paa Bornholm 1658 (Historisk Tidsskrift. Kbhvn. 1897–99. 7. Rk. I. p. 129–64).

Samme: Povl Anker og Jens Kofoed. Annotationer (smst. p. 613–26).

Samme: Bornholms Krønike og dens Forfatter (Kirkehistoriske Samlinger. København. 1899–1901. 4. Rk. VI. p. 604–08).

Samme: Bornholms Tilskikkelser i Christian 4's sidste Svenskekrig (1643–45) (Bornholmske Samlinger. Rønne. 1909. 4. p. 101–74).

Samme: Hundemordet i Bolsker. – Landsdommer Peder Olsen (Bornholmske Samlinger. Rønne 1915. 9. p. 117–53).

Samme: Præsten Povl Ancher. Bornholm 1654–1697 (Bornholmske Samlinger. Rønne. 1922. 14. p. 1–47).

Samme: Bornholms Frimænd (Bornholmske Samlinger. Rønne. 1925. 16. p. 120–59).

Samme: Bornholms Landsting (smst. p. 160–68).

Samme: Landkapitajn Jens Pedersen Kofoed (Bornholmske Samlinger. Rønne. 1926. 17. p. 1–32).

Samme: Landkapitajn Niels Gumløvs (smst. p. 33–41).

Samme: Ridefoged Jens Lavridsen Risom (smst. p. 42–50).

Samme: Rønne By og Borgere. Rønne 1927.

Samme: Herredskapitajn Esber Jørgensen (Bornholmske Samlinger. Rønne 1929. 20. p. 1–11).

Samme: Mænd fra 1658 (smst. p. 12–31).

Samme: Poul Hansen Ancher (Dansk biografisk Leksikon. Kbhvn. 1933. 1. p. 288).

Samme: Borringholmerens Historiebog. Rønne 1934–35. 1–2.

Samme: Jens Pedersen Kofoed (Dansk biografisk Leksikon. Kbhvn. 1938. 13. p. 89 ff.).

Samme: Rasmus Pedersen Ravn (Dansk biografisk Leksikon. Kbhvn. 1940. 19. p. 289).

Register

Register til »Bornholm 1658. Begivenhederne under Sveriges besiddelse af øen« (Bornholmske Samling II bd 3).

Registeret til »Bornholm 1658« er delt i et *personregister* og et *sag- og stedregister*.

Ved kejsere, konger og præster betegner årstallene embedsperioder og ved andre personer disses levetid.

Såvidt det har været muligt er stilling anført, men desværre ikke ved alle personerne.

En * ved sidetal markerer illustration.

Hans Michelsen 1972

Personregister

Ambjørnsen, Jens (Tingskriver) 73

Ancher, Poul Hansen (Sognepræst, 1654–1697) 34, 115, 117, 118, 122, 124

Anscharissen, Jens (Rådmand) 135

Banér, Gustav (General. 1624–1681) 131

Berg, Karl (Sekretær) 136

Berger, L. (Svensk historiker) 32

Bering, Vitus (Dansk historiker. 1617–1675) 31

Bertel (Barber) 57

Bielke, Sten (Svensk diplomat. 1624–1684) 17, 21

Bohn, Herman Clausen (Rådmand, skipper) 52, 127

Bonde, Jørgen (Rådmand) 28

Bourdon, Sebastien (Fransk maler. 1616–1671) 71

Brun, Bent Karlsen (Tjener) 25

Carlsson, Jøns (Skibsløjtnant) 94

Christensen, Hans (Borger) 52, 128

Christian IV. Konge (1588–1648) 12, 104

Christian V. Konge (1670–1699) 29

Clausen, Herman 124

Clausen Bohn, Herman. Se: *Bohn*, Herman Clausen

Clausen, Villum 116, 120, 128

Claus Færgemand 132, 133

Cromwell, Oliver (Engelsk protektor. 1599–1658) 17

Danielsson, Peder (Skipper) 26, 27

- Eckstein, Michael (Oberstløjtnant) 96, 97, 127, 129, 134, 135
 Ehrenstrahl, David von (Tysk maler. 1628–1698) 43
 Elg, Måns 131
- Ferdinand III. Kejser (1637–1657) 14
 Finde, Johan (Soldat) 25
 Forsman, Johan (Generalguvernementskæmner) 24, 99
 Frederik III. Konge (1648–1670) 12, 14, 15*, 16, 17, 18, 21, 37, 39*,
 46, 98, 109, 127, 128, 141
 Fresløw, Jacob Pedersen (Sognepræst, 1648–1661) 52, 118
 Fribunde, Jens (Styrmand) 25, 26, 27, 32, 131, 136
 Fridericia, J. A. (Dansk historiker. 1849–1912) 32, 33, 117
 Friedrich III af Holstein–Gottorp (Hertug) 12
 Friedrich Wilhelm af Brandenburg (Kurfyrste. 1640–1688) 13, 20
 Friis, Albret (Kommandant, oberstløjtnant) 37, 46, 67
 Frölich (Oberst) 72, 73
 Færgemand, Claus. Se: *Claus Færgemand*
- Gagge, Sivert (Frimand) 134
 la Gardie, Jacob de (Greve) 93
 Gersdorff, Joachim (Rigshofmester. 1611–1661). Forholdet mellem
 Danmark–Norge og Sverige indtil 1660: 17 – Bornholms afståelse:
 36–38 – Lensindtægter: 40, 41 – Bygning på Hammershus: 59 –
 Landgildeafgifterne: 78 – Rettigheder: 79–82, 81* – Landgildeafgif-
 terne: 88–92, 96
- Gregersen, Christen (Borgmester) 136
 Grove, G. L. (Dansk historiker. 1855–1911) 34, 117
 Gumlø, Niels Nielsen (Byfoged) 30, 52, 115, 118, 120–122, 124
 Gyldenløve, Ulrich Christian (General. 1630–1658) 115
 Gyllenstjerne, Johan (Rigsråd. 1635–1680) 38
- Haelwegh, Albert (Nederlandsk maler og kobberstikker. 1600–1673) 81
 Hansen, Anders (Frimand) 134
 Hansen Ancher, Poul. Se: *Ancher*, Poul Hansen
 Hansen Resen, Peder. Se: *Resen*, Peder Hansen
 Hansson Taubenfeldt, Gustav. Se: *Taubenfeldt*, Gustav Hansson
 Hedvig Eleonora (Svensk dronning. 1636–1715) 12
 Hoghusen, Henrik (Sekretær. 1624–1684) 36
 Holberg, Ludvig (Dansk historiker. 1684–1754) 32, 117
 Holm, Niels (Kaptajn) 44, 55, 131, 132, 136
 Horn, Gustav (Kaptajn, baron. 1592–1657) 63, 66
 Høgg, Mads (Sandemand) 122
 Hård af Segerstad, Anna 53*, 55, 124, 135
 Hård, Gustav (Ritmester) 131, 132
- Jensen, J. Klindt. Se: *Klindt-Jensen*, J.
 Jensen, Peder (Ridefoged, skriver) 128
 Jørgensen, Mads (Bonde) 136

- Kam, Claus (Borgmester) 52, 116, 124, 133, 136
- Karl X Gustav. Konge (1654–1660). Forholdet mellem Danmark-Norge og Sverige indtil 1660: 12, 16–18, 19*, 20, 21–23, 24, 26, 32 – Frederiksborgmødet: 37, 39* – Svenske embedsmænd: 40, 41, 44 – Rannsakningen: 51 – Hyldningen: 51, 52 – Garnisonen: 56 – Det svenske styre: 61 – Militære forhold: 62–65, 68, 69 – Udskrivning af rytteri: 72 – Udskrivning af matroser: 74, 75 – Gersdorffs rettigheder: 79 – Udnævnelse af en bogholder: 84 – Lensindtægter: 85, 88, 90 – Kongsskatten: 92, 93 – Printzenskölds underhold: 96, 97 – Udskrivning af landsknægte: 98 – Ekstraordinær skat: 101 – Baggrunden for opstanden: 108 – Garnisonen: 111 – 120 – Opstanden: 129–131 – 139
- Karlsen Brun, Bent. Se: *Brun, Bent* Karlsen
- Klindt-Jensen, J. (Civilingeniør, lokalhistoriker. * 1921) 34, 117
- Kofoed. Se: *Kofoed, Jens* Pedersen
- Kofoed, Hans Olsen (Frimand) 52, 116, 118
- Kofoed, J. Se: *Kofoed, Jens* Pedersen
- Kofoed, Jens. Se: *Kofoed, Jens* Pedersen
- Kofoed, Jens Pedersen (1628–1691) 27*, 30, 31, 34, 113*, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 132, 134, 135
- Kofoed, Mads Pedersen (Borger) 116, 119, 127
- Kofoed, Oluf (Borger) 116
- Kofoed, Peder (Borgmester) 115
- Lagerbring, Sven (Svensk historiker. 1707–1787) 32
- Lagman, Per (Løjtnant) 124
- Larsen, Thue (Sognepræst, 1687–1705) 29
- Lauridsen, Hans (Tolder og tingskriver) 124, 128
- Lauridsen, Peder (Borgmester) 118, 120, 135
- Lauridsen Risom, Jens. Se: *Risom, Jens* Lauridsen
- Lillie, Axel (Feltmarskal) 44
- Lindeberg, Hieronymus (Major) 92
- Lindenov, Henrik (Befalingsmand) 98
- Lock, Henrik (Bonde) 104
- Maccabæus den Ældre, Christian (Adelsmand) 134
- Mardefeldt (Generalmajor) 130
- Mathiesen, Hans 116
- Meadowe, Philip (Engelsk diplomat, gesandt) 17
- Mikkelsen Wiborg, Thomas. Se: *Wiborg, Thomas* Mikkelsen
- Müller von der Lühnen, Bernhard (Generalløjtnant) 24, 111, 129, 130
- Mörner, Hans Georg (Oberst) 131
- Nicolai, Olaus. Se: *Sonne, Oluf* Nielsen
- Nielsdatter, Kirsten 104
- Nielsen, Claus (Borger) 116, 118, 120, 121
- Nielsen, Hans (Bonde) 118, 119
- Nielsen, Niels (Landsdommer) 52, 104, 105

- Nielsen, Oluf. Se: *Sonne*, Oluf Nielsen
 Nielsen Gumlø, Niels. Se: *Gumlø*, Niels Nielsen
 Nilsson, Johan (Bogholder) 84, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 103, 108
 Nilsson, Petter (Kvartermester) 72
- Oldeland, Hans (Sekretær i Danske Kancelli. 1628–1692) 109
 Olsen, Eskil (Borgmester) 90
 Olsen, Peder (Borgmester) 28, 30, 33, 52, 73, 114, 117, 118, 121, 124, 126, 127, 128, 134
 Olsen Kofoed, Hans. Se: *Kofoed*, Hans Olsen
 Olsen Wiborg, Rasmus. Se: *Wiborg*, Rasmus Olsen
- Parsberg, Oluf (Rigsråd. 1590–1661) 21
 Pedersen Fresløw, Jacob. Se: *Fresløw*, Jacob Pedersen
 Pedersen Kofoed, Jens. Se: *Kofoed*, Jens Pedersen
 Pedersen, Kofoed, Mads. Se: *Kofoed*, Mads Pedersen
 Pedersen, Mads (Borger) 119
 Pedersen Ravn, Rasmus. Se: *Ravn*, Rasmus Pedersen
 Plougman, Christian (Borger) 136
 Pontoppidan, Erik (Dansk historiker. 1698–1764) 31
 Printz, Jacob (Præst) 54
- Printzensköld til Printznäs, Johan (Oberstløjtnant. ca. 1615–1658)
 23, 24, 25*, 28, 29, 31, 32, 33, 34 – Udnævnelsen: 40 – Instruksen: 41, 44, 45* – Svenskernes ankomst: 47, 48 – Rannsakningen: 49 – Hyldningen: 52, 53* – Biografi: 54, 55 – Baggrunden for det svenske styre: 56–58 – Hammershus: 58–60 – Militære forhold: 61, 62 – Udskrivning af fodfolk: 63–71 – Udskrivning af rytteri: 72, 73 – Udskrivning af matroser: 74–76 – Skatteforhold: 77 – Gersdorffs rettigheder: 79, 80 – Garnisonen: 82 – Udnævnelse af en bogholder: 83–86 – Lødgildeafgifterne: 86–91 – Kongsskatten: 92, 93 – Told: 94, 95 – Printzenskölds underhold: 95–97 – Munderingskontributionen: 97–99 – Salpeterafgiften: 100, 101 – Ekstraordinær skat: 101–103 – Retsforhold: 103, 104 – Kirkelige forhold: 105–107 – Baggrunden for opstanden: 107, 108 – Garnisonen: 110 – Militær udrustning: 111, 112 – Hammershus: 112 – Sammensværgelsen: 116 – Drabet: 118–121, 124 – Svensk baggrund: 130, 131 – Undsættningens ankomst: 132, 133 – Behandlingen af svenskerne: 135, 138
 Pufendorf, Samuel von (Tysk-svensk statsretlærer og historiker. 1632–1694) 31, 39, 120–121
- Ravn, Rasmus Pedersen (Sogndegn og krønikeskriver. 1602–1677)
 29, 30, 46, 67, 95, 101, 116, 122, 123, 133, 138
 Reetz, Peder (Rigsråd, kansler. 1614–1674) 21
 Resen, Peder Hansen (Dansk historieskriver. 1625–1688) 106
 Risom, Jens Lauridsen (Ridefoged) 52, 91, 115, 118, 119, 120, 132
 Rosenhane, Schering (Overstatholder. 1609–1663) 21
 Rosenschantz, Gynther (Kommandant) 24, 55, 131
 Rud, Niels (Artilleriløjtnant) 122

Sabbel, Gustaf (Fænrík) 136
 Sack, Carl Philip von (Lensmand) 24, 112
 Sehested, Hannibal (Statsmand. 1609–1666) 21
 Skeel, Christen (Rigsråd. 1603–1659) 17
 Skytte, Håkan (Oberst) 44, 55
 Sofie Amalie (Dansk dronning. 1628–1685) 39*
 Sonne, Oluf Nielsen (Sognepræst, 1658–1672) 106, 107
 Sparre, Ebba (Frue) 93
 Sparre, Erik (Rigsråd) 38, 97
 Stenbock, Gustav Otto (Generalguvernør, feltmarskal. 1614–1685)
 23, 24, 25, 32 – Udnævnelse af svenske embedsmænd: 38, 43, 44
 – Rannsækningen: 51 – Militære forhold: 62, 63 – Udskrivning af
 fodfolk: 66 – Udskrivning af matroser: 74 – Gersdorffs rettigheder:
 80 – Garnisonen: 82 – Landgildeafgifterne: 87 – Kongsskatten: 92,
 93 – Printzenskölds underhold: 96 – Munderingskontributionen: 98,
 99 – Salpeterafgiften: 100 – Retsforhold: 104 – Kirkelige forhold:
 106 – Baggrunden for opstanden: 108 – Den svenske baggrund: 130
 Svendsen, Aage (Borger) 30, 116, 118, 120, 121
 Sylvius, Johan (Herredsfoged) 41, 44, 48, 49, 56, 61, 65, 77, 79, 83,
 85, 103, 105
 Taubenfeldt, Gustav Hansson (Kongelig sekretær) 24, 25, 26, 27, 32,
 33, 89, 93, 94, 129, 130, 131, 140
 Terlon, Hugues de (Fransk diplomat, gesandt, † ca. 1690) 17
 Ulfeldt, Corffitz (Tidl. rigshofmester; svensk geheimeråd. 1606–1664)
 16, 17, 36, 38, 97
 Ulfeldt, Ebbe (Lensmand. 1616–1682) 114, 115
 Urne, Knud (Oberst) 115
 Urup, Axel (Rigsråd. 1601–1671) 21
 Væver, Hans 132
 Wiborg, Rasmus Olsen (Sognepræst, 1654–1659) 105, 106
 Wiborg, Thomas Mikkelsen (Sognepræst, 1619–1658) 106
 Wirtz, P. (Generalløjtnant) 63, 65, 66, 70, 111, 130
 Wrangel, Carl Gustaf (Admiral. 1613–1676) 134
 Zahrtmann, M. K. (Læge, lokalhistoriker. 1861–1940) 33, 34, 35, 117

Sag- og stedregister

Allinge 122, 132, 134
 Amager 130
 Atlas Danicus 106

Baggegårdsbibelen 28
 Bleking(e) 11, 13*, 17, 23, 36, 38, 77, 84, 141

Blykobbegård (Nyker sogn) 52, 116, 118, 119

Bodekul 13

Bohuslen 13, 17

Bornholm: Forholdet mellem Danmark-Norge og Sverige indtil 1660:

11, 13*, 17, 20-22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34 –
Bornholms afståelse: 36, 37 – Svenske embedsmænd: 38, 40 – Instruk-
sen: 41, 44, 46 – Svenskernes ankomst: 47 – Rannsakningen: 49 –
Hyldningen: 51, 52 – Baggrunden for det svenske styre: 54-56, 59,
60 – Udskrivning af fodfolk: 63-66, 68, 69, 71 – Udskrivning af
rytteri: 72, 73 – Udskrivning af matroser: 74-76 – Gersdorffs rettig-
heder: 79, 80 – Udnævnelse af en bogholder: 83-86 – Landgilde-
afgifterne: 86-91 – Kongsskatten: 92-94 – Munderingskontributio-
nen: 97-99 – Salpeterafgiften: 100, 101 – Ekstraordinær skat: 101 –
Retsforhold: 104 – Baggrunden for opstanden: 107-109 – Forholdene
efter 10. december: 126 – Sædefærden: 127, 128 – Svensk baggrund:
129-131 – Undsætningens ankomst: 131, 133 – Behandlingen af
svenskerne: 135, 137, 139, 140, 141, 142

•Bornholms Historiske Beskrivelse fra første Insulens Bebyggelse indtil
Aar 1671• 29

•Borringholms Manifest• 30

Brandenburg 14, 18, 69

Bremen 11, 12, 13*, 16

Bremerholm 75

Bromberg 16

•Brændte Ole• 123

Brömsebro 13*

Brömsebrofreden (1645) 11

Brömseå 11

Christianopel 13*, 44, 56

Christiansø 141

•Chronica Borringiaca eller Bornholms Historiske Beskrivelse fra første
Insulens Bebyggelse indtil Aar 1671• Se: •Bornholms Historiske Be-
skrivelse fra første Insulens Bebyggelse indtil Aar 1671•

Danmark: Forholdet mellem Danmark-Norge og Sverige indtil 1660:

11, 12, 13, 14, 16-18, 20-22, 31, 32 – Bornholms afståelse: 36, 37 –
Svenske embedsmænd: 38, 42 – Det svenske styre: 61 – Udskrivning
af fodfolk: 69 – Udskrivning af rytteri: 72 – Gersdorffs rettigheder:
80 – Printzenskölds underhold: 96 – Forholdene efter 10. december:
126 – Undsætningens ankomst: 133 – 137, 140, 141

Danmark-Norge 11

Danske Kancelli 109

Danzig 14, 89

Düna 11

England 12, 16, 18, 20

Erteholmene 141

Estland 11
 Europa 12, 18
 Falster 20, 140
 Flensburg 68
 »Fortegnelse Paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget«
 (1602–1687) 28, 33
 Frankrig 16, 18, 20, 21
 Frederiksborg 13*
 Frederiksborgmødet (3.–5. marts 1658) 18, 37, 39*
 Frederiksodde 13*, 16
 Fyn 16, 20
 Generalstaterne 14
 Gotland 11, 13*
 Gottorp 13*, 16
 Greifswald 13*, 129
 Gudhjem 106
 Götaelven 18
 Göteborg 13*, 18, 21, 23, 40, 63, 64, 68, 84, 86, 92
 Haagerkoncert 20, 21
 Halland 11, 12, 13, 17, 23, 36, 38
 Hamburg 16
 Hammeren 132
 Hammershus 13*, 23, 25, 27, 30 – Bornholms afståelse: 40 – Svens-
 skernes ankomst: 47 – Rannsakingen: 50 – Indkvarteringen: 54, 56,
 57 – Slottet: 58–60, 59 – 67, 75 – Landgilderne: 90 – Møbler fra
 Simblegård: 97 – Munderingen: 99 – Baggrunden for opstanden:
 109 – Slottets tilstand: 112–115, 118, 119*, 120, 121, 122 – Rekog-
 noscering: 123 – Overgivelse: 124–27 – Stenbocks beretning: 130 –
 Undsætningens ankomst: 131, 132 – Eckstein: 134 – Fangerne på
 Hammershus: 135, 136–138
 Hammershus Birk 134
 Hammershus Broting 103
 Hammervandet 97, 131
 Handelskrigen (1652–1654) 12
 Hasle 13*, 28, 34, 54, 91, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 124, 127,
 132, 134
 Herjedalen 11
 Hinterpommern 13*
 Holstein 16, 20
 Hälsingborg 13*, 74
 Høje Taastrup 13*, 17
 Ingermanland 11, 14
 Jemtland 11
 Jylland 16, 20

•Jægeren• 130
 Jönköping 13*, 41

 Kalmar 13*, 44, 59, 112
 Kalmarkrigen (1611–1613) 11
 Kalmarunionen (1397–1523) 11
 Kiel 20
 Kiöpenhamn. Se: *København*
 Klemensker sogn 97, 118, 122
 •Kofoedske Relation, den• 30, 32, 33, 117
 Korsør 20, 72
 •Kort Extract af de Kirkebøger, som her ved Aakirke er at finde. •
 (1648–1682) 29
 Kristianstad 13*, 90, 92
 Kristianstad len 98
 Kronborg 13*, 74, 93
 København 11, 13*, 14, 17, 18, 20, 21, 27, 30, 33, 37, 72, 80, 96, 98,
 109, 110, 114, 115, 117, 120*, 126, 127, 129, 130, 134, 135, 136,
 138, 140
 Københavnsfreden (1660) 21
 Køge 13*, 17, 115

 Landskrona 13, 24, 90, 110, 111, 131
 Livland 11
 Lolland-Falster 20, 140
 Lund 13*, 23, 34, 47
 Lübeck 13*, 89, 92
 Lübeckertiden 58

 Malmö 13*, 21, 24, 40, 52, 89, 93, 94, 99, 141
 Malmöhyldningen 51–54, 115, 116
 Malmösammensværgelsen 141
 Møen 20, 140

 Narva 11
 Nederland 12, 14, 18, 20, 109
 Nexø 28, 46, 51, 112, 134
 Norden 11, 17, 21, 72
 Nordiske Syvårskrig, den (1563–1570) 11
 Norge 11, 36
 Norra Sandsjö Kyrka 53
 Nygård 136
 Nyker sogn 52, 116, 118, 122
 Næstved 106
 Nørre herred 115, 116, 124, 125, 126, 128

 Odense 13*, 14
 Odensemødet 14, 44

Oliva 21

Olivafreden (1660) 21

Peenemünde 13*, 66

Polen 13, 14, 16, 18, 21

Pommern 24, 63, 65, 68, 98, 110, 111, 129, 130, 133, 141

Printzensköldvisen 33, 123

Printznäs 40

Pyrenærfreden (1659) 21

•Rannsakingen• 49, 50, 51, 61, 65, 66, 77, 78, 79, 83, 86, 92, 97,
98, 103, 105, 107

•Ransackningh på Bornholm•. Se: •Rannsakingen•

Res gestæ Caroli Gustavi 39, 120–121

Riddarhuset 55

Riga 11, 72

Roskilde 13*, 17

Roskildefreden (1658) 17, 18, 20, 21, 22, 24, 36, 38, 39, 105

Rusland 18

Rutsker 34, 115, 122

Ruts kirke 122, 125*, 132

Rügen 13, 46, 62, 67, 73

Rø 105, 106

Rønne 13*, 26, 28, 49, 51, 52, 57, 66, 72, 101, 116, 118, 119, 121,
122, 124, 125, 127, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 138

Rønne mødet 49, 52, 54, 61, 71, 73, 77, 79, 80, 83, 89, 92, 94

Rø sogn 72, 105

Sandvig 122, 124, 132, 133, 134

Simblegård 28, 96, 97

Simrishamn 13*, 64, 89, 94, 98, 108

Sjælland 16, 20, 110, 129

Skule skov 118

Skaane 13*, 17, 23, 36, 38, 73, 95, 115, 131, 133, 140, 141

•Skånske•kommission 24

Skånske Krig, den (1675–1679) 141

Småland 53

Spanien 21

•Spes• 131, 133

Stertin 13*, 16, 65, 66, 99

Stockholm 21, 23, 34, 88, 89

Stockholmstraktaten (1660) 141

Stokkekilde 48

Stralsund 13*

Svaneke 29, 47, 134

Sverige – Forholdet mellem Danmark–Norge og Sverige indtil 1660:

11, 12, 13*, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 31, 32 – Bornholms afståelse:

36, 37 – Udnævnelse af svenske embedsmænd: 38 – Instruksen: 42,

44, 46 – Rannsakningen: 50 – Garnisonen: 56 – Militære forhold:
58 – Udskrivning af matroser: 76 – Skatteforhold: 78 – Garnisonens
underhold: 82 – Udnævnelse af en bogholder: 84 – Kongsskatten:
92, 93 – Kirkelige forhold: 105 – Printzensköld: 110 – Drabet: 118,
126 – Den svenske undsætnings ankomst: 133 – Behandling af sven-
skerne: 136, 137, 140

Swine 66

Sölvesborg 13*, 86

Søndre herred 134

Torslundemagle 17

Torstenssonkrigen (1643–1645) 11, 58

Trediveårskrigen (1618–1648) 11, 12, 54

Trondhjem len 17, 20, 21, 36

Taastrup. Se: *Høje Taastrup*

Taastrupforhandlingerne 36

Utterslev 72, 88, 91, 96, 98

Ven 51, 52

Verden 11, 12

Vestermarie sogn 122

Vestre herred 114, 116, 124, 125, 126, 128

Vordingborg 13*, 17

Vorpommern 11, 13*

Västmanland 41

Warszawa 14, 55

Westfalske Fred, den (1648) 11

Westminsterfreden (1654) 12

• Wiedererlangung der Insel Bornholm • 33

Wisla 13

Wismar 11, 13*

Ystad 13*, 25, 26, 46, 57, 74, 99, 131, 140

Öland 13*

Øresund 17, 18, 20

Øsel 11

Østerlars sogn 106, 136

Østermarie sogn 29

Østerrig 14, 16, 18

Østersøen 13, 17, 18, 46, 141

Østersøområdet 11, 13*

Østkarelen 11

Østre herred 29, 134

Aaker 46

Aakirke 29, 46

Aakirkeby 48, 49, 95, 134, 136